

**BÁNYAI
LÁSZLÓ
KITÁRUL
A VILÁG**

KRITERION

[Erdélyi Magyar Adatbank]
BÁNYAI LÁSZLÓ

KITÁRUL A VILÁG

ÖNÉLETRAJZI JEGYZETEK

KRITERION KÖNYVKIADÓ
BUKAREST 1978

VISSZA SZÜLŐFALUMBA

Viaskodásban és megpróbáltatásban nem szűkölködő életem folyamán egyik helyről a másikra vetett a sors, változó feladatköröm és saját nyugtalanságom. Most pedig egy kis fővárosi lakás csendes zugában igyekszem összképbe fűzni életem ezernyi kusza szálát.

Régóta érzem, hogy itt az idő felhalmozódott élményeim átszűrésére, belső összefüggéseik felszínre hozására. Sok, nagyon sok emlékképet kellett felidézniem, összeillesztenem ahhoz, hogy eljussak ebben a kötetben a kezdet kezdetétől, vizsontagságos éveken át, érett koromig. S ha sikerül feltárom az utána következő, mozgalmassabb és tudatosabb évtizedek láncolatát is, úgy érzem, ezáltal összhangba hozom egész hánytatott életem.

Az első tív évet ugyanabban a sok-sok évszázadot átvészelt helységben, Körösbányán éltem át. Csupán egy-két háznői távolságra költöztünk, összesen négyszer. De a gimnáziumot öt helyen jártam. S apám hirtelen halálát követő lelki megrendülésem, hatodikos koromtól, hosszú ideig hevített a vallási szenvedély lázával.

A versírásban találtam kiutat, majd az egyetemen aprólékos nyelvészeti és irodalmi tanulmányokban Pest és Grenoble után Párizs szabadított meg végleg misztikus hitemtől és gatlásaimtól, betekintést nyújtva a nagyvilág rejtelseibe.

A társadalom fonákságaival már kamasz koromtól hadilábon álltam. De csak a Szent Genovéa közkönyvtár boltívei alatt jutottam el Voltaire-ig és Marxig. A harmincas évek elején az akkori Csíkszereda poshadó légköre s az Erdélyi Fialatok jégzajlása fokozta lázongó szellemem. Földalatti kommunista tevékenységem, majd letartóztatásom messze vetett gimnáziumi tanárkodásomtól és írói ambícióimtól.

Izgalmas, egész életre elkötelező idők következtek a forradalmi munkásmozgalomban. Feleségemmel együtt hat éven át Kolozsvárt vetettünk horgonyt. Állás nélkül, nyelvórákból élünk kopottnál kopottabb albérleti szobákban, majd abban a Fellegvári úti szűk kis lakásban, rokonoktól összeadott ócska bútorok között, ahol első fiam született.

Íróasztal híján az étkezőasztalnál írtam cikkeimet s a MADOSZ felhívásait, miközben lakhelyünket gondtalan képet mímelő személyek figyelték. Szervezési körutak, vidéki értekezletek jelentették számomra a kikapcsolódást, az üdülést. Ekkor kezdtem történelemmel is foglalkozni, hogy századok tanulságaival is igazoljam a népfronti kapcsolatok szélesítésének létszükségletét a fokozódó jogfosztás és faji uszítás elleni küzdelemben.

Majd Antonescu és Horthy rendőrsége egyaránt körözött. Családomtól több mint négy évre elvetődtem. Hamis iratokkal a zsebemben végeztem illegális pártmunkát a fasiszta katonai diktatúra s a hitleri háború ellen.

Egyik konspiratív lakásból a másikba mentem, leginkább szürkületben, mikor még nem gyújtották fel az utcai lámpákat, hogy továbbadjam a párt üzenetét. Brassói meg temesvári munkásházakban napokon és heteken át bújtattak. Nappal nem gyújtottam tüzet, hogy a háziak távollétében a kéményfüst el ne áruljon, s magam főztem petróleumégőn. Le is soványodtam olyannyira, hogy a szervezetem már alig bírta a harcot a vesémet megtámadó tuberkulózis ellen.

Családomról alig félévenként hallottam Aranyosgyéresen élő öcsém révén. A német megszállás és az észak-erdélyi deportálás idején meg nem jött semmi hír, s magamra maradtam kínzó gondolataimmal. Kolozsvár felszabadulása után tudtam meg, hogy feleségem és kisfiam, egy közeli román faluban rejtőzve, életben maradtak.

Mikor viszontláttuk egymást, adósságtörlesztésnek tekintettük, hogy szenvedélyesen vessük magunkat a demokrata átalakulásért vívott harcba. Hol együtt, hol külön, s ott, ahova megbízatást kaptunk. Kivéve amikor két ország klinikái közt hányódva, egyik operáció után a másikon estem át. Aztán a ránk özőnlő feladatok tömkelegében úgy véltük, hogy egyéni érdekre szégyen gondolni is. Nem hiába mondták rólunk egyesek, hogy élhetetlen emberek vagyunk.

Az emberi megértés a szigorú fegyelemtartásnál is több volt számunkra. Hiszen már házasságunkat megelőző levelezésünkben Engels-idezetekkel érveltünk egymásnak, hogy a szocialista humanizmus magasabb rendű az istenség titkait fejtegető katolicizmus s az emberben isteni lényeket kereső gnoszticizmus humanizmusánál.

Kutató Sámuelként töprengtünk a problémák megoldásán, bár egyesek arra intettek, hogy ne törjük a fejünket, elvégzik azt mások helyettünk. De hogyan végezhetnék volna el, mikor, különösen az illegális munkában, az irányítás ritkán és messziről jött, s a cselekvés a közvetlen körülményeket figyelembe vevő azonnali döntést kívánt. Így a felszabadulás után is legjobb meggyőződésünk szerint jártunk el, a bürokratizmus felelősséget kerülő útjai helyett.

Kezdetől fogva idegenkedtünk mindenfajta nacionalizmustól, s ártalmas, avatag maradványnak tekintettük. Ezért nemegyszer innen is, onnan is bizalmatlanul pislantottak felénk. Csak később jöttünk rá, hogy a szocialista építés önmagában nem jár együtt az előítéletek szétfoslásával, az új erkölcs térhódításával. Hogy a nevelés útjai sokágúak, s köztük tapasztalataink átadása nem is az utolsó.

Ma már tudom, hogy egy emberöltő küszködéseinek felvázolása nemcsak írói, hanem társadalmi elvárás is. S a szó hatóerejét csak növeli, ha az előzményeket s a gyökereket is feltárja az ember.

Az öregség honvágya elősegíti az emlékek felidézését. A régmúlt képeinek vonzóereje pedig nem kisebb hatású, mint az érettkor élményei. Utolsó éveinket szeretnők a gyermekkor, az ifjúság sugarasabb környezetének melegénél eltölteni. De egyben megvonva életünk mérlegét is.

Nemegyszer vágytam arra, hogy a Szamos mellé vonuljak vissza, valahol a Rákóczi útnál is feljebb, a Donát út kertjei közé. Már amilyenek ezek 1940 tavaszán és kora nyarán voltak, amikor a királyi diktatúra hadbíróságának lefogatási parancsa után ott bujkáltam Áprily Lajosék nyaralójának kommunista gondozójánál.

Kolozsváron kívül Csíkzsögöd is vonzott, ahova szeredai tanár koromban annyiszor sétáltam ki, az Olt-kanyar és a Sutaerdő közé, egy ugrásra anyai nagyapám szülőfalujától, Csíkszentkirálytól, és ahol tusrajzában Nagy Imre olyan vonásokat is rögzített rólam, amilyenek öregségemben állandó-sultak arcomon.

De legtöbbször körösbányai lakásunkba kíváncsoztam vissza, amely pár évig családi tulajdonunk volt. Szerettem volna orgonalugasában, gyümölcsöskertjében ülni, s a körégős petróleumlámpa fényében az üveges verandán. S nyáron a Fehér-Körös partján lubickolni, amelynek a vize akkoriban csak

hetenként vagy kéthetenként egyszer vált igazán fehérré, amikor a Gura-Bárza-i aranyúzda zsilipeit megnyitották.

De az évek teltek, s velük együtt nőtt bennem az iszony mindenféle helyváltoztatástól. A végén már arra sem vállalkoztam volna, hogy a szomszéd utcák valamelyikébe költözöm át, napos lakásba, kertecskével. Amilyenre sokáig vágytam, úgy vélve, hogy a „gondviselés” megadja nekem zárszámadásom elvégzésére.

A hetvenes évek elején teljesült régi vágyam: legalább egy napra viszontláthattam szülőfalumat és környékét. Nagyobbik fiam vitt el, autóján. Jóvá akarta tenni, hogy tizenöt évvel azelőtt nem jött velem. Noha akkor a rendelkezésemre állt Kolozsvárt egy ősrégi Ford-kocsi, amelyet a Bolyai Egyetem műhelyében tákoltak össze, s festettek át, püspökbárony béléssel vonva be az ülését. Hála Gáll Kálmánnak, gazdasági igazgatónknak, a regényíró Szabó Pál sógorának, akivel valamikor Brassóban mint a párt illegális tartományi titkárával ismerkedtem össze.

Kálmánnak az volt a véleménye, hogy nekem mint rektornak föltétlenül jár az ilyesmi. De Lacikának, nagyobbik fiának, aki akkor éppen szerelmes volt, sehogy sem volt kedve az utazáshoz. S én elképzelnem sem tudtam másként ezt az utat, mint házról házra magyarázva neki gyermekkorom élményeit. Keserűen le is mondtam akkor szülőfalum meglátogatásáról.

Az utóbbi években mégis elvitt a fiam Hunyad megyébe, annak északi csücskébe, amelyet gyermekkoromban még régi nevén, Zarándnak hívtak, noha Zaránd megye hivatalosan már a múlt század hetvenes éveiben megszűnt. De szülőfalumról, Körösbányáról, az alig ezer lakosú nagyközségről, járási székhelyről váltig emlegették, hogy valamikor megyeszékhely volt.

Úgy intéztük, hogy jövet-menet Déván szálljunk meg. De hiába mutattam nagynemzetgyűlési képviselői igazolványom, a régi Fehér Kereszt portása felemelt karral védte az állítólag telt szálló bejáratát.

Szerencsére az O.N.T. irodája este is nyitva volt, s nem-sokára szállást kaptunk egy magánháznál. Szívességgel vártak, s kitűnt, hogy ez a kedves román család a Körösbánya melletti ősrégi aranylelőhely, a karácsi hegy tövéből került ide. A házigazda bányászból lett a megyei nemesfém-feltáró

központ tisztviselője. S miután kiderült, hogy az öregek szüleimet is ismerték, még barátabbá vált a hangulat.

Korán reggel keltünk. A tömbházak felett tüneményesnek láttam viszont a hegycsúcsra épült dévai várat. Valamikor másokkal felmerészkedtem a szerpentin úton majdnem a romokig. De vissza kellett térjünk, mert a társaság félt a viperáktól. Ezáltal sajnós elmulasztottam a fenséges látványt a Maros völgyére s Dávid Ferenc börtönének megtekintését. De nemcsak börtön volt itt. Tisztos matrónától hallottam, hogy mielőtt a vár lőporos raktára a múlt század közepén felrobbant, romba döntve mindent, a tisztikar, farsang alkalmával, évente bált rendezett a vár termében. Négy-négy ökör húzta fel oda a szekereket, szánokat, amelyekben a krinolinos nagy- és kisasszonyok ültek fáklyafénytől megvilágítva.

Azután a húszas évek modern ízlésével épített Groza házat kerestük fel. Hátsó kapuján nemegyszer surrantam be annak idején, mint a MADOSZ titkára, az Ekésfront vezetőjéhez. A Groza házzal szemben az ősi parkban ékeskedik a „két pogány közt egy hazáért” küzdő Bethlen Gábor félig reneszánsz, félig barokk stílusú kastélya, a Magna curia, amelyben most a gazdag múltú Hunyad megye történelmi múzeuma van.

Mikor továbbindultunk Déváról, megdobbant a szívem. Emlékfoszlányokat kellett összemérnem mai élményeimmel. Évtizedek alatt az események azt is más szögbe helyezték, ami valójában ugyanaz maradt. Nem beszélve arról, hogy megnöve, a tárgyak eltörpültek előttem, s most a gépkocsival a távolságok is összezsugorodtak.

Kétlovas hintón gyermekkoromban négy és fél, öt órába telt a több mint negyven kilométeres út Körösbányától Déváiig. Most az aszfaltúton kevesebb mint egy óra alatt eljuthattunk volna, de sikerült ezt az időt meghosszabbítanom azáltal, hogy kérésemre lépten-nyomon megálltunk. Hiszen gyermekként ez az út volt egyik legkalandosabb élményem, főleg téli zimankós időben, szánon vagy kóberes hintón. Ma is él emlékezetemben a hajnalban kelés, a párázó lovak képe, amelyeknek hátára megálláskor pokróc került, a lábzsák, amibe bújttak, a talpam alá tett melegített téglá, a fejemre kötött hárászkendő.

Arad felé a század elején már vonattal is lehetett menni, de Erdély belsejébe még akkor ez nagy kerülőt jelentett.

Hosszas várakozást, átszállást, s a vonatok is lassabban közlekedtek abban az időben.

Úgy tűnt most számomra, mintha a gépkocsival valamilyen változhatatlannak hitt törvényszerűséget borítottak volna fel. Fantasztikus volt minden változás. Kezdve az ipari tájjal, ahol a dombmagasságra feltöltött nyersérc meg salak zárta el a kilátást.

A marossolymosi új híd vasbetonból épült. A gyermekkorombeli tutajok helyett ma már harminc-egyven vagonú tehervonat szállítja a fát Maroshévíz felől. A dombos vidéken pedig, a hajdani szórványos kunyhók helyén, ezrével emelt cserepes, téglás ház áll, majdnem mind antennával a tetőn. Nincs a megyében falusi család, amelynek két-három tagja ne dolgoznék a környék bányáiban, gyáraiban.

A válișoarai hágón, vagy kerülve, a boicain, amikor apámnak ott volt ügyes-bajos dolga, jövet-menet gyalog baktattunk, hogy a lovak könnyebben fel tudjanak kaptatni a meredeken, s mi megmozgassuk elgémberedett tagjainkat. A tetőn most is megálltunk, hogy betekintsük egyfelől a Maros, másfelől a Fehér-Körös messze elnyúló völgyét. Itt volt valamikor Zaránd határa...

Brádra, amely már annak idején városkává cseperedett, alig ismertem rá, úgy belepték a modern tömbházak. Alig találtuk meg a régi kis házak összebújó csoportját. Gyermekkoromban Brádnak háromezer lakosa volt, s most majdnem tízszer annyi.

Továbbmenve, a cebei templomnál viszontláttam a hatalmas átmérőjű tölgyet, amely alatt még Horea beszélt az öszszegyűlt paraszttömeghez. Ennek a tölgynek a réseit gyermekkorom óta cementtel tömték be. Előtte Avram Iancu sírja.

Azóta még egy történelmi emlékkal gazdagodott a templomkert. 1935 decemberében itt kötötték meg, a Román Kommunista Párt kezdeményezésére, az antifasiszta erők szövetségét. Tudhattam-e annak idején, hogy nekem is részem lesz ebben?

Cebétől egy kilométerre elértük a körösbányai temetőt. A vaskerítés meg a fejfák, keresztek, sírkövek nagy része kidőlvé. Egy ideig böngésztem a még olvasható feliratokat. Majdnem mind ismerős nevek.

Valami szorongásféle visszatartott attól, hogy azonnal továbbmenjünk. Mozdulatlanul néztem a távolban kirajzolódó templom ormát, s a Körösön túl a dombvonulatot.

Aztán összeszedtem magam. Elsuhantunk az autóval a koptan felém tekintő régi házak között. Néhány emlékezetes épület teljesen eltűnt. Volt olyan is, amelyiknek a helyén csak a felhasználásra váró töredezett téglák halmaza maradt. A ház, amelyben születtem, a község kellős közepén, ha fakultan is, de áll a helyén. Az utolsó épület, ahol laktunk, átellenben a járásbíróssággal, most kétfelé osztva, két különböző faluból idekerült család lakóhelye lett.

Nem tudtam itt sokáig időzni. Eltűnt a virágoskert, eltűntek a gyümölcsfák. A két rész más-más színre festve. Az üveges veranda csonka maradt.

A régi épületek közül a XV-ik századi gótikus templom állta az idők viharát. Szó szerint is, mert a húszas évek elején egy éjszakai vihar ledöntötte a majdnem százéves tornyot. A templomot mint műemléket nemrég renoválták. A zárdában meghúzódó pár öreg páter meg fráter zöld gyeppel és virággruppokkal vette körül.

Először Székely Sándort kerestük meg, aki régi kisbirtokos családból származott, s a nálam jóval idősebb kamaszok rettegett csoportjához tartozott. Később írnok lett, majd valahol jegyzőségig vitte. Nyugdíjas korában hazatért, s magánkérvények fogalmazásával gyarapította gyümölcsöséből eredő jövedelmét.

Alig indultunk tovább, a saroknál hozzánk csatlakozott Ion Sîrban, a Cebén dolgozó bányász, aki pár évvel járt alattam az elemiben, s akivel együtt játszottunk rabló-pandúrt, míg édesanyja, Szofika néni, anyámnak segített a háztartásban. Én románul szoltam most hozzá, ő viszont kitartoán magyarul törte a szót.

Ahol megálltunk, ablakok nyíltak ki. Megtudva, hogy kik vagyunk, sorra emlegették szüleim, testvéreim nevét, mintegy bizonygatva, hogy jól emlékeznek ránk. A régi iskolaépülettel szemben az ősz hajú Hofbauer Irénke sorra idézte fel közös ismerőseinket. Igen, 1919 őszén, amikor még nem volt biztos, hogy hol iratkozom be a harmadik gimnáziumba, az ő apja tanított az asztalosmesterségre.

A község lakóinak száma megcsappant. A volt járásbíróssági épületben pár szobát foglalt el a kisipari cipésszövet-

kezet; a volt Coțioiu-, majd Salamon-féle sarki bolt helyiségét pedig alig töltötte meg a ládákat készítő műhely.

Látogatásom előtt pár évvel a Brád és Vaskoh között kiépített aszfaltút úgy kihagyta Körösbányát, mint egy jelentéktelen, pusztulásra ítélt falucskát. A helyi lakosok 1967-ben tömegaláírással panaszukkal engem is felkerestek mint a község szülöttjét. Kérésük támogatására beadványomban felsoroltam mindazt, ami e helységet valamikor híressé tette. Azt is, hogy életének keserves utolsó éveit itt töltötte Avram Iancu. Most ott volt valóban a községet a főútba kapcsoló aszfaltút.

1972-ben ünnepelték Körösbányán Avram Iancu halálának százéves évfordulóját. Házakat hoztak rendbe, parkosították a központot. A helység gazdaságilag is kezdett bekapcsolódni a kor ütemébe. 1974-re, mikor újra ott jártam, minden színesebb lett, megélénkült. 1975-ben pedig a cebei antifasiszta gyűlés évfordulójára rendezett ünnepségen örömmel újságolták nekem, hogy a környék falvainak központja Körösbánya lesz, ipari üzemmel s egész sor emeletes házzal.

Hozzám nőtt ennek a román, magyar történelmi emlékeket egyaránt idéző vidéknek nemcsak a múltja, hanem a jövője is. Olyasfélét éreztem, amit a századfordulón tevékenykedő dévai történész, Téglás Gábor érezhetett, aki Hunyad megyei kalauzában vallomásszerűen írta: „Egy negyedszázadon át merítettem tudományos lelkesedést és bűvárlati anyagot szép vármegyénk kutatása közben, ami az én lelkemnek ruganyosságot kölcsönzött a hosszú időn át...”

ELSÜLLYEDT MEGYE

Zaránd és Zerind... Sokan hitték és hiszik ma is, hogy e két ősi helységnév ugyanaz. Pedig két rokon hangzású, egyazon térséghez tartozó külön település neve. Mindkettő alföldi helység Arad környékén. Valamikor úgy ezer éve Zaránd földvár lehetett, s királyi birtok székhelyeként nyúlt be a Fehér-Körös forrásvidékébe. Majd Zaránd szerepét a hegycsúcsra épült Világosvár vette át, egészen a mohácsi vészig.

Különben mély nyomot hagyó ifjúkori lokálpatriotizmusom nem csupán Körösbányára összpontosult, hanem az egész régi Zarándra s annak nagy részét később magába foglaló Hunyad megyére.

Évezredek hagyták itt a nyomát a társadalmi fejlődés hullámzó menetének. Egyszer az ötvenes években régész barátom, aki élete nagy részét a dák meg római Sarmisegetuza ásásainál töltötte, autón hozott Déva felé. Megálltunk a Maros-kanyarnál, Tordossal átellenben. A meredek partomlásnál idős barátom sétabotjával megkaparta a földet, s egymás után tűntek elő a különböző rétegekből évezredek korszakok cseréptörmelékei. Itt tárta fel a Szászvároson élő Torma Zsófia a múlt század végén az őskori települések maradványait. S azután, másokat megelőzve, mindjobban kiterjedt az érdeklődése a római hódítás előtti trákok és dákok kultúrája iránt, ami széles körű nemzetközi visszhangot keltett.

Ugyanakkor ismerkedtem meg a dévai múzeumban három antropomorf, azaz kezdetleges kivitelben embert (vagy istenséget) ábrázoló szoborral. Mindháromat karácsi homokkőből faragták, s kis bányászkalapáccsal, zacskóval ábrázolták. Szakemberek szerint a nemesfém-bányászatnak történelem előtti korból való, Európa-szerte egyedülálló emlékei.

Büszke voltam rá, hogy 1882-ben éppen Körösbányán találták meg ezeket a szobrokat. Utolsó előtti lakásunktól, a volt Beovits háztól a Karács felé vezető mezei út mellett. A talajkincs nem egy ízben a különböző szintű civilizációk mesze sugárzó góciát teremtette meg ezen a vidéken.

Amikor kis elemista koromban apai nagyszüleimnél a Szászvárostól délre eső Kosztesden nyaraltam, játszópajtásom, a cigánykovács fia megtöltötte a fejem kincskeresőkről, tündér-

várakról szóló legendákkal. De hiszen az osztrák kincstár a feljebb fekvő Grădiştea Muncelului magános kincskeresők leletei alapján már 1803-ban katonaságot küldött, hogy kutassák fel a terepet. Kaptak is egy fazéknyi római aranypénzt, ezzel szemben összevissza hányták, törték a minden kincsnél többet érő s a rómaiak által egyszer már lerombolt dákfellegvár szentélyét, öles falait. Egyetemi tanár lettem, mire újra megláttam a dákfellegvár erődítménylancolat eme elővárának romjait, most már az ásások által teljes egészében feltárva.

Gyermekkoromban egyszer kirándultunk a szülőfalumtól pár kilométerre eső Karács völgyébe. A lezárt, bedeszkázott bányalejáratokra, mint valami vak szemekre, ma is emlékszem. S valakinek a szavaira a felnőttek közül, hogy ezeket a tárnákat már nem érdemes megnyitni, mert ami aranyér volt bennük, azt az évezredek folyamán mind kibányásztak. Aztán a karácsi tóhoz értünk, ahol a rómaiak idejéből még fennmaradt az aranymosás nyoma.

A középkori magyar királyságban az Érchegység zalatnai része a gyulafehérvári püspöké volt. Egy 1311-beli oklevélben „Feneu-falva” (Fenyőfalva), azaz Brád szintén mint aranylélőhely szerepel. A királyi kincstárhoz tartozó zarándi bányavidék központja viszont egy 1390-es középkori dokumentum szerint mar „Keresbánya”. Országlakók (cives) mellett a bányászatban jártas külföldről jött vendégek (hospites) is telepedtek ide, főleg németek. A román—magyar—német bányász közösségek az Erdélyi Érchegységben félezer évnél is régebbiek. Baia de Criş, Körösbánya, Altumburgh (vagy Altenburg) párhuzamos nevei ugyanannak a helységnek.

Még elevenebbek a zarándi és hunyadi román—magyar közös feudális hagyományok emlékei. S mi füzte Kőműves Kelemen ősi alliterációjú székely balladáját „magas Déva várához”?

A bihari gyepüből a székelyeket a XI-ik század derekán vezényelhették erre a bölényekben gazdag Belényesen át. Az volt a küldetésük, hogy az Erdély keleti részét előzőlő bessenyőkkel, majd úzokkal küzdjenek meg. Első nagy településük a dákfellegvárak tövében lévő „Váras”-tól nyúlt el. Még mielőtt a szászok egy csoportja ide telepedett volna a XII-ik században, s Várasból Szászváros nem lett.

Zaránd megye a XIV-ik században alakult ki. Székelye messze volt, a síkságon. A Fehér-Körös mentén élő román

közösségek vajdái, zsupánjai a világosi várparancsnok vitézei voltak, s részt vettek Zsigmond német-római császár és magyar király törökverő balkáni seregében. Akárcsak a Hunyad megyeiek, katonai tetteikért a XV-ik század elejétől nemesi okleveleket kaptak. Különösen Hunyadi János, valamint Hát-szeg vidéki atyafisága tüneményes felemelkedésével kapcsolatban.

A vajdahunyadi uradalom vasércéből gyártották a fegyvereket a szebeni céhek. Hunyadi-birtok volt a zarándi „Feneupatak” (Fenyőpatak), azaz Valea Brad is, amelynek aranybányáit 1444-ben Hunyadi János szebeni pénzverőnek adta haszonbérbe.

A messzi középkorról már akkor kezdett valami ködösen derengeni bennem, amikor gyermekkoromban keresztapámnál, dr. Török Artúrnál nyaraltam, aki a gura-bárza-i és krisztiori bányavállalat orvosa volt. Keresztapámat csodadoktornak tartották. Liberális nézetei és életmódja miatt pedig csodabogárnak is.

Előbb özv. Kristyórynénak, Berta néninek udvarolt, majd elvette annak tizenöt éves Olga nevű lányát, aki később keresztanyám lett. Ekkor költözött Berta néni Alváca mellé, prihodesdi birtokára. Olga néni, akit messze földön híres szépségnek tartottak, gyermektelen lévén, anyai gyöngédséggel vett körül.

Rendszerint a kocsiszínben játszottam náluk a „kis kocsis” -sal, aki keresztapámat fekvő betegeihez kísérte. De engem nem a kétkerekű bricska, hanem a szokatlan méretű, összeszáradt, penészes batár érdekelt, amelybe már régóta nem foghattak lovat. Apám emlegette később, hogy a Kristyóryak családjából valamikor számos alispán, szolgabíró meg árvaházi ülnök került ki. Innen a batár.

Nemrég járt a kezemben Kővári László *Erdély nevezetesebb családai* című 1854-ben Kolozsvárt megjelent könyve, meg a Nagy Iváné 1867-ből a magyarországi nemesi családokról. Nagy Iván, Kővári adatait is egybefoglalva, a Kristyóry családról a következőket írja: „Alapítója Boárnak fia, Boalya a zarándi oláhok vajdája volt Zsigmond király alatt és ezen királytól kapta adományban 1404. aug. 24-én Zarándban Kriscsórt több jószágokkal, miket már előbb fiúágra szólólag bírtak...”

A Kristyóry család alapította a kristyóri kis görögkeleti templomot, amely a XV-ik század első éveiben épült. Bizánci hatású, cirillbetűs ószláv felírással falfestményén Ştefan és Laslău Bălea zsupánok és családtagjaik mellett ott találhatók az Árpád-házi szentek is: I. István, Imre herceg és I. László.

Nem véletlen, hogy Ribicén, a Körös cebei partjával átellenben akkortájt épült fel egy másik kis görögkeleti templom, amelynek falfestményein „Vladislav és Miclăuş” zsupánok ékeskednek családtagjaikkal együtt, s mellettük István király és Imre herceg. Erdély a nyugati és keleti kereszténység közt ide-oda ingó határterület volt akkor.

Ezt példázza a Hátszeg vidéki Váralja-Boldogasszonyfalva ószláv feliratú és bizánci festményekkel ékesített, de nyugati, román stílusú református temploma is. Kegyuraik, a Kendeffyek, a későbbi grófok, gyermekkoromban még a Retyezát erdőségeinek nagy részét birtokolták.

A malomvízi Kendeffyek címere nyilazó román kucsmás vitézt ábrázolt, akárcsak a Képes Krónika iniciáléja. Csakhogy a Krónikában Besarab havaselvi vajda vitézei nyilazzák Róbert Károly völgybe szorult páncélos seregét, míg a címer azt jelzi, hogy a Kendeffyek az Anjouk szolgálatában álltak.

Hasonló fejlődését észleljük a hűbériségnek Körösbánya környékén is. Maróthi László bán a körösbányai uradalmat kezelő négy „kedvelt nemes vajdájának” küldte üzenetét 1445-ben: „nobilis viris Moga Ladislau de Bolya, Stephano de Birthin, Iohannis de Feneupataka, Serban et Iohannis de Ribicze — Wayvodis nostris delectis”.

A katolikus hitre tért román kenézcsaládból származó Hunyadi János adományaiból építették fel a ferencrendi zárdákat Karánsebesen, Hátszegen, Déván, Szászvároson és Körösbányán. Ott, ahol Hunyadi a törökellenes önvédelem fővonalát építette ki a helyi nemesekből és szabadparasztokból. Az egyháziilag is egységes tábor megteremtésének fő célja az oszmán veszéllyel szembeni harc volt. A Hunyadiak oldalán emelkedett fel a román eredetű országnagyok egész sora: a hadvezér Csulaiak, a humanista pécsi püspök, Móré Fülöp, az Erazmusszal levelező Oláh Miklós hercegprímás és kancellár...

Zaránd a mohácsi vészig kívül esett az erdélyi vajdaságon. Azután kezdődött el a megye siralmas históriája a török foglaltság közvetlen közelében, mintegy a senki földjén.

„Ekkor volt kezdete a sors azon csapásainak — írja Kozma Pál, a megye 1848-ban megjelent »földirati, statisztikai és történeti« leírásában —, melyek szinte két század év alatt sújtottak; ezután nyögött [Zaránd] a felette és birtokáért versengő német-római császárok, török szultánok és erdélyi fejedelmek hadainak zsákmányolásai és pusztításai alatt.”

Zaránd nyugati fele, a Borossebes melletti Dézna várával, egy századon át török uralom alatt állott. De volt úgy, hogy a hatvan falut magába foglaló körösbányai uradalom is erre a sorsra jutott. „A török ezen foglalása Körösbányán — írja a krónika — 44 évig tartott.” Ez nemcsak a helyi nemesség javának pusztulását vagy elvándorlását, hanem a román és magyar parasztlakosok ezreinek kifosztását, rabszíjra fűzését is jelentette.

Zarándtól délre, a Hunyad megyei területet viszont a dévai vár katonailag jól szervezett körzete védte. Ezekben a keserves századokban Zaránd megye fejlődése teljesen megrekedt, míg Hunyad megyében az erdélyi önálló fejedelemség nyugalmasabb kora kulturális téren is lendületet hozott románok és magyarok számára egyaránt.

Az 1577-i erdélyi protestáns többségű országgyűlés határozata jóváhagyta, hogy „a görög confessiótól elszakadt és az Isten igéjét tulajdon nyelveken hallgató” románok új püspököt válasszanak, mégpedig a Hunyad megyei Tordosi Mihály személyében. Ebben az időben fordították le a környékbeli román prédikátorok s tanítók az Ószövetség jó részét anyanyelvükre. A könyv, a híres *Palia de la Orăștie*, Geszthy Ferenc dévai főkapitány költségén jelent meg nyomtatásban 1582-ben Szászvároson. Kétségtől az erdélyi magyar kálvinista rendek ilyen irányú mecénásságukkal egyben saját befolyásuk fokozására is gondoltak, akár a szász lutheránus patríciusok. De a népi kultúra szájhagyományai mellett az anyanyelvű könyvkultúra kibontakozása a román nemzeti tudat gyökereit erősítette.

A Kristyóryak, Ribiczeyek akkor már mind protestánsok. Közülük kerültek ki az erdélyi fejedelemség alatt, szinte örökletes módon, a Zaránd megyei tisztségviselők. Melléjük sorakozik fel egy harmadik család, amelynek kiemelkedő tagja

Brády János (de Feneufalva), 1552-ben Eger vára ostrománál esett el.

A Brádyak egyik ága görögkeleti hagyományokat őrzött. A zarándi „nemes Brády György” 1628 és 1640 között, Gyulafehérvárt, Ghenadie néven „Fehérvár, Vád, Várad, Szatmár és egész Erdély” ortodox metropolitája lett. Az evangélium, az Újszövetség román nyelvre való fordítását támogatja. A kálvinista tanításhoz közeledő Ghenadiét Bethlen Gábor nevezte ki főpapi méltóságába, s Keserű-Dajka superintendens volt a felettese.

A törökök kiűzetése után, az osztrák uralom alatt Zarándot hol az erdélyi nagyfejedelemséghez, hol a magyar királysághoz csatolták. Jó ideig állandó székhelye sem volt, s a megyegyűlést a főispán vagy az alispán udvarházába hívták össze.

A II. Rákóczi Ferenc vezette felkeléskor, 1703-ban Zaránd román és magyar parasztsága, nemessége egyaránt a kurucokhoz állt. Vezetőik közt emlegetik Ribiczey Györgyöt és Görög Flórát. Mindkettő, több társával együtt, labanc fogságba került. Az aradi várbörtönbe hurcolták őket, ahonnan súlyos váltságdíj fejében szabadultak.

A megye közigazgatásának zilált viszonyai a földesúri és kincstári önkényt növelték. A középkorban a kincstár kötelezett minden magános vagy csoportba tömörült bányászt az arany díjazás ellenében való beszolgáltatására. A közvetlen állami kitermelés az osztrák uralommal kezdődön. A kincstári uradalom jobbágycsoportjai kötelezve voltak erdőkitermelésre, faszállításra, tárnák karbantartására, zúzdák, vízimalmok felállítására.

A régi kiváltságaikból kiebrudalt bányászközségek elégetlensége egybefolyt a jobbágyok panaszaival a robotmunka és a beszolgáltatások mértéktelen emelése miatt. Az Érchegeységben folyó kizsákmányolás a XVIII-ik század közepétől ezt a vidéket a lázadások gyújtópontjává tette.

Az 1784-es felkelést megelőző években a zarándi bányavidék kizsákmányoltjainak nem egy küldötte járt Bécsben a nemesi hatóságok és kincstári tisztviselők visszaéléseiről szóló panaszlevelekkel. A válaszként kapott sovány ígéretek közül az ábrándok tömkelege fakadt. S a századokon át elszenvedett botbüntetés, kaloda, börtön, fejvesztés keserves emléke fé-

kezzetetlenül feltörő gyűlölethullámba torkolt a mócvidéki parasztság között.

Az udvar katonáskodás fejében hajlandó lett volna felmenteni a határzónák jobbágyságát a földesúri hatóságok jogköre alól. Felmerült a terve egy Gyulafehérvár központú katonai körzetnek is. A Mócvidéken futótűzként terjedt el ennek a híre.

„A legelső megrohanás Kristyórra történt — írja a krónika —, a pusztítás, égetés és gyilkolás kezdetét vette. 1784. november 2-án Brádra törtek. November 3-án Ribiczére rottak. A birtokosságot az ablakból lándzsák hegyére hányták. Körösbányát felégették...”

Az erdélyi román értelmiség egy része úgy gondolkodott, hogy a felkelés veszélyezteti II. József császár jóindulatát, s árnyékot vet a román nemzeti ügyre. Volt azonban olyan is, aki nyilvánosan kifejezte rokonszenvét a felkelőkkel, mégpedig Vasile Pap Hunyad megyei alispán, akit, tisztségétől megfosztva, a nemesi törvényszék el is ítél.

A Horea-felkelést a Nagyhalmágyon és Déván állomásozó osztrák katonaság fogta harapófogóba. A vérbíróság ítéletét, a vezetők kerékbetörését 1785. február 28-án, a Gyulafehérvár fölötti térségen, majdnem félezernyi faluból odahurcolt szemtanú előtt hajtották végre.

Az érchegységi parasztság kebeléből támadt vezetők szellemi színvonala, politikai tájékozottsága aránylag magas szintű volt. A kincstári iskolákban nem egy közülük, az írás-olvasás mellett, elsajátította a német nyelvet is. A katonáskodás során számosan fél Európát bejárták az osztrák ármádiával.

Nem csoda, ha a Martinovics-féle jakobinus mozgalom résztvevője, a testőr és költő Barcsay Ábrahám 1793-ban a zarándi Alvácafürdőről keltezett levelében így ír: „Vagynak elegen oláhok, és ez nem mese, sem nem félénkség töllem, [kik] a frantzia revolúciót könyv nélkül tudják és még másoknak is explikálják.”

A XIX-ik század elején az elkínzott parasztság mozgolódása újrakezdődött, most már főleg a megye nyugati részén. A múlt század harmincas éveiben több faluban is lázongás tört ki, amit csak a halmágyi katonaság kirendelésével sikerült a megye urainak leverni. Hat parasztot halálra ítélték, harmincnégyet egy évtől tíz évig terjedő kényszermunkára, negyedévenként huszonöt-huszonöt botütéssel. A periratok a fel-

lebbezés folytán eljutottak a bécsi kancelláriáig, amely a halálbüntetés megváltoztatását s a botozás enyhítését írta elő. Ezáltal a parasztok is megkapták a büntetésüket, s a bécsi kormányzat is olyan színben tűnhetett fel, hogy megértőbb a megye urainál.

A múlt század első felében felnőtt egy nemzedék román módosabb parasztok, bányászok, falusi tisztségviselők fiaiból, amely már főiskolát is végzett, s a nemzeti jogokat s a jobbagykötelékekből való szabadulást együtt követelte. A Mócvidék parasztmozgalmainak értelmiségi vezetői támadtak, Avram Iancuval az élen.

Válaszul a földesurakat védő karhatalom vérengzéseire, Avram Iancu 1848. június 9-én a topánfalvi országos vásár alkalmával táborba hívta a parasztokat. A Fehér-Körös mentén 48 őszén szélesült ki az eleinte ösztönös indulatú mozgalom. Október közepén már a megye keleti részéről a síkság fele húzódtak a birtokosok, hírül adva, hogy „több faluk lángra kezdenek borulni”.

A negyvennyolcas eseményekről nem egy megdöbbentő történetet hallottam már gyermekkoromban. A Brády család tizenhárom tagjának pusztulásáról pedig Jókai Mór is írt a Brády családról szóló elbeszélésében. Tény, hogy Avram Iancu az 1848. október 26-án történt véres esemény híre mélyen megrendítette, hiszen az egyik Brády fiúval együtt tanult a kolozsvári jogakadémián, s barátok voltak.

Végzetes volt a kalandor Hatvani Imre szerepe, aki 1849 áprilisában szabadcsapatával Körösbányáról indult el a környező román falvak ellen, éppen akkor, amikor Avram Iancu Kossuth küldöttével, Ioan Dragoş képviselővel a megegyezésről tárgyalt. Hatvani mérsárlásai, fosztogatása váltotta ki az abrubányai vérfürdőt, amelynek nemcsak számos magyar, hanem maga Dragoş is áldozatául esett.

A szabadságharc bukása után a császári hatalom véres bosszút állt a magyar „rebelliseken”. Ugyanakkor az osztrák hatóságok üldözték Avram Iancu is, mert nem tudott szemet hunyni a szabadságharc alatt ígéreteit az erdélyi románok felé bőven osztogató császár hitszegése előtt. Visszautasította a felajánlott érdemrendet, s az adófizetést megtagadó parasztok védelmére kelt. A nagyhalmágyi vásáron letartóztatták. A sokaság tiltakozására azonban kénytelenek voltak szabadlábra helyezni. 1852-ben újra lefogták, mert a kincstári hi-

vatal épületéről leverte és lábbal tiporta a kétfejű sast ábrázoló császári címet.

A gyulafehérvári várbörtönben elszenvedett ütlegelés nyomán elborult az agya. Kiszabadulva, egyik zarándi portáról a másikra járt; románok, magyarok egyaránt jó szívvvel fogadták. Vándorlásában 1872 szeptemberében Körösbányán lelte halálát.

A cebei temetésen a tömegek kilométerekre nyúló sora kíséerte utolsó útjára. A románokból és magyarokból álló megyei vezetőség határozatára közkölségen temették el.

Az 1867-es osztrák—magyar kiegyezés után Ioan Pipoş főispán még 1868-ban helyén marad. Iosif Hodoş meg a magyar Baló Mihály egy évtizedig közösen alispánok. Hiába jött gróf Haller a Pipoş helyébe, Hodoşt 1869-ben újraszervezték képviselőnek a brádi körzetben. Különösnek tűnik, pedig valóság, hogy Iosif Hodoş ugyanakkor a bukaresti Román Akadémia egyik alapítótagja, s munkatársa a Román Etimológiai Szótárnak. Hintóján évente többször is útnak indult Bukarest és Budapest felé...

1876-ban jelent meg a törvény, amely Zaránd megyét, a román—magyar egymásrautaltság eme történelmi kohóját megszüntette...

Hogy miért emlékezem meg minderről? Ifjúkorom képzeletvilágában Zaránd múltja nagy szerepet játszott. Nem mulaszthatom el, hogy most, érett történelmi gondolkozással és ismereteimmel, bár röviden számba vegyem ezt a sok tanulságot nyújtó közös, keserves múltat.

CSALÁDI ALBUM

Van-e értelme megemlékezni a felmenő és oldalági rokonokról egy önéletrajz keretében? Úgy hiszem, hogy emlékezésből táplálkozó, le nem írt „családfa” minden társadalmi rétegben létezett, amióta fogékony és tudatukat továbbplántáló emberek élnek. Egy ilyen szóbeliségen alapuló család-történet jelentősebb mindenfajta kiváltságokkal kérkedő, többé vagy kevésbé hiteles kutyabőrnél. Ami végső fokon nem volt egyéb, legtöbbször, mint ádáz birtokperek aktája.

A nemesi trófeák már a múlt század első felében kezdtek vesztetni az értékükből. A „reformerek”, a gazdasági-társadalmi újítások nemesi, sőt főnemesi hirdetői is nemegyszer feledésben hagyták ékes címereiket. 1848—49 pedig egyesek számára tüneményes, mások számára félelmetes üstökösként jelezte a fellebbezést nem ismerő forradalmi változásokat.

A nemesi vármegye dicsőségén merengve, a birtokából kikapott vagy parcelláit rendre eladó dzsentrí a Bach-korszak alatt, igaz, újra előszedte családfáját, címerét. Mintegy ezzel is kifejezve ellenállását a mindenfajta nációjű, innen-onnan jött beamter-világgal szemben.

A kiegyezés után jól kereső mesteremberek, kereskedők, vagyonos gazdák fiai közül számos egyetemet végzett s ügynevezett szabadfoglalkozást űző „úriember” került ki. Velük még az előnévvel és közigazgatási hivatallal rendelkező dzsentrík is kénytelenek voltak parolázni a megyegyűlésen.

Magyar és román urak néha együtt ültek a hivatalban s a fehér asztal mellett, de kártyázni, közéleti kérdéseket, nőügyeket tárgyalni már külön kaszinókba, külön körökbe jártak. Egyébként kevés magyar úr vegyült kisiparossal, kishivatalnokkal, bármilyen nemzetiségű lett légyen az. A parasztot pedig általában alantas fajzatnak tartotta. A román értelmiségiek kapcsolata viszont falusi atyafiságukkal mindennapi volt.

Ezzel a visszás helyzettel szemben a rang- és címkórságtól mentes anyám, a csíki atyafiságról mesélve, elrettentő példának hozta fel az egyik prókátort, akinek „úrilánnyal” tartott lakodalmát paraszt szülei csak a kerítés mögül nézhették végig.

Amikor Zaránd megyét 1876-ban megszüntették, ugyanakkor szervezték át a csíki határőr-körzetet megyévé. Felépült a Mikó-vár tövében a megyeháza, a törvényszék. Közsékekelyek fiaiból is kezdtek gyártani a polgári „úri osztályt”. Volt olyan tanár, aki tenyerest adott a diáknak, ha székekely harisnyában és nem pantallóban jelent meg az órán...

Az első aprólékosan kicirkalmazott hatalmas családfa, amit gyermekkoromban láttam, voltaképpen nem is nemesi volt, hanem városi patricius jellegű. A körösbányai takarékpénztár Németországból odakerült igazgatójának, Mirus (Mirusz) bácsinak a lakásában díszelgett. Csupa humanista módra latinósított név a leveleken. Az utolsó levelek azonban üresen maradtak. Ezekre már senki sem írt fel többé nevet és évszámot, mert Mirus bácsinak magyar feleségétől, volt házvezetőnőjétől, nem volt gyermeke.

A bank azonban már egy egészen más képletnek volt a tartozéka, a tőkés aranykitermelés világának. Ide már a múlt század vége felé a németországi nagytőke vonult be, az állami kincstár érdekeltsége helyébe. A fizetéses bányamunkások, szakemberek, tisztviselők számának növekedése új vérkeringést hozott a vidék gazdasági életébe. A polgárosult nyugat levegője keveredett itt a nemesi virtust feléleszteni akaró vármegye légkörével. Ez már az apám világa volt, aki ezzel a fellendüléssel került ki a soványan kereső kisemberek környezetéből.

Nálunk ezeknek az apai meg anyai ágról messze nyúló emlékeknek, évszámoknak, régmúlt események nyilvántartásának anyám volt a letéteményese, aki a kolozsvári De Gerando felsőbb leányiskola egyik legjobb tanulója volt. De hát az ő iskolás korában leány még nem érettségizhetett. Arra használta számtani tehetségét, hogy apja cipésműhelyében segített a könyvelésnél. Férjhezmenetele után pedig a legtávolabbi rokonokkal is tartotta a kapcsolatot, s kiterjedt családi levelezést folytatott apám helyett is.

Az egész rokonságnak tulajdonképpen ő volt az igazi ösztartója. Nem is annyira emlékezőtehetsége, mint határtalan jóindulata, segítőkészsége, okkal vagy oktalan támadt haragokat simítani igyekvő szándéka révén. Nemcsak rokon vagy ismerős, hanem bárki más, akivel életében találkozott, csak a jó oldaláról érdekelt. Sok-sok csalódás kellett érje ahhoz, hogy valakivel szemben legalább tartózkodó legyen. Azt hit-

te mindig, hogy ugyanolyan bizalommal fogadják, mint amilyenel ő közeledett máshoz.

Természetesnek tűnt, hogy akárcsak mi, gyermekei, a fiatal rokonok, ismerősök is mind-mind „Mamukának” szólították, néha „Mamuka néninek”. Őt csak szeretni lehetett, vagy visszaélni a jóságával.

Az ő emlékezetének a segítségével most édesapja, a külszágokat járt Ferenczi nagyapám képe is színesebbé válna ezekben a sorokban. S megelevenedne a Franciahonból Kolozsvárra cseppent dédanya, a sokat emlegetett Suzanne Larivé. De mennyi mindent tudott az Ausztriából idekerült bányászivadék Baumgartenekről is, apám családjáról! S a mindkét ágon fellelhető székely határőr Jakabokról!

Mindez már bennem jórészt elmosódott. A szálaknak csak foszlányai maradtak meg. Fényképek, levelek, vidéki újságok, családi iratok közt böngészve elevenülnek meg némileg a gyermekkori képzeletemet felcsigázó részletek.

Ükapám, a kincstári bányamester (metalurgus) Baumgarten Sebestyén a XVIII-ik század végén került Ausztriából, Stájerföldről az aranyban, ezüstben, rézben gazdag Hunyad megyei Nagyágra (Nogiag, ma Săcăřimb). Fia, András az egyházi anyakönyvi kivonatban előbb ugyancsak „metalurgus”-nak, majd bányatisztnek (Bergbeamter) van beírva. 1835-ben házasodott össze Veres Borbálával. Az ő frigyükből született János nevű nagyapám.

A nagyiági bányauzem hanyatlása volt-e az oka, vagy nagyapám egészségi állapota, hogy otthagya a bányászkodást? Elég az hozzá, hogy cipésznek állt be. Azután pedig vendéglőt bérelt Szászvároson, majd Brádon. De a vendéglőt az erélyes Mari nagyanyám vezette, akinek apja, Jakab Antal, 1824-ben Csíkszeredán született, „katonacsaládból”. Jakab Antal fia, ifj. Jakab Antal honvéd őrnagyként halt meg a század elején.

Mari nagyanyám húga, Emília, egy szász eredetű bánya-felügyelőhöz ment férjhez, öregségükben mindkettőt leányuk, özv. Szántó Ida tartotta el, aki postamesterként tengette életét egy minden vasútvonaltól távol eső bányászati román faluban. Ida néni katolikus anyját és lutheránus apját, más pap nem lévén a környéken, román ortodox pap temette el.

Baumgarten nagyapám hallgatag ember volt, aki önszorgalmából sok mindent megtanult. Mikor gyermekkoromban

megismertem, már visszavonultan élt a Szászváros melletti Kosztesden. Kis falusi boltjában nagyanyám szaladt a vevőt fogadni, mikor a nyíló ajtó csilingelt. Nagypám pedig tovább olvasott a karosszékekben, s hogy mi mindent, azt csak akkor tudtam meg, amikor élete utolsó éveiben betegeskedve hozzánk költözött.

Nagypám olvasmányai közül még sokáig ott hevert a padlásunkon egy sárga borítólappú folyóirat több évfolyama. A címe, *Monistische Monatshefte*, azt jelenti, hogy „monista haviszemle”, s a Darwin-tanítvány Haeckel biológiai materialista nézeteit terjesztette.

Apám 1869-ben született Szászvároson. Amikor még nagypám jól menő vendéglőt tartott, akkor tanult apám a Kuun Kocsárd főgimnáziumban, s szerzett Kolozsvárt 1895-ben jogi doktorátust. Három öccse taníttatására már nem volt anyagi lehetőség. Mindhárom, ahogy ma mondják, a vendéglátóipari szakmát folytatta tovább. Károly bácsi cukrász lett Debrecenben, majd a Bika Szálló vendéglőjét bérelte. Néha jól keresett, legtöbbször azonban üldözték a hitelezői. A másik két fiú nemzetközi vasúti étkezőkocsiban lett pincér. Mindkettő kora ifjúságában halt meg. Az egyik tüdővészben, a másik katonáskodás alatt szerzett betegségben. Én már nem ismertem őket, de sokáig hallottam emlegetni a családban: „Szegény Gyula! Szegény Géza!”

Apám nagyobbik húgának, Ilonka tántinak első férje kiskereskedő volt Pesten. A ránehezedő adósságok kifizetésére az 1914-ben kitört világháború miatt kapott haladékot. 1916-ban az orosz fronton „hősi halált” halt. Két hadiárva maradt utána. Nagynéném egy tejcsermokban vállalt állást. Ott ismerkedett meg leendő második férjével, a szentkatolnai Bakk Jánossal, aki rokkant volt, fél lábát amputálták. Egy Soroksári úti bérkaszárnnyában laktak, nyomasztóan szűk, két kis sötét szobában.

Mi gyerekek apám testvérei közül legjobban a legfiatalabbat, Eliz tántit szerettük, aki pár évig nálunk lakott. Finom vonású arca maga volt a megtestesült szelídség és nyugalom. Annál nagyobb volt a megdöbbenésünk, mikor a vacsoraasztalnál egyszer sírva fakadt és kirohant. Anyám és apám utánamentek, és suttogva, hosszan beszéltek vele. Majd sokáig hallottuk a szomszédos gyerekszobánkból fojtott zokogását. Mire reggel felébredtünk, már ott sem volt. Pestre

utazott a hajnali gyorsral névéréhez. Jóval később hallottam, hogy a közelben lakó agglégény ügyvéd próbált udvarolni neki, s el akarta jegyezni. De apám határozottan ellenezte, mert durva és korhely embernek tartotta az illetőt.

Eliz tánti azután valamelyik pesti bankban lett tisztviselő, a nővére két gyereke nevelésének áldozta szabad idejét. A húszas évek elején állás nélkül maradt. Chicagóba került sógorsága Amerikába hívta. Mire azonban Le Havre-ba ért, az Egyesült Államok lezárta a „bevándorlási kvótát”. A hájóstársaság ajánlatára Argentínában szállt partra.

Nehéz házimunkával kereste a kenyerét. Majd megismerkedett egy kivándorolt magyar kárpitosmesterrel, akinek a felesége lett. Penziót nyitott Buenos Airesben, s ahogy valamit félretehett a keresetéből, rendre kimenekítette a pesti nyomorúságból nővére kisfiát, majd nővérét s végül annak férjét is.

Közülük unokaöcsém, Kovács Sanyi él még valahol a Rio Negro mentén mint ültetvényes gazdatiszt. Első felesége halála után, aki magyar volt, egy félig spanyol, félig indián nőt vett feleségül. Utolsó levelében tíz gyermekéről számol be. Azóta a Zsívölgyében élő nővére sem hallott róla.

Mikor Eliz tánti kivándorolt, apám már nem élt. Amíg tette, apját, anyját, testvéreit támogatta. Az első világháború végén azonban megszűnt jövedelmező ügyvédi irodája, amely anyám örökké vendéglátó hajlamával segítséget nyújtott nélkülöző rokonainknak.

Apám a kilencvenes évek derekán Tordán kezdte pályafutását mint ügyvédbojtár. Itt ismerkedett meg az egyik táncestélyen, ahová tucatnyi hintó hozta a környékről a férjhez menendő lányokat, a mezőnagycsányi református pap ragyogóan szép lányával, Sebestyén Irmával. 1898-ban kötöttek házasságot, miután apám Brádon ügyvédi irodát nyitott.

A *Zaránd* című hetilap szerint dr. Baumgarten Jánosné, Sebestyén Irma még 1905 elején részt vett a farsangi bálon. De már ugyanazon év őszén, huszonegynéhány éves korában hirtelen elhunyt. Három gyermek maradt utána, akiket egyelőre nagyszüleim vettek gondozásukba. A kapcsos családi fényképalbumból sokáig csak úgy ismertem apám első feleségét, mint „Irma nénit”.

Apám már 1906 májusában, a gyászév letelte előtt, újraházasodott, hogy gyermekeinek minél hamarabb ismét anyjuk

legyen. Második felesége, Ferenczi Erzsébet, aki korán elhunyt édesanyját pótolva, azelőtt hűgait istápolta, szeretettel ölelte magához a három apró gyermeket.

Akárcsak a gyermekei közt, anyám a különféle rendű és rangú rokonság közt sem tett soha különbséget. Viszont nem lehet csodálkozni, ha a legtöbbet apjáról mesélt. S ezt mi annál szívesebben vettük, mert valóban sok olyan dolog történt Ferenczi nagyapámmal, ami nem volt hétköznapi. Mindazt, amit anyámtól hallottunk róla, kiegészítette a körösbányai Csorgó utcában lakó Dragoş bácsi, aki nagyapámnál tanulta ki a cipésmesterséget.

Ferencz Ignác (mert akkor még „Ferencz”-nek hívták) 1846. október 2-án született Csíkszentkirályon. Szülei, Ferencz József és Jakab Katalin, az anyakönyvi kivonat szerint mindketten „pedestris”, azaz gyalogrendű családból származtak. Egy 1866-ban kézzel írt, elsárgult kimutatás a családi házban lakó személyekről azt írja, hogy foglalkozásuk „szántóvető”. Dédapám József nevű fiáról az áll, hogy „mint katona elhala Bécsben”. Lányáról, Júliáról, hogy „Bukarestben szolgál”. Albert báról (akit még én is ismertem) annyi van, hogy „katona”. Az is maradt sokáig, mert 1878-ban, Bosznia és Hercegovina megszállásakor még mindig szolgált.

Ferencz József dédapám a kis Nácit, tehetséges lévén, az elemi iskola elvégzése után beadta a csíksomlyói kollégiumba. Innen azonban másodosztályos korában váratlanul eltűnt.

Osztálytársa és síríg hű barátja, Tompos Ignác, aki később Kolozsvárt közjegyző lett, öreg korában mesélte el, hogy mi is történt nagyapámmal. Az egyik vaskalapos paptanár állandóan üldözte. Amikor pálcával is rá vágott, nagyapám hozzávágta a kalamárist. Azután szedte a lábát s eltűnt a láthatárról. Szülei csak hónapok múlva találtak nyomára. Sepsiszentgyörgyön állt be cipészinásnak. Hallani sem akart arról, hogy visszatérjen az iskolába, noha megígérték, hogy nem lesz bántódása.

Az osztrák uralom alatt német nyelven kiállított tanúsítvány szerint nagyapám 1859 októberétől 1862 októberéig tanult a sepsiszentgyörgyi Richter Károly cipésmesternél jól és rendesen („gut und ordentlich”), és segéddé avatását az okiraton „Sütő István főcéhmester” aláírásával és pecsétjével igazolta. Ezután nagyapám vándorútra indult, hogy tökéle-

tesítse szaktudását. Pesten, Bécen át, a messze Strasbourgig eljutott.

Visszatérve, a hatvanas években műhelyt nyitott Kolozsvárt. A hetvenes évek elején a divatosan öltöző mágnásifjak már nem Bécsben, hanem „Náci bácsinál” rendelték lábbelijüket.

Ferenczi nagyapám 1876-ban feleségül vette Leitner Matildot, akinek az apja szintén kolozsvári cipésmester volt. Anyai nagyanyám már 1889-ben meghalt, miután öt leánynak adott életet. Anyám volt az elsőszülött.

Nagyapámnak a századfordulón három-négy helyiségből álló műhelye, a valóságban manufaktúrája volt a főtéren, a későbbi Rózsa drogéria táján. Második házassága alkalmával, 1892-ben az alkalmazottai díszalbumot nyújtottak át neki, 43 aláírással. Kolozsvár gépgyárai közül csak négy-vagy ötnek volt ennél több bér munkása akkor.

Anyám emlegette, hogy gyermekkorában nagyapám egyik női alkalmazottja vitte a szakszervezet vörös zászlóját a május 1-i felvonuláson. Nagyapám szemében nem lehetett ez szokatlan. Nyugat-Európát járva sok ilyesmit láthatott. De világnézeti tekintetben megmaradt hagyományhű katolikusnak, aki minden reggel részt vett a plébániatemplomban a hatórai misén.

Hátrahagyott okiratait lapozgatva kitűnik, hogy Ferenc József császár- és királynak is készített díszcsizmát. A városi tanács kérte rá az 1885-ös országos kiállítás alkalmával. Ezért a csizmaért kapta nagyapám az arany érdemkeresztet. Majd 1896-ban a millenniumi kiállításon ezüstérmét kapott „az ipar terén szerzett érdemeiért”.

Ferenczi nagyapám azonban korántsem volt Habsburgpárti. A század elején az elsők közt küldi adományát a madedfalvi emlékmű felállítására. „Kedves kötelességünk” — írja a csíksomlyói főgimnázium 1906-os értesítője — azokat a székely véreinket és nemes áldozatkész hazafiakat felsorolni, kik más vármegyékben gyűjtöttek e nemes célra. S a névsor elején „csíkszentkirályi Ferenczi Ignác kolozsvári cipész”.

Az elismerés nemcsak az érdemet, hanem a vagyonosodást is jelentette. Az ódon földszintes, de tágas családi ház, ahol a gyermekek felnőttek, a hajdani Görbe-szappan (ma Brassai Sámuel) utca 1. szám alatt, most is áll meg. Azután jött nyaralónak egy kertes villa a Házsongárdon, amit én nem

látiam. Századunk első éveiben pedig a mai Dózsa György és Émile Zola utcák sarkán nagyapám felépítette a kétemeletes Pannónia Szállót és Éttermet, amelyben most betéptár van.

Ekkor már az „ipartestületi hitelszövetkezet igazgatósági”, a „róm. kat. belvárosi egyházközség választmányi” tagja volt. Társadalmi kötelezettségei közül a legfőbbnek azonban azt tartotta, hogy vasárnapi ebédre vendégül lássa a Kolozsvárt tanuló csíki egyetemistákat. Köztük Páll Gábort is, aki ügyvéd, majd képviselő lett, s velem szemben, Csíkszeredai tanárkodásom alatt, állig begombolt volt.

Nagyapám segédei közt volt egy, aki elütött a többitől. Jogvégzettséggel állt be nagyapám műhelyébe, s gyorstalpaló módon tanulta ki a cipésszakmát. Farkas Mózes volt az illető, akit az akkori törvények köteleztek erre, ahhoz, hogy gyárat alapíthasson. Mikor „felszabadult”, a város által adományozott telken, a pesti bankok hitelével s a Renner-bőrgyár felszívása révén, 1911-ben felépítette a modern technikával rendelkező Dermatát. A Dermata volt az ugrásszerűen fejlődő tőkés ipar első nagy állomása Kolozsvárt. De egyben megpecsételte a kisipari cipésműhelyek tucatjainak sorsát, s köztük a nagyapámét is.

Nagyapám első két lánya még a múlt század végén meghalt. A következő három a század elején ment férjhez egymásután. Matild, az egész életében oly áldozatkész Mici néni, Mayer János Csíkszeredai katolikus gimnáziumi tanárnak lett a felesége. (Fiatal lánykori fényképére a fiához intézett következő sorokat írta: „Drága Laci fiamnak, ki jelenleg Dof-tánán vagy. Szeretetem s lelkem veled van. 1935. szept. 6. este 9 órakor, emlékek rakosgatása közben.” Mici nénit, aki vallásos létére is segített a mozgalomnak, 1941-ben Horthy csendőrei meghurcolták, száz meg száz más kommunistával, antifasisztával együtt.)

A legkisebb Ferenczi lány, Ilonka, aki Páll Gábornak volt nagy szerelme, a gyergyóremetei Balás Jenő bányamérnök-höz ment férjhez.

Nagyapám ellenezte anyám házasságát. Apámnak, mikor még kolozsvári joghallgató volt, mulatós, könnyelmű hírét keltették, ami csak részben volt igaz. Szeretett gavallérkodni, s az utolsók közt hagyta el a báltermet. Viszont soha életében nem volt ittas állapotban. Kiváló jogásznak ismer-

ték, aki legalább annyi időt töltött a könyvek között, mint a fehér asztal mellett. Nagyapám húzózkodására viszont apám kijelentette, hogy nincs szüksége hozományra.

Nagyapám valójában nemcsak a tőkés gépiparral vívott versenyben maradt alul, Balás Jenő merész ipari vállalkozásaiba fektetett pénze is elúszott. Kedvelt veje megszállott módra fogott hozzá akkor még fantasztikusnak tűnő bányakitermelésekhez Csikmadarason, Rákoson, Menyházán. Bátyjával, a szintén bányamérnök Ernővel még az első világháború előtt részvénytársaságot alapított egy Gyilkos-tói vízierőmű létesítésére. De üzleti érzéke egyiküknek sem volt. Nagyapám pedig, hogy vejét megmentse a sorozatos csódtól, egymásután írta alá a váltókat. (Balás Jenő sorsáról még annyit, hogy a két világháború között a Dunántúlon ő fedezte fel a hatalmas bauxittelepet. Pesten azt írták róla, hogy 1939-ben a Gestapo végzett vele, mert nem akarta német kézre engedni geológiai kutatásainak eredményét.)

Nagyapám anyagi helyzete az első világháború kitörésével súlyosbodott. Az állam a bakancsokat gyártó Dermatának juttatta a feldolgozandó bőrt. A Pannónia Szálló bérlője pedig bevonult (persze helyben kapva beosztást), hogy ne kelljen bért fizetnie. 1916-ban az épületet a német vezérkar foglalta le. 1917-ben nagyapám eladta a szállót, pontosan annyiért, amennyi pénzbe neki a század elején a felépítése került. Kijelentette, hogy ő nem üzérkedő. Az új tulajdonos két hét múlva ötszöröseért adta tovább a házat.

1920. július 23-án nagyapám összeállította értékpapírjai listáját. Egyetlenegy sem volt, amiért egy banit adtak volna. Élete utolsó két évét betegen, bútorozott szobában élte végig. Egy elkopott ezüst kiskanalunk maradt utána örökségül, rajta bevésve L.M. (Leimer Matild).

Volt még egy ág, amelyet mi gyermekkorunkban alig ismertünk: a Szepességből Kolozsvárra került Leimer Józsefnek, anyai dédapámnak a rokonsága. Az ő felesége Palczer lány volt, s annak a nagyapja, Palczer Antal, Svájcból került Erdélybe a XVIII-ik század végén. Üveghutája volt Görényben, majd Kolozsvárt nyitott üvegraktárt.

Fia, János, előbb a kalaposmesterséget tanulta ki, azután vendéglős lett, a kereseti lehetőségek szerint változtatva kényszerűen a mesterségét. 1829-ben nőül vette a már említett Larrivé Zsuzsannát, akinek az apja Franciaországból ke-

rült ide, akárcsak a Grandpierre, Grois, Desbordes s más kolozsvári családok elődei.

A Palczer családban szintén sok volt a cipész. Foglalkozás szerint azután következtek a papok. A sort az anyám által sokat emlegetett Károly bácsi nyitotta meg, aki Pesten magyar—német szakos piarista tanár volt, majd kilépett a rendből, s a papságot is otthagya. 1868-tól a nagyszabeni állami főgimnáziumban tanárkodott, s ott is házasodott meg.

Hosszú a névsor, s ki tudja, hogy milyen hosszú lett volna s mennyivel színesebb, ha anyámat a nagy család minden ágáról részletesen kikérdezem. De hát életében nem gondoltam még emlékirásra.

A RUDAI 12 APOSTOL

Már kora gyermekkoromban hallottam az apostolokról, de sokáig zavarban voltam velük. A hittanórán Jézus tanításának hirdetői voltak; odahaza apám úgy beszélt róluk, mint valami brádi emberekről, akikkel sok vesződsége van.

Jóval később értettem meg, hogy a bányákat a középkor óta szentekről nevezték el, akik egyben a bányászok pártfogói tisztjét töltötték be. Azoknak pedig valóban szükségük lett volna pártfogókra, mert a föld alatti sötétben, lucokban, hőségben fejtették az ércet. S mert legtöbben közülük rövid ideig éltek, s jó részük baleset áldozata lett.

Arról már később szereztem tudomást, hogy a kincstári bányák névadói között az uralkodóház tagjai is szerepeltek, akik nyilván szoros kapcsolatban állottak az égi hatalmasságokkal. Ilyen volt például a boicai Rudolf-bánya, amely nevét még Rudolf osztrák császárról kapta.

Bányászból tisztviselővé, majd vendéglőssé lett apai elődeim egy évszázad leforgása alatt Nagyágról, illetve a hozzá közel eső Szászvárosról telepedtek át Brádra. Azt a társadalmi mozgást követve, amelyet a nemesérc kitermelésének üteme s egyik gócpontból a másikba való összpontosulása indított el.

A múlt század második felében az Erdélyi Érchegységben a nagyági, verespataki, zalatnai állami bányák évi össztermelése alig 160—170 kilogramm arany volt. Viszont egyedül a Brád környékén levő Rudabánya és Muszári 1895-ben 600 kilogramm aranyat termelt.

Tisza Kálmán kormánya már 1885-ben rendeletileg megszüntette a kitermelt arany beváltási kötelezettségét. A nemzetközi pénzpiac bekapcsolódásával a gazdag leletű és mélyfúrást igénylő bányák ugrásszerű fejlődésnek indulnak. Nagy versengés folyt ekkor a boicai és brádi központ között. A külföldi tőkések mindkét helyen legyűrték a kistőkések szövetkezéséből alakult helyi vállalatokat, majd egymással kezdtek harcba.

Boica (Băița, Kisbánya) mint bányaközpont a középkorban Körösbányával vetekedett. Akkor Boica maradt le a versenyben. A *Bányászati és Kohászati Lapok* 1890-ben viszont a

következőket írja: „A kedves fekvésű Boicában angolok és németek telepedtek le... A tisztviselők kizárólag Ó-Angliának fiai... Nagy része az ausztráliai és kaliforniai bányákban is megfordult.”

Végül is egy németországi társulat került ki győztesen, amely pénzzel és a modern technika vívmányaival is rendelkezett. Ez a társulat átvette az 1789-ben több kis vállalkozásból alakult Rudai 12 Apostol bányáit, s Brádon üttette fel a székhelyét, felvásárolva a környék legtöbbet ígérő többi aranylelőhelyeit is.

1870-ben körülbelül 450 bányamunkás dolgozott ennél a vállalatnál. 1898-ban a létszám már elérte a kétezret, a termelés pedig az évi ezer kilogramm színaranyat. 1905-ben Gura-Bárcán felépítették az akkori legmodernebb európai zúzdát. A termelés ezután évi 1700 kilogrammra, majd annál is magasabbra szökött.

A vidék egész gazdasági élete fellendült. Cebén 1890-ben megkezdtek a mélyfúrást a barnaszén kitermelésére. A századfordulón már évente több mint húszezer tonna szenet szállítottak innen a Brád melletti hőerőműhöz. 1908-ban erre a célra felépült a sodronykötélpálya.

Hasonló jelentőségű volt a század elején a vasútvonal kiépítése Brád és Arad között. A jórészt belga tőkével rendelkező részvénytársaság, az Arad—Csanádi Egyesült Vasutak (ACSEV), egyaránt szállítja külföldre a nemesfémbányák különböző termékeit, valamint a „zöld aranyat”, a fát.

Az ACSEV merészebb, mint az államvasutak. 1903-ban már technikailag európai szinten is első helyen álló, elegáns személyszállító motorvonatokkal rendelkezik. A motort a Ganz gyártja, a karosszériát az aradi vagongyár. A gyorsmotor élénkpiros színű, mint a tulipán, a rendes motor sárga, mint a tearózsa. Nemcsak a gyerekek bámulják. Amerikai szakemberek is kiszállnak belsejét-külsejét tanulmányozni.

1904-ben a megyei sajtó már azon méltatlankodik, hogy miért nem valósítják meg a Déva—Brád vasútvonal kiépítésének tervét is. Ennek az összekötő vasútvonálnak a kiépítéséhez azóta többször hozzáfogtak. Három viaduktja el is készült a két világháború között. Az aszfaltút, az autóbusz- és teherkocsi-forgalom azonban egyelőre önmagában is lehetővé tette a szükséges személy- és teherszállítás lebonyolítását.

Egyesek szerint majd még felmerül e több mint három-

negyed évszázados terv megvalósításának a gondolata. Akárcsak azé a tervé, amelyről a Hargita két oldalán álmodoznak az emberek: a Székelyudvarhely és Csíkszereda közötti vasútvonal felépítése. Hiszen mi minden történt a szocialista iparosítás évtizedei folyamán ebben a Zaráddal kibővült ősi Hunyad megyében is, ahol ma már egymást követik a gyárkémények, acélkohók, bányatárolók...

A századfordulón szerte a megyében csendőrszuronyok biztosították a jórészt külföldi érdekeltségű bányatársaságok hatalmas jövedelmét. 1890-ben egy munkás átlagos keresete az aranybányákban napi másfél korona, ami nem kis összeg, ha a Mócvidék akkori nyomorát tekintjük. De a keresetből levonnak segélyalapra, munkaeszközök használatára, bányász-egyenruhára, zenekari alapra, állami, községi és egyházi adóra stb. Ugyanakkor a szétszórt falvakban élő s a szegényparaszti sorból alighogy kivergődött bányászok szakszervezetbe tömörülését és bérharcát külön törvény tiltja.

Az erdők használatának a megakadályozása a Fehér-Körös forrásvidékének egész parasztságát sújtotta, mivel jó részük a fa megmunkálásából, csöbrök, faeszközök faragásából élt. A legelők feldarabolása és a legeltetésre kirótt díjak emelése is fokozta a nyomort. Így aztán, amikor 1906. július 17-én Gura-Bárza, Muszári és Valea Morii bányáinak 2500 munkása sztrájkba lép, ez valóságos áramütésként rázza meg az egész környéket.

A Rudai 12 Apostol igazgatósága visszautasít mindenfajta béremelést, és felmondással fenyeget. A fenyegetésnek a csendőrségen kívül ide rendelt két század katonaság is nyomatékot ad.

1907-ben a bányászok a pénzügyminiszterhez intézett panaszlevelükben a segélyalap elherdálásával vádolják az igazgatóságot. Szakszervezeti képviselőjük nem lévén, dr. Papp Ioan brádi ügyvéd tárgyal a nevükben.

Ekkor már a Magyarországi Szociáldemokrata Párt román tagozatának számos tagja van Brád környékén, s az *Adevărul*nak, a tagozat hetilapjának is mind több az olvasója és levelezője. 1913-ban a munkások gyűlés engedélyezését kéri, de Gligor Amos főszolgabíró azt kereken visszautasítja. Végül is a bányászok a Román Nemzeti Párt képviselője, Demian Vasile esperes hívására gyűlnek össze s adnak hangot töméntelen panaszuknak.

Apám 1898-tól 1907-ig, születésem évéig ügyvédeskedett Brádon, dr. Hărăguș Adammal, a mai orvosprofesszor apjával, és dr. Papp Ioannal, a későbbi nagyszebeni táblai elnökkel együtt, akikhez szoros barátság fűzte.

Apám anyanyelvén és a német nyelven kívül románul is jól tudott. Már amolyan erdélyi, falusias nyelvjárásban. Ügyfelei jórészt egyszerű emberekből kerültek ki, akik között híre ment, hogy sohasem vállalkozik indokolatlan, eleve kilátástalan perre. Nehéz anyagi helyzetben levő klienseitől pedig nemegyszer csak a bélyegilleték költségét fogadta el.

Mint bányajogban jártas ügyvédet a Rudai 12 Apostol is megbízta a körösbányai járásbírószágon képviselőként. Az állammal és különböző más társulatokkal az általaj kérdésében folyó pereskedések mellett akadt jócskán bűnügy is, főleg aranylopás. Ennek sem a bányatisztek, sem a pénzügyőrök, a csempészésre ügyelő szürke uniformisos fináncok nem tudtak véget vetni.

Később apám a vállalat állandó jogtanácsosa lett, kétszáz korona havi tiszteletdíjjal. Ez a vezérigazgató Buchrukker Leonhard háromezer koronás havi fizetése mellett nem volt nagy összeg, de biztosította a sokgyermekes család polgári életszínvonalát.

Az anyagi egyensúly biztosítására azért is szükség volt, mert apám bizony néha szórta a pénzt. A *Zaránd* című brádi hetilapban s különböző rendezvények alkalmával neve mindig az elsők közt szerepelt a felülfizetők sorában. Így az „iparos és kereskedő ifjak” bálján harminc koronával, „a szegény iskolás gyerekek javára” rendezett táncmulatságon húsz koronával váltotta meg a jegyét. Igaz, hogy erre a célra, sok helyi előkelőséget megelőzve, Prikulics Elemér cigányprímás is húsz koronát adott.

Apám nemcsak mulatozni, hanem utazgatni is szeretett. Nem csoda, hogy vagyona egész életében nem tett szert. Igaz, hogy erre nem is törekedett.

A Brádra látogató alispán tiszteletére rendezett banketten, a *Zaránd* beszámolója szerint, apám is a főhelyen ült. Pohárköszöntőjében a számos zaklatásnak kitett román polgári iskola idős igazgatójáról, Părău Gheorghéról emlékezett meg.

Mozgalmas évek voltak ezek. A Mócvidéken a társadalmi harc összefonódott a nemzeti elnyomás elleni harccal, mint annyiszor a történelem folyamán. Candrea Valer szolgabíró

ugyan a század elején románul köszöntötte fel Krasznay Olivér főszo­lgabíró­­t nyugdíjazása alkalmával, de azért mégsem ment minden a rendjén.

1904 novemberében Brádon tiltakozó gyűlés zajlott le a közoktatásügyi törvényjavaslat ellen, amely veszélyeztette a román tannyelvű iskolák fennmaradását. A gyűlésen Vlad Aurél szászvárosi országgyűlési képviselő váltig hangoztatta, hogy „nyelvében él a nemzet”.

A körösbányai—brádi közös választókerületnek hiába volt túlnyomó román többsége. Valamilyen fondorlattal az amúgy is vagyonhoz és iskolázottsághoz kötött cenzusos választáson 1887-ben Holaky Imre kormánypárti földbirtokos került ki győztesen.

1905 januárjában új választást tartottak. Apám lett a választóbizottság elnöke. Ő pedig nem engedett visszaélést. Az eredmény: Holaky 755 szavzatával szemben Demian esperes 2811 szavazatot kapott. Az 1906 májusában lefolyt új országos választáskor már Holaky nem is jelöltette magát. Demian román és magyar nyelven köszönte meg az összegyűlt tömeg előtt a választók bizalmát. Viszont 1908 augusztusában a képviselőnek a szabad ég alatt tartott körösbányai beszámoló gyűlésén „a rendre 24 csendőr ügyelt”.

A román néptömegek és értelmiségiek körében mind forróbbá vált a hangulat. 1909-ben a közoktatásügyi miniszter nyilvánosan megint a brádi kerületben működő 28 román tannyelvű felekezeti elemi iskolát, mert „a legtöbbje gyarló elhelyezéssel bír s felszerelésük fogyatékos”, azonkívül „úgy az általános, mint a magyar nyelvi tanulás eredménye elégtelen”.

A *Zaránd* minderről aránylag pártatlanul igyekszik beszámolni. Közli a hivatalos álláspontot, de tartózkodik az uszító hangnemtől.

A lap felelős szerkesztőjét, Brády Albertet gyermekkoromban magam is ismertem. Anyámmal voltam náluk, és sehogy sem értettem meg, hogy a képzeletem szerint szárnyaló lelkületű költő a valóságban egy szelíd szavú bácsi. Anyám kérésére megmutatta nekem rajzokkal kicirkalmazott *Pittypalatty* című kis verseskötetét. Hazatérve, első dolgom volt felkutatni a körösbányai Brády családnál, jó ismerőseinknél a kötetet. Lázasan olvastam végig, hiszen szemtől szemben láthattam azt, aki írta. Ide iktatom pár sorát a szabadságharc

ötvenöt éves évfordulóján, 1903 márciusában megjelent ünnepi költeményének: „Apostolod: szabadság. — Ma is csak megfeszítnék — És szolgálhad ma is van — Üldözni azt, mi szent!”

Egyébként a brádi földbirtokos Brády Albert és a körösbányai járásbíró Brády Attila unokatestvérek voltak, s egyaránt a család Sztrigy melléki ágából eredtek. A zarándi ősi ág a negyvennyolcas vérzivataros események alatt majdnem egészében kipusztult. De a gyászos negyvennyolcas emlékek ellenére sem táplált egyikük sem sovíniszta érzelmeket.

A *Zaránd* főmunkatársa dr. Török Artúr volt. Felesége, Kristyóry Olga „ősnemesei” családjáról már írtam. De Olga nénit nemigen érdekelte az ilyesmi. Inkább romantikus tárcákat írt a *Zarándba*. Rokonsága egyszerű emberekből állt. Egyik unokafivére pékmester volt Aradon, akinél gyermekkoromban mindannyiszor megszálltunk, amikor arra vitt az utunk. Másik unokafivére, a kolozsvári fényképész, közvetítette apám házasságát anyámmal.

A *Zarándba* néha apám is írt. Például vezércikket folytatásban. Azt próbálta megindokolni, hogy Körösbánya mellett Brádnak, a környék egyedüli városkájának is szüksége volna járásbíróságra. Valóban, alperesnek, felperesnek, károsultnak, tanúnak és ügyvédnek sok-sok kilométernyi távolságról kellett a megye szélére utaznia, gyalogolnia ügyes-bajos dolgában. A lap arról is hírt ad, hogy ebben az ügyben 1904-ben apám küldöttséggel járt Déván, majd Pesten, de eredmény nélkül. Az államnak ugyanis volt Körösbányán egy ósdi emeletes épülete, a volt zarándi megyeháza, s ezt az épületet egyébre, mint járásbíróságra nem használhatta.

Így végül is, születésem előtt három hónappal, 1907 augusztusában mi költöztünk át Körösbányára. Ekkor már bányarvosként keresztapám is áttelepült Gura-Bárzára, s megszűnt a lap főmunkatársa lenni. Brády Albert helyett is fiatalabb erők vállalták a lap szerkesztését. Olyan új nevek jelentek meg 1908-tól a *Zaránd* irodalmi tárcarovatában, amelyek már a modernség s a haladó szellem útjelzői voltak: Juhász Gyula, Gellért Oszkár, Tabéry Géza. Valószínűleg folyóiratból, Almanachból vették át az írásaikat.

Tizennégy évig éltünk Körösbányán, amíg családuink végleg el nem költözött erről a tájról. Akkorra már a háborúban

vesztes német császári birodalom összeomlott, a német monopoltőke behúzta csápjait.

S mi lett a Rudai 12 Apostollal? Az első világháború után a vesztes félnek fizetnie kellett az okozott háborús károkért. De ahogy az már a monopoltőke világában lenni szokott, megindultak a tranzakciók a legyőzött és a győztes országok vezető körei között, a leplezés és osztozkodás jegyében. Buchrukker vezérigazgató visszavonult, Sieber főmérnök viszont a helyén maradt, s az 1919—1920-as nagy sztrájkok idején az új hatóságok az ő rendelkezésére bocsátották a karhatalmat.

1920 végén Bukarestben megalakult a Mica Részvénytársaság, amely átvette a Rudai 12 Apostol vagyónállagát. Az új társaság bizottságában ott találjuk Averescu és Argetoianu mellett az erdélyi szász Rudolf Brandschot, valamint a Transilvania nevű bukaresti német bank vezetőit. A vezérigazgató Gigurtu lett és maradt, mint a németországi és romániai nagytőke közös bizalmi embere, egészen Antonescu és a Vasgárda uralmáig.

AZ UTOLSÓ HÁZI BÁL

Körösbányából, Zaránd hajdani megyeszékhelyéből és ősi bányaközpontjából a múlt század végén járási székhely lett; az aranybányászatnak pedig csak emléke maradt. A század elején azonban már-már remény nyílt, hogy itt is olyan pezsgő fellendülés áll be, mint Brád környékén. De az első kezdeményezés kudarcba fulladt.

1903-ban ugyanis egy pesti iparlovag részvénytársaságot alapított a karácsi bánya üzembe hozására. A részvénytársaság nevében azután le is jött, hogy letétbe helyezze a szükséges összeget a kitermelés engedélyezésére. Innen azonban az első vonattal eltűnt a nála levő százezer koronával együtt.

Az eset nyomban kitudódott, s az is, hogy a sikkasztó Bécs felé távozott. A körösbányai főszolgabíró sürgönyileg közölte az osztrák főváros rendőrségével a letartóztatási végzést. Onnan azonban a sürgöny visszajött azzal az üzenettel, hogy tartsák be a hivatalos utat. Mire a pesti belügyminisztérium annak rendje és módja szerint értesítette a bécsit, a kalandor már túl volt a svájci határon.

Ez az eset elvette a kezdeményezők kedvét. A karácsi bánya tulajdonjogát ugyan megszerezte egy szebeni szász bankigazgató, és egy angol vállalatnak szerette volna eladni, de a világháború kitörése megakadályozta a tervét.

A főszolgabíróságnak nem volt román tisztviselője, mint a többségében román lakosságú Brádon. Csak a jegyző volt román, az öreg Maior bácsi. A község felerészben román lakosságának nem volt anyanyelvű elemi iskolája sem. Csak a környező falvakban volt egy-egy görögkeleti felekezeti iskola. A járási hatóságok a közeli Lunkán is magyar tannyelvű iskolát akartak felállítani, de a koronás címert valaki nem-sokára letépte az iskolának szánt ház faláról.

A Körösbányai Takarékpénztár három teremből álló földszintes épület volt, a Németországból idecsöppent igazgatón kívül három alkalmazottal. Senki sem nézhette ki ebből a bankból, hogy jelentős külföldi tőkével rendelkezik. Valójában a Rudai 12 Apostol bányavállalat pénzügyleit intézte. Az évi közgyűlésen, miután a könyvelő felolvasta a mérleget,

Mirus igazgató németül is közölte, „tekintettel a német ajkú részvényesekre”.

Fóti bácsi, a bank könyvelője országos hírví sportbajnok volt azelőtt. Diszkosz- és gerelyvető. Az ő kezdeményezésére Körösbányán nemcsak kugliversenyt tartottak, hanem 1908-ban már valódi megyeközi teniszversenyt is. Fóti bácsi egyszer kabaréelőadást is rendezett, amelynek főszerepében ő játszotta Trinát, az időnként révületbe eső mindenest. Erről a Trináról szelvényben-hosszában emlegették, hogy a fáskamrában magához vonzotta a fahasábokat. Egy pesti riporter szenzációs cikket közölt róla.

Körösbánya népessége negyedét sem tette ki Brád lakosságának, viszont gótikus temploma őrizte még a középkori bányavároska patináját. Minket, gyerekeket persze a templomnál jobban érdekelt a múlt században felépített torony. Harangozni jártunk oda, s a meredek falépcsőn kúsztunk fel a legfelső ablakhoz, ahonnan szédítő volt a kilátás. Mikor a torony összeomlott, a rázkódástól letört a templom boltívéhez illesztett két színes domborművű címer. Az egyikén, jól emlékszem, két egymást keresztező kalapács volt, a jobbágykötelezettségtől mentes bányászok kiváltságait jelezve. A másikon a Hunyadiak hollója, szájában a gyűrűvel.

Gyermekkoromban már felépült, a nagyvendéglőn kívül, egy pár csinos villa is, színes üveggömbbel díszített rózsafákkal az előtérben. No és a vasútállomás, ahová vasárnaponként a gyors motor érkezésekor kísértáltak a kíváncsi népek.

A mesteremberek száma a század elején megnövekedett, de számottevő ipart csak az állomás melletti Stern-féle fatelep jelentett, ahonnan a fatönkök szállítására keskeny vágányú iparvasút ágazott el a Riskulicán túli hegyekbe.

A helyi kereskedelem is fellendült. Lambing bácsi egyszerre volt borbély és „szikvízgyáros”, azaz szódavizes. Lehrmann bácsinak faraktára volt, sőt néha kraherlit is lehetett kapni nála. Piros színű, pezsgő, édes ital volt ez, különleges üvegben, amelynek a szájánál egy üveggolyót kellett benyomni, hogy kortyintani lehessen belőle. Coțioiu bácsi specialitása a nyúlós medvecukor meg a színes fűtülős cukor volt. Legálábbis számunkra, gyerekek számára. Mert őhöz jártak állandóan a falusiak is mezőgazdasági szerszámokat, vásznat, kendőt venni.

Messze földön híres volt a templom előtti nagy téren au-

gusztusban tartott országos vásár. Itt árulták a húsos-ropogós makra-cseresznyét mogyorófából font, diófalevéllal letakart kasokban, meg a mézédés apró bulzesdi almát. No és a faedények tömegét.

Ebben az ezer lakosú nagyközségben láttam meg a napvilágot 1907. november 17-én, anyám elsőszülöttjeként. Féltestvéreim közül, akiknek az édesanyja két évvel azelőtt halt meg, Bandika hat, Pista négy, Lili pedig hároméves volt ekkor.

A járásbíróság, valamint Oncu Nerva ügyvéd ambitusos, régi háza között laktunk, az aránylag új, háromszobás, üvegverandás Ulain-féle házban. A család és az ügyvédi iroda szűkösen, de valahogy mégis elfért benne.

(A ház tulajdonosát mi sohasem láttuk. Csak később tudtam meg, hogy Ulain Ferenc dévai ügyvéd volt. Az, aki később, a magyar kommün leverése után Pesten a Gömbös Gyula és a Ludendorff-féle német militarista körök pártfogásával megalapította a *Szózat* című uszító, szélsőjobboldali lapot.)

Alig voltam egyéves, és máris hosszú időre kiszakadtam a családi körből. Anyám szerint ez a következőképpen történt. Himlős állapotban a pesztonka véletlenül megfűrésztött, s attól olyan bőrgyulladást kaptam, hogy több mint fél évig a kolozsvári gyermekklinikán kezeltek. Valamilyen barna kenőccsel kentek be tetőtől talpig, s azután befásliztak, többek közt azért is, hogy ne vakarózzam. Állítólag a fáslizás miatt ferdült el a jobb kezem két középső ujjja. Ennek a következményét akkor éreztem először, amikor pár évi tanulás után a zongorázást ujjaim nehéz mozgása miatt végképp abba kellett hagynom.

Az orvosok nem sok eredményt értek el kezeléssel. Mikor már-már végképp letettek róla, hogy meggyógyítsanak, hirtelen magamtól jobban lettem. (Ez különben nemegyszer történt velem életem folyamán.)

Anyám húga, Balás Ilonka tánti járt be hozzám a kórházba. Őt szólítottam „Mamakó”-nak, míg anyámat, amikor meg tudott látogatni, úgy hívtam, hogy „néni”.

A klinikai légkör semmiképpen sem volt alkalmas egy csecsemő megbarátkoztatására a környező világgal. S amikor hazakerültem, már útban volt Bözsi húgom. Születése után természetesen ő került a dédelgetés központjába.

Később, érzékenységemre jellemzően, ha valami bántódás ért otthon, nemegyszer elszöktem hazulról a kis erdőbe, s

csak vacsoraidőben lopakodtam haza. Nagy csalódás ért, amikor testvéreim s a nálunk nyaraló unokatestvérek sokasága miatt észre sem vették a távollétem. Ezért néha valósággal mostohagyermeknek éreztem magam. Noha anyám alig tudta visszatartani, hogy a többieknek fel ne tűnjön, mennyire ragaszkodik hozzám, elsőszülöttjéhez.

Idősebb testvéreim közül egyedül a szelíd Bandika, a legnagyobb volt teljes tudatában édesanyja, apám első felesége halálának. Hiszen amikor ez a tragikus esemény történt, már több mint négyéves volt. Én öbenne éreztem a pártfogót, aki mindaddig istápolta, amíg Bözsi húgom kikerült a pólyából s ölébe vehette őt is.

Bandika első gimnazista korában, 1911 végén Kolozsvárt agyhártyagyulladásban meghalt. Egyik legrégebbi emlékképem, hogy állok az ablaknál egyedül, s nézem értetlenül a temetési menetet, amint elkanyarodik a sarkon. Mintha életem egy része, minden korábbi megrázkódtatás ellenére, gondtalan álmokban lebegő része tűnt volna el vele.

Másik emlékképem ebből az időből szintén szorongással van teli. A ház udvarán játszunk, s a magas fal mögül hosszas kopácsolás zaja hallszik, káromkodással vegyítve. A nagyobbaktól azt hallom, hogy ott van a börtön, s a fogház-őrök a fát vágó rabokat szidják. De mindebből alig értettem valamit, s ködös félelemérzés vett körül.

Ezután már mind több a vigaszos emlékem, ami főleg a szülőházamból való elköltözésünk utáni évekhez fűződik. Ekkor a jóságos szívű Eliz tánti, apám legkisebb húga viselte gondunkat, megkönnyítve anyám számára a háztartás vezetését.

Közben rendületlenül jártunk óvodába, Vilma nénihez, aki vonzó lény volt és tekintélynek örvendett. Egy szép napon hatalmas láda érkezett az óvodába, csupa akkori modern játékkal. Előttünk nyitották fel, ami nagy szenzációt keltett. De rövidesen mégis visszatértünk a homokvár-építéshez és az agyaggyúráshoz.

Eliz tánti Pestre költözése után a messzi Katowitzból egy Luise Pusch nevű nevelőnőt kaptunk. Mi azonban olyan makacsok voltunk, hogy ő volt kénytelen magyarul megtanulni a velünk való érintkezés érdekében. Mi inkább csak csúfot üztünk a német nyelvből, elég nagy kárunkra.

Ekkor már az Igaz Gyurka-féle villában laktunk. Apám-

nak, úgy látszik, nagyobb lett a keresete, s ez az új villa üresen állt. Igaz Gyurka marossolymosi földbirtokos volt, s rövid ideig közigazgatási gyakornok Körösbányán. Elvette a főszolgabíró lányát, Lázár Dusit, s ezután Dévára nevezték ki szolgabírónak.

A villa, amelyet itt-tartózkodása alatt felépített, nem volt mindennapi. Négy nagy szobája, tágas előszobája, fürdője, házi vízvezetéke, harisnyás gázvilágítása volt. A hátsó udvaron egy kis házacská lapult, amelynek felső szobája félig megtelt aktákkal. Ott állt a magas íróasztalnál apám hórihorgas írnoke, ő maga pedig a belső szobában fogadta a klienseit.

Ebben az időben apám, aki minden nyáron hosszabb külföldi utazást tett, anyámmal együtt az Adriai-tengerparton, Abbáziában nyaralt. De csak egyszer, mert anyám állandó nyugtalanságban volt a gyerekek s a velünk maradt rokonok miatt. A következő nyáron már Brády Attila járásbíró és dr. Nicolae Robu házi orvosunkat vette rá, hogy vele együtt a dalmáciai Cirkvenicáig merészkedjenek.

Ekkor már elég nagy voltam ahhoz, hogy nyaranta engem is elengedjenek naphosszat fürödni, csatangolni a Fehér-Körös partján. Úsztunk, hancúroztunk, indiánosdit játszottunk, s a csillámló homokban aranyat véltünk lelni. Később tudtuk meg, csalódásunkra, hogy az csak pirit.

A Körös mindennapi élményünk volt. Amikor egy-egy vasárnap a vonaton félóránnyira eső Alvácára vittek, az már valószínű kirándulásnak számított. Az alvácái hatalmas tölgyek árnyéka kedvenc találkozóhelye volt a környékelieknek. A gyógyhatású kénes hőforrás messze földről vonzotta a betegeket. Mi persze az uszodában lubickoltunk, azután meg élveztük a felnőttek cigányzenés mulatozását. Egymás után játszották a *Csak egy kislány van a világon* és a *Nu m-abandona* című dalt, az odarándult intelligencia nemzetiségi összetételének megfelelően.

Néha Brádra mentünk látogatóba és vásárolni. Jó ismerőseink, a Kugel testvérek nagykereskedésében anyám egyben hosszas vizitet is tett. Aztán sorra kerültek a bányavállalat tisztviselő családjai. Ádám Ervin, Auer Jenci, Kugel Béla voltak a legjobb brádi egykorú pajtásaim. Ervinnek villanymotoros játéka is volt, amit bécsi rokonaitól kapott. Belőle mérnök lett Svájcban, még a harmincas évek elején. Jencivel mint milicista őrnaggyal Bukarestben találkoztam az ötvenes évek-

ben. Béla textiles lett, s közel hatvan év után levélben üdvözölt, írásaimat olvasva.

Az alvácai, brádi kirándulásnál nagyobb esemény volt, amikor több napra Menyházára mentünk. Borossebesnél szálltunk át a keskeny vágányú vonatra, annak is piros bársonyüléssel, nyitott első osztályú kocsijába. Csörgedező patak mellett, sűrű erdők között mentünk, bámultuk a déznai vár romjait.

Menyháza-fürdőn két kastély is volt, a nagybirtokos Wenckheim grófé és a pezsgőgyáros Andrényi báróé. Oda a pesti író- és művésztársaság egy-egy tagja is lejött. Miután hazakísért, apám ebben a bohémtársaságban töltötte az este többi részét. Egy alt hangú drámai színésznővel társalgott előszeretettel. A nevére már nem emlékszem. Annál inkább a slágerszerző Zerkovitz Bélára, aki a „kursalon”-ban nemegyszer zongorázott a társaság felkérésére.

Néha apám a hét végén Pestre rándult. Ezenkívül nyaranta csoportutazással külföldre is. Egy-egy társas fénykép arról tanúskodik, hogy nem vetette meg ilyenkor a szépnemet. Anyám csodálatos türelmével elérte azonban, hogy e kiruccanásai felületiek maradjanak, és hamar végük szakadt. Mi gyermekek pedig soha semmiféle családi csetepaténak nem voltunk tanúi.

Tavasszal, ősszel a Körösön túl levő dombokat, cserjéseket jártuk. Én inkább a nálam valamivel nagyobbak csoportjához szerettem volna szegődni. De azok, valahányszor csatángolni mentek, visszaparancsoltak. Egyszer a Körös partján utánuk settenkedtem, de Pista bátyám s Páncél Géza, a gyógyszerész kisebbik fia, megbújtak egy bokor mögött, s mikor odáig értem, jól elagyabugyáltak. Később tudtam meg, hogy a kukoricásban menyecskék után settenkedtek.

Hogy, hogy nem, ezután a még nagyobbak vettek pártfogásukba. Ez volt az igazi „banda”, amelynek a vezére az idősebb Páncél fiú, Béla volt. Híre járta, hogy egyszer zászlójelzéssel leállították a nyílt pályán a motorvonatot, s azután eltűntek a bokrok között. Valamelyik erdei tisztáson célba is lőttek. Már a csendőrök is kezdtek utánuk nyomozni.

Minek köszönhettem a bizalmat, nem tudom, de Béla megmutatta nekem egyik fegyvertárukat. Egy öreg fa odvába rejtett rozsdás pléhdoboz volt, tele vadászgolyókkal. A pusztát magát, úgy látszik, még titkosabb helyre rejtették. Egyszer meg alkonyatkor magukkal vittek a Körös egyik szigeté-

re, ahol hatalmas tüzet gyújtottak, s pucérra vetkőzve körbe táncolták, mindenféle általam alig értett malacságot énekelve. Olyan pózban, mintha valami rituális áldozatot hajtanának végre.

Özvegyen maradt apja nem bírta már Bélával, s a szigorú fegyelméről hírhedt dévai katonai főreáliskolába adta. De rövidesen kicsapták onnan. Azután festeni kezdett s lehiggadt. A húszas években hallottam Pesten, hogy neves festőművész lett.

Persze voltak szelídebb multságaink is. Alig lehettem öt éves, amikor Brády Juliska színpompás esküvője lezajlott. Díszmagyar meg tisztí egyenruha élénkítette a csíkos nadrágos zsakettek sorát. A patyolatfehér, csupa tüll menyasszonyi ruha uszályát Pista bátyám és Lili nővérem vitte.

Ezt az eseményt mi kisgyerekek is le kellett hogy játsszuk. A nagyobbak úgy határoztak, hogy a társaság két legfiatalabbja, Fóti Baba meg én legyünk a jegyespár. Fátylakkal, virágkoszorúkkal, tarkabarka ruhadarabokkal feldíszítve meneteltünk a templomkerti padon hűsülő Bonifác páter elé. Elértette a tréfát, és áldását adta ránk.

Másnap azonban, amikor a hittanórán meglátta, hogy komolyan veszem a dolgot, s a lányok sorába, Fóti Baba mellé telepedtem le, szó nélkül odabicegett, kampós botját nyakamba akasztotta, s úgy húzott vissza régi helyemre, osztálytársaim általános röhejére.

Baba később Jókai-regények eljátszását kezdeményezte. Kárpáthy Zoltán szerepére keresett partnert, de én nem voltam rá alkalmas, mert nem szerettem az érzelgős jeleneteket. Viszont sötétben bújócskát játszva elértem azt, hogy egyszer megsimogassam.

Egyébként páter Bonifáccal nemsokára újabb konfliktusom támadt. Lili nővéremet reformátusnak keresztelték édesanyja vallása szerint. Engem meg nagyon érdekelt, hogy mi is az a „vasárnapi iskola”, ahová ő eljárt. Én is elmentem vele, de az egészről csak az volt újdonság, hogy az ékes szavú prédikáció után öregek és fiatalok együtt énekeltek a zsoltárt a lelkésszel. Legközelebb már el se mentem volna. Páter Bonifác azonban valahonnan megtudta, hogy görbe úton járok, s a legközelebbi hittanórán a nyáját elhagyó báránként szidalmazott. Majdnem hitehagyottnak bélyegzett. Nem azért, mintha vaskalapos lett volna. Emlékünnepélyeken mindenféle

felekezetűnek lendületes szónoklatban dicsőítette Rákóczit, Kossuthot, de a katekizmus kérdésében nem ismert tréfát.

A katekizmus régies és nem gyermekek számára írt szöveggel sok bajom volt. Azt hiszem, hogy „a halálos bűnben való megátalkodás”-nál és a „megismert igazságok elleni tusa-kodás”-nál akadtam meg főleg. Mikor anyám segítségét kértem, ő megpróbálta körülírva megmagyarázni ezeket a kifejezéseket. Azután apámnak is megmutattam a szöveget, aki hevesen kifakadt, hogy milyen értelmetlenséget tanultatnak velünk, gyermekekkel.

Apám különben, állítása szerint, érettségije óta nem gyónt, nem áldozott. Anyám pedig, aki nem járt vasárnapi misére, azt hangoztatta, hogy neki a családjával van gondja, s ő a Jóistent akár a konyhában is megtalálja.

Csodálkoztam, hogy osztálytársaim nem küszködtek a hit-tankönyv szavainak jelentésével. Megelégedtek azzal, hogy ha hibásan is, de elhadarják a szöveget. A különböző katekizmusokkal egyébként még sokszor megjártam életemben, mert mindannyiszor komolyan akartam venni őket.

Ötéves sem voltam, amikor elemibe kezdtem járni. Ez úgy történt, hogy amikor bátyám és nővérem 1912 szeptemberében elindult az iskolába, éktelen sivalkodást csaptam. Rúgtam-kapálóztam, hogy engem is engedjenek velük. Végül is anyám megkérte a tanítónőt, hogy tűrjön meg „lógósnak”. Pár hét múlva aztán maga Máriskó néni szól, hogy írassanak be, mert az elsők közé kerültem. Valójában felemás helyzetben voltam, mert még az óvoda is vonzott, ahova délutánonként eljártam néha.

Közben a felnőttek mulatozása is lekötött. Az éjjelizene, amikor apám húzatta a cigánnyal anyám ablaka alatt. Anyám sohasem vett részt a zajos mulatságokon, viszont gondja volt arra, hogy apám ruhatárából az elkopott frakkot, szmokingot, zsakettet a primások, bögösök java viselje tovább.

Mi gyermekek a felnőttek által rendezett mulatságokból csak a kis erdőben tartott majálison vehettünk részt, s ott is csak addig, amíg meggyújtották a gyertyákat a lampionokban. Ez a tündéri fény a fák között majdnem felért a karácsonyesték izgalméval.

Egyszer aztán mégis részem volt a felnőttek szórakozásából. Első elemista koromban házi bált rendeztek nálunk. Természetesen kizárólag a felnőttek számára. Mi gyermekek

csak annyit észleltünk, hogy szokatlanul korán fektettek le minket. Testvéreim úgy is ébredtek másnap, mint akár melyik reggel. Én azonban tudtam a titkot, s büszkén dicsekedtem el a többinek.

Ugyanis éjfél után arra ébredtem, hogy valahonnan cigánymuzsika zümmögő hangjai szűrődnek be a szobába. Álmosan feltápászkodtam, hálóingemre felhúztam vállpántos nadrágomat, s betámolyogtam az ebédlőbe, ahol zene és hangos beszéd morajlott. Színes ruhákba öltözött nénik meg fekete ruhás bácsik tereferéltek, a szalonban meg táncoltak. Gyöngyök, ékszerek a nénik nyakán, fényesre keményített ingmellek, gallérok és mandzsetták a bácsikon. Mintha nem is mindennapi ismerőseink lettek volna.

Megjelenésem élénk kacajt váltott ki. Még a zene is elhalult. Azért is, mert fordítva vettem fel a nadrágom. Ezüstös szürke selyemruhába öltözött anyám kézen fogott, s kivitt a fürdőszobába, ahol annak rendje és módja szerint felöltöztetett. S hagyta, hogy a felnőttekkel maradjak vagy félórán át, hallgassam a cigányzenét, s egy néni meg is táncoltasson. Azután szó nélkül kivezetett, s vigasztaló szavakat suttogva visszafektetett az ágyamba.

Mindez olyan rendkívülinek tűnt, szinte álmaim birodalmához tartozott. Sohasem éreztem ennyire, hogy a felnőttek világa mennyire külön világ. Ez nemcsak a vigadozásukból tűnt ki, hanem vitáikból is. Különös kíváncsisággal töltött el például, amit nemsokára a házi bál után apám anyámnak mesélt a kaszinóban zajló csetepatékról.

Ez 1912 tavaszán lehetett, amikor Tisza István mint házelnök karhatalommal verte le a demokratikus parlamenti csoport ellenállását. Amikor a pesti munkások barikádokat emeltek, s a titkos választójogot követelték.

A körösbányai kaszinóban, akárcsak országos viszonylatban, a Béccsel szemben lojális kormánypártiak összefogtak mindenfajta maradi elemmel a sovinizmus jegyében. Velük szemben a *Pesti Naplót*, Hatvány Lajos haladó szellemű lapját olvasó apám alaposan fel volt fegyverkezve érvekkel. Apám mellé állt dr. Baternay Károly ügyvéd, valamint Dóczy Bálint járásbíró, a mai orvosprofesszor Dóczy Pali apja. Olyanok is megbélyegezték Tisza önkényeskedését, akiknek az állása a hatalomtól függött.

Mivel válaszolhatott a főszolgabíró apám érveire? Vörös

cédulát ragasztatott a kapunkra, amelyen az állt, hogy vörhenyjárvány miatt se ki, se be. S egy rendőrt állíttatott a kapu elé.

Természetesen nekünk gyerekeknek nagyon imponált, hogy apám, ügyet se vetve a vörös cédulára, rendőrré, elhagyta a házat. Lendvai Márk meg Nicolae Robu orvosoktól igazolványt kapott, hogy a családban nincs járványos betegség. Azzal beállított a főszolgabírórságra, s követelte a vörös cédula azonnali eltávolítását s a rendőr visszahívását.

Pohárban zajlott le a tengeri csata? Úgy gondolom, hogy messzi földrengések hullámrezgése volt ez is. Az „úri” társaság ezután maga is megoszlott. Nem lehetett szó többé házi bálról nálunk.

Ekkoriban különösen izgattak az utazások. Például Mezőszenyelre. Úgy hiszem, 1913 augusztusában történt. Pista és Lili unokabátyja, Kovács Sanyi vitt magával, aki ezelőtt éppen nálunk nyaralt. Vonattal mentünk Arad felé kanyarodva. Ott átszálltunk, majd Tövisen, Székelykocsárdon s végül Marosludason szintén. Itt vártunk legtöbbit, vagy négy órát, amíg a vicinális elindult velünk.

Mindez vagy másfél napig tartott. Nappal végig az ablakból néztem ki, Sanyi pedig olvasott. Egy nagy kofferben hozta Verne Gyula összes műveit, melyeket nálunk, nagy öröme, felfedezett.

Etelka néni, apám első feleségének nővére, szeretettel ölelt magához. Az ő pártfogásában szabadon garázdálkodhattam a gyümölcsösben. Egyszer még lovagoltam is nyereg nélkül, a ló sörényébe kapaszkodva. A kétkerekű taliga pedig felfordult velünk a dűlőúton. Még érdekesebb volt, amikor az esőzések miatt falábbal jártunk a félméteres sárban.

Sanyi és öccse, Duci magántanulók voltak; egy Grünwald nevű óraadó tanárunk volt, aki állás hiányában hozzájuk szegődött el, s szemben lakott velük, egy kis házban. Egyszer kutyakorbáccsal vágott végig rajtuk, de úgy, hogy a vége engem is elért. A Kovács fiúk csak kacagtak. En hangos zokogásban törtem ki, pedig alig fájt. Inkább a szégyentől, mert ilyesmi odahaza nem történhetett meg. Ott csak szidást kaptam, ha szüleimnek feleseltem.

Kovács Pista bácsi egész nap a földjeit járta. Ő nem vert. Erre tartotta a magántanárt. Csak esténként, a tornácon pipázva mordult egyet-egyét reánk. Etelka néni, hogy a hangu-

lat felengedjen, leült a szalonban álló cimbalom mellé, és pengette a búsmagyar nótákat.

A legszínesebb kirándulás azonban, amelyet nagyobbacska elemista koromban tettem, a messze földön híres găina leányvásár volt, miről még Jókai is írt. Ezt minden évben július 13-án tartották, a görögkeleti naptár szerinti Péter-Pálkor.

Nagyhalmágyig vonattal mentünk. Ott megháltunk, s hajnalban indultunk gyalog tovább. Azazhogy én több mint felét az útnak az ételmet cipelő mokány lovon tettem meg. Útközben mesélték, hogy Ferenc József császár, mikor a magyar szabadságharc leverése után 1851-ben erre járt, magához kérte Topánfalváról Avram Iancu. A reményeikben csalódott mócokat akarta szép szavakkal meghatni. Iancu azonban megüzente a császárnak, hogy Topánfalvától Găina ugyanolyan távolságra van, mint Găinától Topánfalva... A valóságban nem éppen így történt, de ez a mondás hűen jellemezte Iancu magatartását.

Gyermekkoromban különben a „leányvásár” már alig volt az, aminek a neve jelezte. De még így is százával álltak a hegyháton a kóberes szekerek. Előttük csergén vagy varrottas terítón a kelengye. Számos cigánybanda húzta száz-száz méterre egymástól a hórát, a szirbát. A vőlegények, „vevőlegények” peckesen sétáltak a szalmakalapos, szemüket lesütő „eladó lányok” előtt, hol arcukat, hol kelengyéjüket mustálva. Majd táncba vitték őket. Aztán ha úgy adódott, kintűztek egy látogatást, miután megtudakolták egymás lakhelyét.

A népviselet az egész Érchegység színpompás képét mutatta. Ezt mutatja ma is, de a vásár már inkább turisztikai érdekesség, dalárdák, táncegyüttesek bemutatója. Korántsem tölti be azt a szerepet, amit az egymástól néha több kilométerre eső hegyvidéki kunyhók közt valamikor betöltött.

HÁBORÚ VAN

A kaszinói összecsapások folytatódtak a patikában s a két borbélyműhelyben. A vásárba gyűlt környékbeli román földműveseknek volt azonban a legjobb közéleti antennája. Kendervászson fedeles szekereiken a maguk készítette csebrekkel járták az utakat Váradtól Galacig. Riska és Riskulica lakói bordákat készítettek a szövőszékekhez, s Moldvába is elmentek áruikkal. A gyalogosan járók abroncsokat vittek a vállukon, s javították a meglazult hordókat. Sokan az alföldi nagybirtokokon arattak. S hozták haza mindannyian a pár véka gabonát. És a híreket...

A néptömegek elégedetlensége, mint valami föld alatti moraj, néha szorongató kérdéseket váltott ki a tisztábban látó értelmiségiekben. De a jó polgári társaságban úgy illett viselkedni, mintha Európa-szerte s még inkább az Osztrák—Magyar Monarchiában szélsőnd és megelégedés uralkodna.

Egy-egy tengerentúli földrengés vagy távoli anarchista merénylet híre okozott némi borzongást. Elsőbbsége volt azonban akkor is az olyan hírek, hogy a vendéglős lányát kivel látták Aradról visszajönni az esti motorossal.

Egyszer aztán, 1914. június végén, vasárnap Alváca-füldőre rándultunk ki, egy nagyobb társasághoz csatlakozva. Anyám, mint máskor is ilyen alkalommal, a nálunk nyaraló rokonokkal volt elfoglalva. Apám pedig éppen társasutazáson volt a skandináv államokban.

Mai napig is emlékszem, hogy mikor pajtásaimmal kikész-málódtunk az uszodából, a felnőttek szabad ég alatt söröző-borozó társaságának egyik részét élénk vitában, másik részét mély csöndben találtuk. A cigánybanda hallgató nótákat húzott, azt is szordínósan. Az ittas dr. Veress Jenő ügyvéd pedig a zene valahány szünetében felkiáltott: „Meghalt a cselszövő!...”

A zürzavaros szóbeszédből megtudtam, hogy a jegyzőségre sürgöny érkezett, miszerint a trónörökös és felesége ellen Szarajevóban halálos végű merényletet követtek el. Mégpedig a boszniai hadgyakorlatok alkalmával.

Csak azt nem értettem, hogy mi is az a „cselszövő”? S mi köze van ennek a szónak a véres gyilkossághoz, amelynek

a részleteit pár napra rá már szenzációs képekben hozta a *Tolnai Világlapja*.

Később, jóval később jöttem rá Ferenc Ferdinánd szerepére. Az udvarral és az osztrák nagytőkével paktáló magyar mágánások és bankvezérek ugyanis a trónörökösben látták a veszélyt, amely kiváltságos helyzetüket megrendítheti. Hiszen Ferenc Ferdinánd olyan politikusokkal vétette körül magát, akik a kettős monarchia konföderációs átrendezését tervezték, részt követelve a hatalomból a többi vezető rétegnek is.

Amikor már készült az ultimátum Szerbiának, ahol a diák Gavriilo Principet előkészítették a merényletre, Körösbányán házról házra terjesztették a hírt, hogy estére a főutcán fáklyásmenet lesz. Mi bámész gyerekek nem hiányozhattunk onnan. Valójában többen is voltunk ezen a kis felvonuláson, mint ahány felnőtt.

A fáklyák persze nagy hatással voltak rám. A menet előbb Erzsébet királyné mellszobrához vonult, szülőházam és a járásbíróság tövébe, majd visszakanyarodott a kápolnaszerű boltozattal és ráccsal védett Szűz Mária-szoborhoz, ahol már égtek a gyertyák. Itt aztán néhányan rázendítettek arra az énekre, amelyet akkor mi is tanultunk az iskolában. Mégpedig, hogy „Isten, ki Lengyelhont oly számos éven — Övezted fénnyel és dicső karoddal...”. Vallásos fohászként hatott, még ha benne is volt, hogy „Szabad hazánkat, ó, add vissza nekünk”.

Akkor még nem tudhattam, hogy a cári és a Habsburg-birodalom által kettéosztott és bekebelezett Lengyelország szintén egyik gyújtópontja volt a készülő világháborúnak. S azt sem tudhattam, hogy az osztrák hadsereg keretében már szervezték a „lengyel légiót” a tüzzel-vassal oroszító cári hatalom határainál.

Rövid idő telt el, és már fáklya nélkül készült az újabb tüntetés, ezúttal kihagyva Erzsébet királynét és Szűz Máriát a cécből. Egy csoport felnőtt, főleg kistisztviselők, dühödten követelték a megtorlást, fenyegető öklüket az égnek emelve.

A Monarchia július 28-án hadat üzent Szerbiának.

A kósza hírektől s az ismeretlen jövőtől való rettegéssel teli napokban anyám köré gyűlve szorongtunk esténként: vajon mi van apánkkal? Utoljára még Stockholmból küldött képeslapot. Végre a hadüzenettel körülbelül egyidőben sür-

gönyileg értesített Pestről, hogy érkezik. A család aprajánagyja kivonult az állomásra. Még a hároméves Sanyi öcsém is. Szorongattuk apám kezét. Lestük ajkáról a szót.

Éppen a Finn-öblön keresztül Szentpétervárra mentek volna át — mesélte otthon —, mikor Európa-szerte megsokasodtak a vész hírek. „Szerbia nem fog megalázkodni” — harsogták a francia lapok. „A kiontott vér nem maradhat boszszulatlan” — fenyegettek a németek. Ha apámék a terv szerint átmennek az Ermitázs múzeumot megnézni, internálták volna őket. Az utolsó vonattal jöttek haza, Dánián és Németországon keresztül.

Plakátok jelentek meg a falon a népei sorsáért könnyet ejtő aggastyán uralkodó, Ferenc József képével, s alatta e sorok: „Mindent meggondoltam, mindent megfontoltam...” Mintha nem is a „népeit”, hanem őt, a szegény császárt és királyt kellett volna sajnálnunk.

Orosz kémekről terjedtek a hírek, akik állítólag autón száguldoznak. (Autó akkor a mi vidékünkön csak a szomszéd járásban, Brádon volt, összesen kettő.) Minden eshetőségre Körösbányán is sorompót állítottak fel az Engler-féle boltnál, ahol az út kétfelé válik. Vadászfegyverrel és karszalaggal ellátott polgárőrök váltották egymást, akiknek az volt a feladata, hogy a járműveket leállítsák s a bennük ülőket igazoltassák.

A háború, az eleinte felvirágzott katonavonatok ellenére is, a tömegszerencsétlenség rettenetét vitte a környező falvakba. A bevonuló parasztok családjukkal együtt zokogtak búcsúzaskor az állomáson. Ha hallott is róla, egyikük sem hitt a Vilmos császár-i kérdésben, hogy „mire a falevelek lehullnak”, már győztesen térhetnek haza.

Apám tartózkodással olvasta a lapokban a háború első hónapjaiban közölt diadalmármoros haditudósításokat. Belgrád decemberi bevételét fejcsóválva fogadta. Egyáltalán nem vette a győzelem előjelének.

Később főhadnagyként bevonult mérnök sógora elküldte nálunk tartózkodó feleségének Cetinjében, Montenegró fővárosában készült fényképét, amelyen az elmenekült Nikita fejedelem trónszékében terpeszkedett. Apám ezt látható undorral vette tudomásul.

Röviddel azután hozzánk látogatott apám idősebb húga, sebesült férjével együtt. Kovács József tizedes már máskép-

pen beszélt a frontról, mint az újságok. Gondterhes arccal utazott el csukaszürke egyenruhájában, noha nem tudhatta, hogy nemsokára az orosz fronton ő is az elesettek listájára kerül.

Apám már a háború elején feladta a díszes villát, amelyben laktunk, s átköltöztünk a járásbírószék túloldalán levő szerényebb Beovits-féle házba. Mi gyerekek ezt örömmel fogadtuk, mert a tágas kerten át út vezetett a kis erdőig.

Maior bácsi, a jegyző, akkor már naponta írta le magyarul is, románul is a dobos számára a hivatalos győzelmi jelentésekről s a rekvirálási kötelezettségekről szóló híreket: „Közhírré tétetik...” „Se face cunoscut la fiștecare...” Így, erdélyi román tájszólásban!

A veszteségeket, a halottakat nem dobolták ki, vagy ahogy a kesernyés tréfákat gyártók mondták: „azt odaát dobolják ki”. Jöttek ellenben a rózsaszínű, szűkszavú tábori lapok, meg az orosz fogságból a Nemzetközi Vöröskereszt útján küldött még szűkebb szavú német nyelvű közlések. S mind több „hősi halott” meg „eltűnt” hozzátartozóit hívták fel a jegyzőségre.

Ebben a felfordult világban döbbenetes volt hallani, hogy a köztiszteletnek örvendő ferences páter és plébános, Krámer Bonifác, akinek a hívek nyájára kellett volna ügyelnie, egy aradi szállóban föbe lőtte magát. Egyesek szerint gyógyíthatatlan titkolt betegsége, mások szerint kifizetetlen kártyaadóssága miatt.

1915-ben megérkeztek az első orosz hadifoglyok a fatelepre. Odacsődült a község minden kíváncsi gyereke. Rangban legmagasabb a foglyok közt egy fiatal tiszthelyettes volt. A tiszteket magukat nem hozták munkára. A tiszthelyettes, akit, ha jól emlékszem, Rovinszkijnek hívtak, maga sem igen dolgozott, s bejárása volt a községbe is. Már gagyogott valamit magyarul, s hamar összebarátkoztam vele. A fehérnépeknek német nyelven udvarolt, de azok nem sokat értettek belőle. Imponálni viszont így is imponált nekik. 1916 tavaszán egyszer megkért, hogy tépjek neki az orgonabokorról néhány virágos ágat. Készségesen megtettem.

A Brádon megjelenő *Zaránd* megszűnt. Most már a dévai *Hunyadvármegye* járt hozzánk a *Pesti Napló* mellett. A *Hunyadvármegye* eleinte még hozta az elesettek listáját. Azután csak a fizetett gyászjelentéseket közölte. A végén már csu-

pán a kitüntetésekre és katonai meg civil előléptetésekre volt helye.

Cikkek jelentek meg hasábjain a „gabonakészletek rekvirálásáról”, az „élelmiszeruzsoráról”. Akadt ilyen című is: *A hazafias mézárós*. Egy petrillai hentesről volt szó benne, akit betegsége miatt felmentettek, de így is kész áldozatra a hazáért, s „a marhahús kilóját állandóan 1 korona húsz fillérért fogja árusítani”. 1916 tavaszán már vezércikk harsogta a kérdést: „Lehet-e bennünket kiéheztetni?” Az utolsó mondat nem volt valami biztató: „Ilyenképpen minden tömegéhínség nélkül meg fogunk élni aratásig.”

A bálókból Vöröskereszt-estélyek lettek. A műkedvelő előadás, amelyen én is felléptem, „a háborúban megvakított katonák javára” folyt le. Mert akkor már megjelent a harctereken a mérges gáz.

Hófehérkét játszottuk, a református lelkész rendezésében. Félig élőkép, félig daljáték volt. Én voltam az udvari bohóc, de mivel nem tudtam bukfencet hányni, majdnem kihagytak a szereplésből.

Minket gyerekeket odahaza sohasem kényeztettek el. Bár apám a háború előtt fehérneműjét a híres Brachfeld-cégtől hozatta, s Pesten csináltatta a ruháit is, mi nyaranta mezítláb futkároztunk. A háború második évében pedig már ősszel-tavasszal facipőben jártunk, mint a többi gyerek. Nagyapánktól azonban, mint minden unokája, 1916 karácsonyán is megkaptuk még a magas szárú ajándékcipőt.

Az 1916. év nem egy eseménye hagyott nyomot bennem. Először is befejeztem a negyedik elemít, de nem akartak felvenni a gimnáziumba, mert túl fiatal voltam. Csak novemberben töltöttem be a kilencedik évet. Ugyanolyan keserűség fogott el, mint négy évvel azelőtt, amikor toporzékolva követeltem, hogy én is mehessek iskolába. De a gimnáziumba már nem lehetett „lógósként” járni.

Szüleim úgy döntöttek, hogy ötödik elemibe íratnak, s majd egy év múlva küldenek gimnáziumba. Ettől az ötödik elemitől sok előmenetelt nem lehetett várni, de legalább nem ténferegtem tétlenül.

Számomra viszont ez az év egyéb szempontból volt hasznos. Az ötödik-hatodik elemibe már csak földművesek, bányászok, kisiparosok gyermekei jártak. Ősszel-tavasszal, amikor nem lehetett fürödni a Körösben, a falu felső végén levő

Izlázon tanyáztunk, ahol a háziállatokat legeltették s ahonnan nagyszerűen tudunk lehengeredni a domboldalon, néha valamelyik leányba kapaszkodva.

Ha rossz volt az idő s történetesen mindenki elment hazulról, hozzánk csődítettem pajtásaimat, mindent felforgattunk az ebédlőben, s éktelen kiabálással Rinaldo Rinaldini rablóvezért játszottunk.

A román földművesek lakta faluszélen éppúgy, mint a központban lakó román értelmiségiek és kereskedők tágas házaiban, különös légkör alakult ki közvetlenül az ötödik elemibe való beiratkozásom előtt. 1916. augusztus 27-ről 28-ra virradó éjszaka ugyanis Románia belépett a háborúba az Antant oldalán, és katonasága áthatolt a Keleti és Déli Kárpátok szorosain.

Pár napra rá apám magával vitt bérelt konflison Brádra, ahonnan telefonon lehetett beszélni Dévával, a megyeszékhellyel. Ott kuksoltam mellette a nagyvendéglő különszobájában, ahol apám a sűrű telefoncsengés közt ismerőseivel tárgyalta a fejleményeket. Annyit vettem ki, hogy a román csapatok Brassó és Nagyszeben felé haladnak, s a zsilvölgyi határpontnál leverték az oda összpontosított katonák, csendőrök és pénzügyőrök ellenállását.

Aztán jöttek a hírek az Erdélybe átvezényelt német hadosztályok vonatszerelvényeiről. S a Déván székelő német parancsnokság jelentései az ellentámadásról. Román iskolatársaim egymás között cserélték ki az otthon hallott, hol reményt, hol szorongást keltő híreket.

1916 őszén nagynéném, Mici néni, négy gyerekével nálunk pihente ki a menekülés izgalmát, miután Csíkszeredából előbb valahova a Hajdúságba irányították őket, ahol a fehér kenyéren és zsíros ételen hizó nagygazdák nem valami szívélyesen fogadták az ágrólszakadt csíkiakat, akik méghozzá olyan rátartiak.

Minél nagyobb volt a háborús veszteség, annál jobban pöfeszkedtek a hadigazdagok, s verték a mellüket a győzelemben vakon hívó lelkendezők. Apámra is görbe szemmel néztek, hogy egészségi okokból alkalmatlannak nyilvánították. Aradra kellett mennie felülvizsgálatra. Buzgón forgatta a német szótárt, hogy az ellenőrző bizottság előtt a megfelelő kifejezéseket használhassa. A fiatakorától elszívott napi negyven-ötven cigaretta bizony alaposan kihatott az egészségére.

Nem is kellett hősi halált hálnia, rá hat évre egyik pillanatról a másikra a szíve megszűnt dobogni.

A háború harmadik évében már mind több volt a tábori lapokban a katonai cenzúrától kihúzott sor. A fogságból pedig már a nemzetközi Vöröskereszt sem tudta továbbítani az előre kinyomtatott levelezőlapokat.

1917-ben egy kora tavaszi este valóságos máglyatűz sistergett az ég felé a körösbányai barakkok mellett, s a foglyok több szólamú énekében különös, dübörgő dallamok hangzottak fel.

Hozzájuk is eljutott a Szentpétervárt kitört polgári-demokratikus forradalom híre. Tiszthelyettes barátom újra megjelent nálunk, de már nem virágcsokrot kért, hanem az apám által kiolvasott újságokat.

1917 különben emlékezetes családi események sorozatát jelentette. Megszületett a nálam tíz évvel fiatalabb húgom, Ada. Apámat soha olyan feloldottnak nem láttam, mint amikor bölcsődalokat dúdolta a karján ringatta. És soha annyit nem láttam őt köztünk. Sok csalódás kellett érje ahhoz, hogy ennyire hátat fordítson a társasági életnek.

A második esemény Ferenczi nagyapám látogatása volt. Sohasem tette, amióta Erzsi lánya, anyám, férjhez ment apámhoz.

Most, hogy az adósságok halmazával küszködött, kénytelen volt igénybe venni apám tanácsát. Hiszen mégiscsak neves jogász volt s független ember, aki sohasem fordult hozzá anyagi segítségért.

Kitűnt, hogy nagyapámat már csak egyetlen dolog húzhatja ki a kátyúból: ha eladja szállodának épült kétemeletes házat. Ami nemsokára meg is történt. Az adósságai törlesztése után megmaradt összeget nagyapám elosztotta maga és lányai közt. Annyi jutott nekünk, amennyivel megvehettük azt a családi házat, első és utolsó magántulajdonunkat, amelyben utoljára laktunk Körösbányán.

Ez a családi ház egy időre, látszólag, „vagyonos” embe-rekké tett minket. S mégis akkor kezdtek növekedni gondjaink, bajaink. A ház Körösbánya egyik legrégebbi, alaposan megépített háza volt, hat zsalugáteres és egy vasrácsos ablakkal az utcára, két irodai ablakkal az udvarra. Hosszában pedig végig üveges verandával. Még a múlt század közepén építhették. Boltíves pincéjében valamikor boroshordók áll-

hattak. Az előkertben orgona, japánbirs virult. A hátsó udvaron üres kocsizín, istállók, pajták. A gyümölcsösben méz-édes körték, aromás almák. S főleg mindenütt kitűnő bűvőhelyek.

Apám könyvtára ekkor kezdett gyarapodni, a klasszikus írók díszkiadásai s a Világkönyvtár sorozatának természettudományi és materialista filozófiai művei mellett, társadalomtudományi művekkel. Ekkor szerezte be apám Kővári László *Erdély történelme* című könyvét. Bíró Vencel *Erdély követői a portán* meg Jászi Oszkár *A monarchia jövője, A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok* című tanulmányát.

Apám paraszt ügyfelei ekkor már nemcsak pereskedni jöttek hozzá, hanem tanácsért is. Öregek, szabadságon levő katonák, rokkantak öntötték ki keserűségüket s kértek útbaigazítást. Tudták, hogy nem szedi rá őket. Anyanyelvükön jól beszélt, s keservükben velük érzett.

Mikor 1917 augusztus végén hárman testvérek Kolozsvárra indultunk, az állomásra menet még valóságos eufória töltött el. Anyám magába fojtotta szomorúságát, látva, hogy én mennyire megpezsdülvé indulok útnak. Tudta, hogy a tavalyi lemaradásért érzek elégtételt, amikor nem vettem fel a gimnáziumba, mert még nem töltöttem be a korhatárt. De érezte azt is, hogy mi mindennek tesz ki, amikor elenged ebben a felfordult világban az idegenségbe.

Valóban, amikor az otthon töltött karácsonyi vakáció után újra nekivágtam a messzeségnek, már semmi sem maradt az eufóriából. A nyitott ablaknál, ahol anyám tanácsait ismételve búcsúzott tőlem, zokogva ragadtam meg a kezét.

Kutya világ várt. De ebben a kézfogásban benne volt annak a viszontagságos életútnak a vállalása is, amelyen egyszer elindulva nincs többé visszatérés.

Órákat töltöttünk az úgynevezett hadikitérőkön, katonaságot meg muníciót szállító, lassan döcögő, végeláthatatlan tehervonatokra várva. A pokrócom alig enyhítette a kitört ablak felől húzó havas szél metsző hidegét. Az átszállásoknál a hideg váróteremben a koffereinkre ülve, összebújva dideregtünk.

Éjfél körül indultunk el Székelykocsárdról. A zsúfolt fülke pislákoló lámpafényében magunkba zárkózva, szenderegve vártuk, hogy vége szakadjon az útnak. Egyszerre éktelen kiabálásra ébredtünk. Egy öblös hang fenyegetett valakit, hogy

ha nem áll félre, ledobja a vonatról. Azután egy természetes ember kirántotta a fülkénk ajtaját, helyet követelve. Báránybőr bekecse, kucsmája jól védte a hidegtől. Mi védtelen kisdíákok jobbnak láttuk még inkább összeszorulni.

A kolozsvári piaristák, kegyesrendiek konviktusában dermesztő tapasztalatokon estem át. Bármilyen nehéz idők jártak, kevés olyan „fiúnevelő” lehetett akkor Erdélyben, ahol a diákok annyira magukra hagyottak voltak s annyit éheztek, mint itt.

Igaz, a háború vége felé a nélkülözés mindenütt súlyosabb lett. De az enyedi református kollégiumnak megvolt a maga adományba kapott birtoka. Csíkszeredán ott volt támogatónak a hajdani határőrségi közvagyonot kezelő Magánjavak. Gyulafehérvárt a püspöki birtok. A kegyesrendnek, ha volt is vagyona, nem a bentlakók étkezésének javítására szolgált.

A piarista tanítórend II. József császár alatt, a jezsuiták kiűzése után került Kolozsvárra. S laikusabb, tudományosabb szellemű, lazább fegyelmű volt más szerzetesrendeknél. Múltbeli érdemeit nem lehet letagadni. A kolozsvári piarista líceum nemesi konviktusába vegyesen vettek fel magyarokat és románokat. A múlt század elején pedig már becsúztak a jobb módú gazdák, kereskedők, kis bányatulajdonosok fiai is.

Az első világháború alatt az intézet hírneve egyre jobban romlott. A diákétkezdét a rend kiadta egy kosztadónőnek átalányban. Így hát reggel valami kávénak nevezett fekete löttyöt, délben szárazbabot vagy lencsét kaptunk, s a katonáktól vásárolt savanykás cipóval, profunttal pótoltuk az étkezésben osztott ehetetlen kenyérszerű masszát. Ráfanyalodtunk az olcsó lókolbászra is.

A legtöbb diák hazuról kapott csomagot. Én azonban bátyámmal messze földről jöttem, ahonnan csak ritkán érkezett valaki Kolozsvárra. A postai szállítás pedig már nem volt megbízható.

Hogyan enyhítettem mégis a helyzetemen? Nagyapámnak már rég nem volt háztartása, s egyre nehezebb viszonyok közt élt. De mikor meglátogattam, mindig kijárt tőle egy ezüstkorona.

Egy időben pedig vasárnap délutánonként bőséges uzsonna várt a Marianumban Lili nővéremnél, aki hosszú ideig fekdült a betegszobában. A finom ételeket hétköznap étvágytalanságában majdnem mind kidobta. A vasárnapi maradékot

viszont félretette számomra. Az apáca pedig, aki ápolta, egyszer suttyomban bevitt az éléskamrába, s egész üveg befőttet töltött belém.

Hétköznap délután néha megszöktem a kettős sorokban tett sétákról, s felkerestem valamelyik távoli rokonomat, hátha megkínálnak tejeskávával. De aztán letettem ezekről a kockázattal járó s legtöbbször eredménytelen látogatásokról.

Különben a bentlakásban az ennél merészebb kihágások is napirenden voltak. Elsősorban a mogorva öreg orvost szedtük rá, aki minden beteget jelentő diákban eleve szimulánst látott. Amikor bejött a betegszobába, első dolga volt lerántani a takarónkat s mindannyiunkat kikergetni az ágyból. Csak azt hagyta ott, akinek magas láza volt. A dörzsölt fickók viszont jól tudták, hogyan kell a hőmérő higanyát felkúsztatni.

Én nem tudtam mindezen kacagni, mint mások. Szegény Bandika bátyám jutott eszembe, aki második korában itt halt meg, agyhártyagyulladásban, s mint mondták, súlyos gondatlanság folytán, mivel nem vitték idejében kórházba...

A gavallérkodó felsőbb osztályosok, köztük ötödikes Pista bátyám is, rendszeres látogatói voltak ennek a betegszobának, amely a diák bentlakással átellenben levő Báthory—Apor Főiskolai Otthon vasrácsos földszintjén kapott helyet. Itt a kapus este tizenegyig is beengedte külön engedély nélkül az egyetemistákat, s „kapupénzért” a betegszoba nagyobb gimnazistáit is. Mi kisebbek az ügyeletes tanárnak azt mondtuk a hiányzókról, hogy fenn vannak az emeleti klozettben. Egyszer azonban az ügyeletes leült az egyik ágyra, s kivárta, amíg hazatértek, ki a színház állóhelyéről, ki társaságból. A fenyítést persze mi kisebbek sem úsztuk meg.

De a szigor a piaristáknál jórészt csak formáság volt, és főként hangos letolásban nyilvánult meg. Rietly, a pocakos igazgató, aki egyben zenetanár is volt, a zongorára sújtott karmesteri pálcájával, ha nagy volt a zajongás. Huszárosan káromkodni először életemben őt hallottam.

Estéknként legtöbb paptanáruunk ott ült elegáns szürke zakóban, felül is zárt papi mellénnyel, a színházi zsöllyék első soraiban. Köztük is lazult a fegyelem. Kettő vagy három ott is hagyta a rendet a tanév folyamán, s megházasodott. Így Hársing, az osztályfőnököm is.

Volt azonban, aki nem engedte kibillenteni magát egyensúlyából. Így Bíró Vencel, a történelemkutató, apám régi barátja. Melegen rázta a kezem, amikor átadtam neki az üdvözlét, s biztatott, hogy ha valami nehézségem van, bátran jöjjek hozzá. De hát milyen bajom is lehetett nekem akkor, amin ő segíteni tudott volna? Derűs pillantása alkalmi találkozásokkor viszont így is sokat jelentett számomra. Ő állt ki Pista bátyám érdekében, amikor ki akarták zárni. Pista valami vele egykorú kezdő színésznőnek csapta a szelet. De ezt nem rótták fel neki ilyen konkrétan, inkább elégtelen előmenetelével, tanárai iránti hetyke magatartásával hozakodtak elő. Hogy aztán mi az igaz benne, mi nem, azt nehéz lenne ma eldönteni, de legjobban az a tanára kelt ki ellene, aki maga is bejáratos volt a színésznők budoárjába.

Kolozsvári színházi világ! Nagy dolog volt ez akkor, hiszen a háború után feltűnt sztárok legjobbjai ott játszottak — hol a színházban, hol Janovics filmstúdiójában.

Az ifjúsági színielőadások közül különösen a *Bánk bán* tetszett nekem, Szentgyörgyi Istvánnal Tiborc szerepében, no és a *Cyrano de Bergerac*. A Linczeg utca sarkán, a Kis-Szamos hídjánál filmre vett vízbeugrás jelenetéből pedig Poór Lili meg Várkonyi Mihály alakjára emlékszem, akiket a kordon mögül csodáltunk.

Mert bámulni való bőven akadt Kolozsvárt. 1918 tavaszán például a Vöröskereszt hölgyei népmulatságot rendeztek a Sétatéren a sebesült katonák javára. Ekkor láttam először zsák-bafutást és lepényevést. Mindkettőt kipróbáltam, de a zsák-bafutás pár ugrás után kudarccal járt számomra. Viszont a lepényből annyit faltam, amennyit csak tudtam, s fülig szilvaízes lettem tőle. Az ezüstkoronát a lepény közepéből azonban más halászta ki.

Ezek voltak számomra a szenzációs események, mert a nagyvilágból ezalatt jóformán semmiről sem értesültem. Körösbányán a *Pesti Naplóból*, majd az *Estből* apám úgy mondta el a híret anyámnak, hogy abból mi nagyobb gyermekek is értsünk. Itt még arról sem hallottam 1918 tavaszáig, hogy Oroszországban kitört és győzött az októberi proletár forradalom; még kevésbé, hogy mi fán terem az.

Ez is csak úgy került szóba, hogy 1918. április 17-én véres tüntetés zajlott le Kolozsvárt. A hadiségély többhónapos elmaradása ellen tiltakozva, több mint félezer munkásasszony

vonult a hajdani unitárius kollégium felől a Mátyás király térre éppen akkor, amikor mi az Egyetem utcából zárt sorokban délutáni sétánkra indultunk. Az asszonyok tömege, sok-sok járókelővel együtt éppen a városháza felé hömpölygött, amikor több oldalról is lovas rendőrök csapata vonult ellenük. Nemsokára vér is folyt a súlyos kardlapok csapása alatt. Az egyik asszony elesett az aszfalton, s társai bevitték egy kapualjba. Aztán egy szódavizes üveg repült a vezénylő rendőrtiszt felé. Törött volt-e vagy sem, már nem tudom. De arra emlékszem, hogy a tiszt nyakát vér borította el.

A boltok rolóit már javában húzták le a kereskedők. De pár kirakat így is betört. Aztán jöttek a gyalogos rendőrsztagok, s számos tüntetőt elhurcoltak.

Másnap a tanárainktól egyebet sem hallottunk, mint hogy a csőcselék kifosztotta a boltokat. Aztán a bolsevistákat szidták, akik most nálunk is felfordulást akarnak kelteni. De hogy kik voltak ezek, arról a nyári vakációig senki sem adott magyarázatot nekem.

A következő hónapok eseményei elmosódtak bennem. Csak arra emlékszem, hogy buzgón készültem a vizsgákra, s jobb jegyeket kaptam, mint évközben. Zimmermann latin szakos tanárom külön is megdicsért. Pista bátyámnak pedig megígérték, hogy ha nem jön vissza, nem buktatják meg.

Alig értem haza, már jött a hír, hogy Körösbányától nem messze, Felsővidrán is tüntettek a móc asszonyok a lisztkiosztás és a hadiségély elmaradása miatt. Megrohanták a községházát, s elkergették a jegyzőt. S még nagyobb jelentőségű volt, hogy május 19-én, Constantin Pleșa vezetésével a helyi hatóságok tilalma ellenére Kristyóron megalakult az Ércheység első bányászszakszervezete. Pár órán át vörös zászló lengett a Pleșa kertjében összegyűlt sokaság fölött...

Kolozsvárról lesóványodva, sápadt arccal érkeztem haza. Szüleim elhatározták, hogy nem fogok visszatérni, s olyan intézetbe küldenek, ahol megfelelő az étkezés és ahol többet törődnek velem. Hosszas megfontolás után úgy döntöttek, hogy Pista Debrecenbe megy az ottani református kollégiumba, ahova nem jutott el a híre kolozsvári viselt dolgainak, s apám öccse, Károly bácsi is gondját viselheti. Lili, aki jól zongorázott, Pestre megy zenekonzervatóriumba. (Ő játszott nekem először az *Este a székeleyknél* című Bartók-szerzeményt, amely nagyon meghatott.) Az én esetemben pedig

Kalocsa mellett döntöttek. Igaz, hogy apám latolgatott egy ideig, mert a jezsuitákat okos, de kétszínű embereknek tartotta, de a kalocsai Stefaneumról azt hallotta, hogy mintaintézet. Természetesen a jó ellátás fejében három-négyszeresét kellett fizetni a kolozsvári díjnak. Akkor még maradt valami a nagyapám házáért kapott összegből. Ezt akarták szüleink hármunk további taníttatására fordítani.

Minden szépen ki volt terelve. Csak azt nem tudta senki, hogy már október végén összeomlik a front, s a Monarchia területén kitör a demokratikus forradalom. Hogy december 1-én a gyulaféhevári román nemzetgyűlés kimondja Erdély egyesülését Romániával. Hogy 1919 tavaszán Magyarországon győz a proletárforradalom, s már azelőtt megszűnik a levelezés Debrecennel, Budapesttel, Kalocsával.

Elutazásunk előtt apám egyre komorabb lett. Ismerőseink közül voltak, akik utolsó percig csodavárással áltatták magukat. Apám a készülő viharról beszélt. De ő sem sejtette, hogy a változás oly hamar, földrengésszerűen fog bekövetkezni s oly nagyarányú lesz.

KALOCSÁN A KOMMÜN IDEJÉN

Anyámmal utaztam, akinek gondja volt rá, hogy a kofferbe tegye a bolyhos, puha plédet is. Aradon a pesti gyors első osztályára vettünk jegyet, de ott is ki volt törve az ablak. Volt viszont ülőhelyünk, míg a másodosztály folyosója tömve volt, s a harmadosztály lépcsőjén fűrtökben lógtak az utasok. A vasúti osztályok rendjét mindenesetre még szigorúan betartották.

Másnap délelőtt érkeztünk Pestre, pár óras késéssel. Egyik nagykörúti szállóban vettünk ki szobát, mert mindkét Soroksári úti kislakás, ahol az egyikben nagyanyám és Eliz tánti, a másikban a tejcserkésben pénztároskodó, hadiözvegy Ilonka tánti lakott két gyermekével, szűkös volt ahhoz, hogy vendégül lásson minket. Viszont mindkét apai nagynénem úgy intézte a dolgát, hogy felváltva vihessenek várost nézni, amikor anyám távolabbi rokonokat látogat.

Baumgarten nagyapám 1914-ben halt meg az Új Szent János kórházban, s a Farkasréti temetőben hantolták el. Egy-órás villamosúttal értünk ki anyámmal a sírjához. Másnap felmentem Eliz tántival a budai várba. Majd bejártuk az Angolparkot (amit akkor, az angolokkal való háborúskodás miatt hivatalosan másként hívtak), elvarázsolt kastélyával, barlangvasútjával, hullámvonatjával. Harmadnap Ilonka tántival végigsétáltunk az Állatkerten; mintha régi képeskönyveim elevenedtek volna meg, noha minden kopott, elhanyagolt volt már, s a rosszul táplált állatok is alig mocorogtak.

A legörvendetesebb meglepetést azonban anyám közlése kellette, hogy Kalocsára hajón fogunk leutazni a Dunán. Hiszen én addig csak a kolozsvári sétatéri tó csónakjaiban ültem.

Kiültünk a napfényes fedélzetre, várva az indulást. Aztán egyszerre úgy tűnt, mintha kiszakadtunk volna ebből a zűrel teli életből, s valamilyen mesevilágban suhantunk volna.

Felejthetetlen utazás volt. Lengés a Duna zöldesszürke hullámain, mint valami elringató bölcsőben. Este lett, mire Foktőre érkeztünk, Kalocsa hajóállomására. Pár konflis várta az utasokat. Egy óra múlva már benn is voltunk a városban. A budapestinél gondozottabb szállodában háltunk. Egész éj-

jel alig aludtam szorongásomban, hogy milyen is az az intézet, ahol anyám hagy engem.

Másnap délelőtt volt a beiratkozás, az előírt ruhaneműk beadása, az intézet meglátogatása. Minden új volt számomra; szokatlan rend és gondosság. A különböző csoportoknak külön tanuló- és pihenőszobája, koruknak megfelelő játékokkal és könyvtárral. A hálótermekben mindegyikünknek külön fülkéje, rácsos tetővel és ajtóval. Én azonban telve voltam bizonytalansággal. Úgy tűnt az egész, mint valami tágas kalitka, ahová jó időre bezárnak. Még a piaristák bentlakásának középkori, kopott boltívei között is otthonosabbnak éreztem magam az első napokban.

Hát ez valóban más volt. A jezsuiták sohasem öltöttek magukra elegáns szürke zakót, mint kegyesrendi kollégáik. Mindig csak fekete reverenda volt rajtuk, széles fekete övvel, fehér, keményített gallérral. De a jezsuita rend mögött nagy vagyon állt. S ami az élelmiszer beszerzését illette, a háború ínséges éveiben ott volt a kilencvenezer holdas érseki uradalom.

A jóval nagyobb területű erdélyi római katolikus püspökségnek negyedannyi birtoka sem volt. Csak a nagyváradi római katolikus és görög katolikus püspökségnek volt a kalocsaihoz hasonlítható százezer holdas uradalma. Hiába, a törökök kiűzése után a Habsburgok bőven osztogatták a síkság jó termőföldjeit a hozzájuk hű főuraknak, főpapoknak...

Anyám elutazása után kitűnt, hogy itt nincs városba menés, még engedéllyel sem. A hetedikeseknek-nyolcadikosoknak viszont külön pipatóriumuk volt. Hallatlan dolog ez abban az időben, amikor a többi gimnáziumban tiltották a dohányzást, viszont a klozett mindig tele volt cigarettafüsttel. Rájöttem arra is, hogy a hálófülke rácsos ajtaját belülről is ki lehet nyitni, de a szabály az volt, hogy az ember kaparja a rácsot, ha éjjel ki kell mennie, s a velünk egy teremben alvó magiszter nyomban ott terem a kulccsal.

Az évfárat szerint beosztott mindhárom csoportnak külön magisztere volt, aki délután, az előadások után is foglalkozott velünk, lefekvésünkig. A „magiszter” különben teológiát végzett papot jelentett, aki az egyetemen tanult tovább, hogy tanár lehessen.

Volt az intézetben egy rezesbanda is. S ha már kézhibám

miatt nem járhattam zongoraóraira, a zenekarban igyekeztem érvényesülni a bé-trombát fújva megközelítő pontossággal.

Kettős sorokban való napi séta helyett, mint Kolozsvárt, labdázás, falábon járás volt a tágas udvaron, amelyet négy oldalról vett körül a kétemeletes épület. Viszont néha kirándulni vittek, egyszer a Dunához is. Majdnem belefulladtam a vízbe, mikor a nagyobbak után beugrottam én is egy uszályról. Mélyebbre, mint a fejem tetejéig, odahaza még a forgóknál sem lehetett a Fehér-Körösben lemerülni.

A közönség elől elzárt érseki parkban többször is voltunk. Egyszer, az érsek távollétében megnéztük a hatalmas, manzárdos barokk épület képekkel teli termeit. Az egyikben üveg alatt ott állt a szent korona pontos másolata. Mintha csak valamilyen középkori ellenkirályra várt volna.

Engedékenység és szigor váltakozott a jezsuiták nevelőrendszerében. Ők maguk az érettségi után több mint tíz éven át készültek arra, hogy teljes jogú páterek lehessenek. Olyan modorra tettek szert közben, amely egyszerre volt vasfegyelem és behízelt mosoly. Volt köztük, aki velünk métázott, úgy ütve a labdát, mint valami kamasz, s volt, akiről azt mesélték, hogy tüskés övvel fekszik le, ami az emberi esendőségre emlékezteti.

Igy meggyúrni az agyat kétségkívül egyik szerzetesrend sem tudta. S ugyanakkor egyetlen rend sem volt ennyire elnéző a magas körök vétkeivel szemben, hogyha azok támogatták az egyház érdekeit. Alapítójuk, a spanyol katonából pappá lett Loyolai Szent Ignác arra intette őket, hogy nem fanatikus inkvizícióval, hanem az államvezetők kegyének megnyerésével térítsék vissza az eltévelyedett protestáns országokat Róma hatáskörébe.

A jezsuiták azonban a nemzetközi politikában is nemegyszer saját játékukat úzták. S nem egy katolikus államfővel kerültek szembe, sőt magával a pápával is. 1773-ban maga a Vatikán oszlatta fel a rendet, mert keresztelte útjait.

Minket fenytetés helyett hajlékonysággal próbáltak megnyerni, fellebbezhetetlen határt szabva ugyanakkor szabad mozgásunknak. A sportban, a tanulmányok terén pedig a verseny szellemét serkentették.

Mint minden gimnáziumban akkor, naponta volt latinóra, s kétszer egy héten kettő is. A latinórákon az osztály két külön cohorsra oszlott, amelyek állandó versenyben voltak

egymással, s a cohorson belül a diákok egymás között. Ahogy valaki javított a jegyén, előbbre rukkolt. A két cohors pedig pontarányban jutott előbbre vagy maradt le. Mintha még mindig a régi vármegye és országigazgatás latin nyelvet használó tisztségeire készítettek volna fel minket.

Egy-két hónap múlva én kerültem az egyik cohors élére, a másikéra egy városbeli ügyvéd fia. Később, úgy hallottam, Bethlen-párti képviselő, majd államtitkár lett. Ebben a tanévben mindenesetre úgy elsajátítottam a latin alaktant, a névszó- és igeragozás összes kivételeivel, hogy a gimnázium felső osztályaiban is jórészt abból éltem.

A többi tantárgyat a tanár magyarázatából követtem. A tanulóórákon jórészt egyebet olvastam. Mindegyikünknek külön íróasztala volt, s én a kihúzott fiókba tett olvasmányomba merültem. Mark Twainnel a Mississippi tájait, Dickensszel London külvárosait jártam, Gárdonyi meg Donászy történelmi regényeivel a török idők csataterét. A magiszter szeme néha végigpásztázott a termen, de vagy nem vett észre, vagy nem akart észrevenni; tény, hogy sohasem szólt, ha tanulás helyett olvasni látott. Valószínűleg ez volt a kisebbik rossz a szememben.

A katolikus ifjúsági lap, a *Zászlónk* régi számait csak a játékeremben böngészhettem. A bekötött évfolyamok nem fértek volna a fiókomba. Sík Sándor útleírása a Vág völgyében tett tutajos kirándulásról különösen tetszett. A verseit viszont csak pár év múlva kezdtem olvasni, amikor Gyulafehérvárt a katolikus költők példaképeként állították elem Szalai Mátyással, a *Zászlónk* másik papköltőjével együtt, aki a húszas években maga is Gyulafehérvárt élt.

A *Zászlónk* nem tartozott a jezsuiták érdekkörébe, hiszen szerintük liberális világi papok szerkesztették. Inkább Prohászka székesfehérvári püspök modernista szellemét tükrözte.

Valóban e lap november—decemberi számából (azt hiszem, az utolsóból) értesültem az őszirózsás forradalom lefolyásáról. A vezércikket is, ha jól emlékszem, az aranyszájúként ünnepeelt Hock János budapesti belvárosi plébános, a Nemzeti Tanács országos elnöke írta.

A kalocsai Stefaneum egy ideig sem a polgári demokratikus forradalmat, sem a Habsburg-birodalom szétomlását nem volt hajlandó tudomásul venni. Sőt egyszer délben bort kaptunk,

s rövid felköszöntő után ittunk a „császár és király” születésnapjának tiszteletére, aki akkor már száműzetésben élt.

Csoportunk magiszterét — vegyész tanárjelölt volt — nemigen érdekelte a politika. Sőt egyszer azzal az ötlettel állt elő, hogy nem tudni, milyen idők jönnek, jó lenne, ha valami hasznos ipari foglalkozást üznénk. Ajánlatára nyers krumpelit hámoztunk halomba, amiből aztán valami kocsonyás maszsztát főztünk. Szerinte ebből kitűnő ragasztót lehet készíteni, amelyet jó áron eladhatunk. Nem tudom, mi lett az egészből, tény, hogy munka közben előszeretettel csevegett velem.

Egyszer aztán felkért, hogy írjam meg a *Stefaneum* című, évente kétszer megjelenő intézeti szemlébe az első csoport fél-éves történetét humoros formában. Hogy a humor mennyire sikerült, már nem emlékszem, de ez volt nyomtatásban megjelent első írásom.

Alig vártam a karácsonyi vakációt, hogy a kalocsai élményekről beszámolhassak otthon. De figyelmeztettek, hogy a vonatközlekedés arra sok akadállyal jár. Szüleim is azt írták, hogy jobb, ha a pesti rokonokhoz megyek.

Kalocsától Pestig rendesen pár óra az út. De mi kora reggeltől késő estig utaztunk. Azaz Kiskörösig még valahogy eljutottunk a vicinálison, de a Szabadka felől jövő „gyors”-vonatnak, amelyikre át kellett szállnunk, több órai késése volt. Hallatlanul örültem ennek, mert így meglátogathattam Petőfi szülőházát. A szalmafedeles, magas kéményű kunyhó gólyaféskével, szerény emléktárgyaktól zsúfolt alacsony kis szobáival mérhetetlenül több volt számomra, mint az egész palotás, parkos, fél megyét birtokló érsekség.

Visszatérve az állomásra már jó éhesek voltunk. Eredetileg úgy terveztük, hogy délre Pesten leszünk, s így elemózsiát nem hoztunk magunkkal. A vasúti étteremben pedig nem volt miben válogatni. Teleettük magunkat gerslivel, azaz zabkásával.

Az estefelé befutó vonat félig személy-, félig tehervagonjai tetején s az ütközőkön szerb meg olasz fogságból, katonai kórházakból, a rég összeomlott déli frontról hazatérő, lerongyolódott katonák zsúfolódtak. Nem egy közülük puskáját is magával hozta, s időnként a levegőbe lőtt.

Éjfél után érkeztünk Pestre. Eliz tánti ott várt a peronon rendületlenül. Még bérkocsit is szerzett, s úgy baktattunk a Boráros tér felé a kihalt, megviselt nagyvároson át, amelyet jóformán csak a hold világított meg. Az egyik mellékutcában

egy boltajtót vasdoronggal feszített, döngetett pár ember. De az ablakfüggönyök mögött megriadt lakók jobbnak látták nem venni tudomást róla. A rendőrök pedig mintha csak kivesztek volna.

Eliz tántihoz szálltam, aki továbbra is nagyanyámmal együtt lakott. Közben ugyanis Ilonka tánti, hadiözvegy lé-tére, férjhez ment. Így szentkatolnai Bakk János bácsi volt az, aki fél lábával kopogva elindult velem várost nézni más-nap: a Nemzeti Múzeum volt soron, meg a képtárak.

Ő különben tagja volt a Székely Nemzeti Tanácsnak, még-pedig a balszárnyának, kifogásolva, hogy a mágnások kisa-játították a vezetést. Elmentem vele vasárnap délelőtt egy népgyűlésre is, az érces hangú szocialista Bokányi Dezsőt meghallgatni a Bakáts téren. A feketézők, álhírterjesztők s a népköztársaságot megfojtani akaró hatalmak ellen szóno-kolt. (Mikor a harmincas évek elején titkon a moszkvai rá-diót hallgattam, a bemondó ízes, alföldies beszéde már ismer-ős volt nekem. Bokányi hangja 1936 körül egyszerre elhall-gatott. Sokáig nem tudtam meg tragikus okát.)

Eliz tánti jegyet szerzett Offenbach *Orfeusz az alvilágban* című operettjébe. A legnagyobb sikert Rátkai Márton rögtön-zött kupléja érte el, miszerint egy trafikban Király cigaretta után érdeklődőnek azt felelik, hogy „király az már nin-csen”.

Hantz Ernőéknél is voltam, akikkel már augusztusban ha-zulról jövet megismerkedtem. Ernő bácsi, anyám unokatest-vére, kispesti rendőrkapitányként a szociáldemokrata párt tagja lett. A mézesmázos szavú jezsuiták hatásától óvott. Pe-tőfi szavait idézte a világszabadságról, meg *Az apostol* né-hány sorát. Ezt a katolikus gimnáziumban elmulasztották ta-nítani. Rosszmájú kollégái azzal gúnyolták őt, hogy a bűnő-zőket, ahelyett hogy „kezelésbe” venné, megrikatja, s úgy igyekszik jobb útra téríteni. (A kommün alatt is kitarzott a helyén, s ezért a fehérterror meghurcolta. Mint „szellemi szükségmunkás” tengette tovább életét.)

A karácsonyi vakáció így komoly tanulság volt számomra a világtól hermetikusan elzárt Stefaneummal szemben. A for-radalom szelével jóformán csak akkor találkoztunk ott, ami-kor 1919. március 21-én kikiáltották a Tanácsköztársaságot. Ezt már a jezsuitáknak is tudomásul kellett venniük. Sőt né-

mi különbség is volt köztük az események értelmezésével kapcsolatban, aminek a híre közénk is kiszivárgott.

Így például mások véleményével ellentétben az intézeti prefektusnak, páter Csávossy Elemérnek az álláspontja érvényesült, hogy részt kell venni a május 1-i ünnepségeken. Az intézet rezesbandája betanulta hát az Internacionálét, ő pedig a dísztermünkben beszédet tartott. Az általa ködösen felfogott kommunista tanokat az őskeresztények közösségi életével hozta párhuzamba, s emlegette, hogy a XVII. században a jezsuiták Paraguayban az indiánok közt kollektív államot létesítettek, ahol mindenki egyenlő volt. Csak azt nem fűzte hozzá, hogy ez az államocska a spanyol királyság gyarmata volt, racionálisabb kizsákmányolással, mint egyebütt. Közös termelésen alapuló rabszolgaság.

Olyan hévvel beszélt, hogy feltehetően ténylegesen hitt a falansztert eszményítő utópikus tanokban. (Más rendtársai közben az ellenforradalom szervezői, majd a Horthy-féle rendszer támaszai lettek. Ő viszont a csehszlovák köztársaságban szerkesztett később „keresztény-szociális” ifjúsági szemlét.)

Május 1-én a városháza előtti népgyűlésen valóban a mi rezesbandánk, a város egyetlen rezesbandája fújta az Internacionálét. S az én bé-trombám is érvényesült egy-két futamon.

A Vörös Hadsereg déli frontjának vezérkara egy ideig betelepült a rendház egyik szárnyába. A tanári kertben nem egy páttert láttunk eszmeccserét folytatni a tányérsapkás, vörös rangjelzésű tisztekkel, míg mások kikerülték őket. Aztán a vezérkar elment, mert a szerbeknek nem volt hajlandóságuk harcba keveredni a Tanácsköztársasággal. Ezzel szemben kiéleződött a helyzet előbb az északi, majd a keleti fronton.

Május közepe felé hirtelen megszűnt a tanítás. Vizsga nem volt, s a bizonyítványunkban csak annyi állt, hogy „a tanulmányi követelményeknek megfelelt”. Civil tanárok vették át a vezetést, reformátusok meg kilépett katolikus papok. Az új igazgatót Églynek hívták, akiről azt hallottam később, hogy a horthysták börtönbe vetették.

Az intézet egy részébe árvaház települt, amelynek növendékei számára műhelyeket rendeztek be. Az érseki palotába nyaraló munkásgyermekek költöztek.

Mi erdélyi diákok, akik a Tisza körüli harcok miatt nem mehettünk haza, az uradalom tanyáira kerültünk. Én például Hildpusztára, szekéren vagy négy órányira Kalocsától.

Az uradalom a tanács hatalom tulajdonába ment át, de felosztatlan maradt. Sőt az uradalmi „kormányzón” kívül a régi adminisztrációt sem mozdították el helyéről. Volt ugyan bizalmi ember mellettük, de ezt a különböző főintézők és intézők igyekeztek félrevezetni.

Földosztás nem volt azon oknál fogva, hogy a hadiállapot alatt csak zavarral járna a hadsereg és a munkásság ellátása szempontjából. A kommün vezetői közül egyesek azt tartották, hogy jobb is lenne átugrani ezt a polgári demokratikus szakaszt, s a nagybirtokból egyenesen szocialista üzemet létesíteni. Ez persze azt jelentette, hogy a Károlyi Mihály által megkezdett földosztás leállítását folytán a parasztság elégedetlenségét a szervezkedő reakció kísérte meg javára fordítani.

Az engem vendégül látó főintéző nagy darab, érdes ember volt. Úgy viselkedett, mintha semmi sem változott volna. Legfeljebb a szitkainak szabott némi határt a béresekkel szemben. Két korombeli gyermekével hamar összebarátkoztam. Felesége is kedves volt hozzám. Étel pedig az asztalon bőven volt. De amikor a tanács bizalmi embere, tagbaszakadt, kerges tenyerű paraszt, távozott tőle, a főintéző durván káromkodott, hogy „majd még beléd fojtom ezt az elvtársat”. Tudniillik, hogy „főintéző elvtársnak” merete szólítani és nem urazta, mint mások.

Hildpusztán a tanyasi gyermekekkel együtt hangos csatározásokat rendeztünk. Különösen a homokdombokba vájt nagy üregek foglalkoztatták a képzeletem, amelyek valamikor szökött jobbágyok, szegénylegények búvóhelyéül szolgálhattak. Egyeseknek lakhelyül is...

Pár hétig voltam ott, mikor üzenet jött, hogy térjek vissza Kalocsára. Megtudtam, hogy a Vörös kereszt révén valószínűleg hazatérhetünk, mégpedig a katonai összecsapásoktól mentes jugoszláv határon át. Csávossy páter járta a külföldi követségeket az érdeünkben.

Közben híre jött, hogy Bangha páter, a Pesten székelő rendfőnök valahol vidéken bujkál, mert letartóztatási parancsot adtak ki ellene. Hogy aztán mi része volt benne, nem tudni, tény az, hogy itt is, ott is zendülés tört ki a környéken.

Nagyobb arányú felkelés volt a kalocsai és kiskőrösi. Június vége felé történt, hogy egy reggel az idősebb diákok felköltöttek: öltözzek fel gyorsan, mert az állomáson csata volt, levették a vörös őrséget. Aztán felhívtak a második emeletre, onnan kukucskáltunk ki a lehúzott redőny résein.

Libasorban a fal mellett kígyózó, vagy ötven főnyi civil ruhás csapat jött az állomás felől, főleg vadászpuskával és kézigránáttal fölfegyverkezve. Az intézet hátsó bejáratánál, ahol egy tucatnyi meglepett öreg vöröskatona tartózkodott, bekiabáltak, hogy azonnal adják meg magukat, mert különben kézigránátot dobnak közénk. Kilátástalan helyzetükben a katonák fehér zsebkendőt lengettek ki az ajtónyíláson.

Azután más irányból puskaropogást hallottunk. Dél felé híre jött, hogy a munkásőrség ellenállását a városházánál is levették. Mikor odamerészkedtünk, az udvaron ott feküdt vértócsában egy holttest. Azt mondták róla, hogy az egyik városi népbiztos; a többi egy dunai monitorra menekült. Az intézet civil vezetői szintén eltűntek.

Fehér karszalagos patulok járták a várost. Szabadon dühöngött a bosszú. Egymás után hurcolták el a „bolsevistákat”.

Harmadnap az egyik magiszter hajnalban költött fel minket, s misére hívott. Pár szóval még elmondta, hogy Szamuely páncélvonatjával Kiskőrösön levette a felkelést, s éjfélkor beüzent Kalocsára, hogy azonnal adják fel a várost, különben ágyúval löveti. A fehérek vezetői — fűzte hozzá — már biztonságban vannak. Még az üzenet előtt elindultak a szerb határ felé.

Fújtuk a litániát: „Libera nos domine!” — „Ments meg uram minket!” A kapus fráter a vaspántokat is rátette a kijáratra. Ő mondta, hogy a rögtönítélő bíróság megkezdte működését. A vasrácsos ablakon keresztül aztán egy akácfára akasztott embert pillantottam meg...

Nemsokára Csávossy páter újra felvette a kapcsolatot a Nemzetközi Vöröskereszt pesti képviselőivel. Összeállították az itt rekedt erdélyi diákok listáját más városokból is.

Elutazásunk előtt mindenemet eladtam az intézet egyik alkalmazottjának. Kék pénzt kaptam érte, amit még az osztrák—magyar bank bocsátott ki, s aminek az értéke jóval több volt, mint az egyik oldalt fehér pénzé. S érvényessége a hajdani Habsburg-birodalom minden részén fennállt.

A júliusi melegben vászonsapkával a fejemen indultam útnak, mindenféle táska vagy kabát nélkül. Lehattunk az elején vagy százan is. A csoport egy része aztán Jugoszláviában lemaradt.

Pár óráig mehettünk vonaton. Az utolsó megállónál már nem volt más utas, csak mi. Az állomás parancsnoka parlamentert küldött a francia előőrshöz. Estére már oda is értünk gyalog a parancsnokság táborhelyéig, egy ritkás erdő közepén. Csávossy páter francia nyelven tárgyalt a tábornokkal.

A szabadban aludtunk pokrócok alatt. Másnap reggel már vagy tíz szekér állt elő, hogy bevigyenek Szabadkára. Órákig mentünk lépésben a homokos területen, le-leszállva a szekerekről. Aztán a kövezett töltés következett, ahol nekiiramodtak a lovak, s összevissza rázódtunk.

Dél is elmúlt, amikor a szabadkai Vöröskereszt hölgyei előtt megálltunk a város szélén. Minden jóval traktáltak. Azután elosztottak minket a város jobb módú családjaihoz. Én egy ezerholdas bunyevác nagygazdához kerültem. A néinek csak úgy suhogott több rendbeli selyemszoknyája. Házukban öt nagy parkettes szoba volt. Az udvaron hatalmas kocsisín, gumirádlis hintóval és kétkerekű homokfutóval.

A néni selyempaplanos, puha matracos nagy ágyba fektetett, miután bevacsoráztam. De egész éjjel hanykolódtam, úgy teleettem magam. Másnap reggel megismerkedtem a bácsival is, amint a kocsisával együtt a lovakat csutakolta. Ingujjban, bársonynadrágban, hímzett papuccsal állt az istálló mellett. A kocsisán zsinóros-pántos fekete díszruha.

Délután kinn volt a csoport az állomáson. Az Orient expressz öt-hat órai késését jelezték. De csak másnap délben pöfögött be, miután egy helyen az utasok vásároltak szálfát a mozdony fűtésére. Közben mélyen elaludtam a váróterem padján, s kilopták a tárcámat a zsebemből: nem maradt egy fityingem sem.

Fő gondunk különben is az volt, hogy felfurakodjunk a zsúfolt vonatra. A lépcsőre, az ütközőre vagy a nyitott ajtajú klozettbe. A folyosóra csak a páternek nyitottak utat. Ott volt némi tér, ahol egy francia tiszt csókolózott az ablaknak dőlve valami cifra dámával. A páter hátat fordítva nekik, buzgón imádkozott a breviáriumából.

Estefelé érkeztünk meg Szegedre, ahol akkor a Horthy-féle ellenforradalmi kormány székelt, a francia hadsereg védelme

alatt. Egy diákbentlakásban helyeztek el, ahol alaposan ki-
aludtam magam. Már a díszmise vége felé járt, amikor a fe-
rences templomhoz értem, ahol találkozunk kellett. Közben
többször is tisztí járőrbe ütköztünk. Bocskai-sapkájukba daru-
toll volt tűzve. A korzón a francia hadsereg szenegál néger
altisztjei lejtettek, büszkélkedve pártfogói szerepükben.

A templomból kijövők közt ott volt a hildpusztai főintéző
családja is. A férfi kérkedett, hogy a kalocsai zendülés egyik
szervezője volt. S akasztófát ígért, ha hazatér, a „zsidó bolse-
vikik bérenceinek”.

Másnap reggel már indultunk Arad felé. De Makónál a
román őrség leszállított. A francia parancsnokság igazoló
iratát nem fogadta el. Vissza kellett mennünk Szegedre, s
onnan az Orient expressz elvitt Temesvárra, ahol még akkor
francia megszállás volt.

Onnan aztán szerteszéledtünk. Aradon már alig voltunk
egypáran. A sapkámat is elvesztettem valahol. A zsebemben
annyi pénz volt, amennyit a pátertől kaptam a vasúti jegyre
hazáig.

Körösbányára menet a vonaton egy magyarul tudó fiatal
román hadnagy igazoltatta az utasokat. Más igazolványom
nem volt, mint az iskolai bizonyítvány, amelyben az állt,
hogy „a tanulmányi követelményeknek megfelelt”.

Mikor a házuk elé értem elcsigázva, beesett arccal, poro-
sán, anyám éppen az ablakban állt. Összecsapta a kezét, és
csak ennyit kiáltott: „Istenem, Lacika!” Alig hitt a szemének.
Több mint fél éve nem tudtunk egymásról.

1918 novemberében Körösbánya környékén is voltak for-
radalmi megmozdulások. Erről azonban hazaérkezésem után
még csak homályos fogalmaim voltak. Lassan alakult ki ben-
nem valamilyen hozzávetőleges kép a változásokról.

Apám nem sokat beszélt ebben az időben. Pedig lett volna
ideje, mert a családi házban kijelölt kényszerlakhelyén jófor-
mán csak sétált a kertben meg az üveges verandán. Vagy pe-
dig olvasott és pasziánszozott, sűrűn szíva közben a ciga-
rettát.

Hazaérkezésem napján kapott első ízben engedélyt a fiatal
Iacob Oncu primpretortól, hogy elhagyhassa a házat s elin-
tézze Brádon ügyes-bajos dolgait.

Este jött haza, s nagy meglepetésére az állomáson én is ott
voltam. Egyik gondját hát ki lehetett pipálni. Éppen jókor

ezekben a ténylegesen és jelképesen is forró napokban: 1919. július 21-én a romániai munkásság általános sztrájkot hirdetett a katonai intervenció elleni tiltakozás jegyében.

Mikor diákcsoportunk július közepén Kalocsáról elindult hazafelé, Magyarországon még fennállt a Tanácsköztársaság. De július végén már összeomlott a tiszai front, s augusztus elsején kényszerűen lemondott a kommunisták és szociáldemokraták közös kormánya. Harmadikán Budapestre bevonultak a román csapatok. A szegedi magyar tiszti különítmények pedig a Dunántúlra, megkezdve a vérengzéseket...

Az antanthatalmak képviselői azon vitakoztak Pesten, hogy melyik magyar ellenforradalmi csoportot segítsék uralomra. Végül is november 16-án, az antant beleegyezésével, Horthy Miklós csapatai élén tengernagyi díszruhában, fehér lovon fogadta a Gellért Szálló előtt Budapest cilinderes tanácstagjait.

Minderről részben kósza hírekből, részben az aradi lapokból értesültünk. Apám nem hagyta megjegyzés nélkül a híreket, de kommentárjai szűkszavúak voltak. A forradalom összeomlása benne is keserűséget keltett.

Az odahaza történekből legjobban a Körösbányától körülbelül két kilométerre eső lunkai kastély leégése érdekelt. Ki is sétáltam oda. A hajdani kecses barokk épület helyén már csak üszök és hamu volt. Még a tölgyfásor is, amely méltóságteljesen vezetett oda a vasúti megállótól, alaposan megritkult.

Ez a hosszan elnyúló, cirádás, földszintes kastély nem emlékeztetett erődítményre. A keskeny kőfal is, amely körülvette, alig volt embermagasságnyi. Olyan időben építhették, valószínűleg Mária Terézia alatt, amikor már elhárult a török veszély, s a parasztfelkelések láncolata még nem riasztotta meg a nemességet.

A kastélynak különben nem volt tartósan gazdája. Csak arra volt jó, hogy tulajdonosa időnként kiheverje itt a pesti kaszinói vitákat, kártyacsatákat és tivornyákat.

A háborús összeomlás után a fegyveresen hazajött katonák vezetésével a parasztok hevenyében kimérték egymás között az uradalom földjeit, nem várva semmiféle kormányhatalom intézkedésére.

Nem így volt ez a halmágyi uradalommal, amelynek a birtokosa Constantin Şerban képviselő volt. Ő a nagyhalmá-

gyi román nemzeti gárdát akarta felhasználni birtoka megvédésére. A gárda egyszerű tagjai azonban maguk is a földosztásban érdekelt parasztok voltak. Şerban ellenezte a földek kényszerbérbe adását, és ezzel még jobban maga ellen uszította a parasztokat. Ezek mozgósították környékbeli társait, s Körösbánya felé menetelve tábort ütöttek Lunkán. Széthordták a kastély holmijait, s felgyújtották a pusztán maradt épületet.

Apám akkor a Magyar Nemzeti Tanács járási elnöke volt, együttműködve a Román Nemzeti Tanács vezetőivel. Letiltott minden elvakult tervet, amely a polgárórségnek a lázongó parasztság megfélemlítésére való felhasználását célozta. Ugyanakkor arra is volt gondja, hogy megelőzzön mindenféle vérbosszút. Miként a *Temesvári Hírlap* nov. 9-i száma panaszolta róla: „A Schwartz testvérek temesvári cég cebei pálinkafőzdéjében levő kifőzött pálinkát, az eshetőségekre való tekintettel, a patakba, a vasútnál levő hordókból a földre kiöntette. A kár meghaladja a félmillió koronát.”

Aznap éjszaka, amikor a lunkai táború mellett fellobbantak a kastély felett is a lángok, bezörgettek apám szobájának ablakán. A parasztok küldötte tolmácsolta, hogy maradjon nyugodtan otthon, semmi bántódása nem lesz, de nekik számolnivalójuk van különösen Şerbannal, aki a háború alatt csendőrökkel hajszolta az asszonyaikat, hogy megműveljék a birtokát. S azokkal az ügyvédekkel is, akik végrehajtót küldtek eladósodott családjuk nyakára.

Apám a küldöttel megüzente Lunkára, hogy várjanak türelemmel; mindent el fog követni jogos kívánalmaik teljesítésére. Aztán átment Şerbanhoz, megmondani, hogy engedjen a parasztok követelésének, ha meg akarja óvni az életét. Felkereste az illető ügyvédek is, hogy nyissák meg a bugyelárisukat, ha ép bőrrel akarnak kikerülni a kalamajkából.

Közben szekereket állíttatott elő, és zsákszámra tétette fel rájuk a lisztet, sőt meg egyéb szükséges árucikket a kereskedők raktáraiból. Majd kocsira ült, s elindult a szekerek élén Lunka felé. Vitte az üzenetet a halmági földek bérbeadásáról is.

Apám intézkedése homlokegyenest ellenkező volt, mint azoké a brádi uraké, akiknek a szavára a karhatalom sortűzet nyitott a „zavargókra”.

Pár hét múlva, december 1-én a környékbeli román parasztok, munkások és polgárok képviselői is ott voltak Gyulafehérvárt megszavazni Erdély egyesülését Romániával s ezzel szerves kapcsolatban a demokratikus reformokról, nemzeti jogegyenlőségről szóló pontokat.

A gyulafehérvári határozatokat apám az *Aradi Hírlapból* tette félre, amely már a háború előtt polgári radikális nézeteket vallott, Jászi Oszkár nézeteit, s amelynek a hasábjain a háború előtt Vasile Goldiș is vezércikkezett a nemzeti jogegyenlőségről. 1918 őszétől a ritkán, majd egyáltalán nem érkező *Pesti Napló* helyett már az *Aradi Hírlap* járt nekünk, igaz, hogy néha kicenzúrázott fehér foltos hasábkokkal, néha napokig késve, de mégis némi tájékoztatást nyújtva a világ dolgairól.

1918. december folyamán a Szebenben székelő kormányzótanács Hunyad megyében is kinevezte a helyi közigazgatás vezetőit, a közhatalmat pedig a Román Nemzeti Gárda vette át. A tisztek és altisztek a régi hadsereg egyenruháit viselték még, de csillagok helyett vállpánt volt rajtuk, s a sapkarózsát felváltotta a piros-sárga-kék kokárda. Köztük voltak a szomszéd Coțioiu bácsi fiai is, Romuald, az orvos, és Muszi (Romulus), a jogász. Mikor azután bevonultak a reguláris román csapatok, ők is megcsináltatták az új tiszti uniformist.

Hozzánk Chirescu kapitányt és feleségét, Nicolae Iorga Florica nevű lányát szállásolták be. Mindketten elismeréssel adóztak apám román tudása és anyám vendégszeretete iránt.

Persze mikor ezt nekem elmesélték, nem tudtam még, hogy kicsoda Iorga. Viszont később arról is értesültem, hogy brassói eredetű felesége magyarul és németül is beszélt. Így gyermeke is, a regáti kapitányné, némi nehézség árán ugyan, de anyámmal meg tudta értetni magát.

Apám akkor már nem gyakorolta ügyvédi mesterségét, s megszűnt a jogtanácsosi tiszteletdíja is a bányavállalatnál. Még volt hitelünk az üzletekben, de adósságunk egyre nőtt. Ez nem akadályozta szüleimét abban, hogy a katonaság elvonulása után a két állás nélkül maradt özvegy tanítónőnek, Máriskó néninek meg Irma néninek átengedjék a két irodasobát s vendégül lássák őket az ebédnél. Mindaddig, amíg útra nem keltek valahová rokonaikhoz.

Apám nem helyeselte egyes kolozsvári magyar politikusok jelszavait, amelyek passzív rezisztenciára és csodavárásra biz-

tatták a nyomorgó kishivatalnokokat. Hangoztatta, hogy nincs más kiút, mint szembenézni a valósággal. A kényszerlakhely ugyan megkötötte a kezét, de azoknak a híve volt, akik a kormányzótanáccsal való tárgyalás útján akarták elősegíteni a gyulafehérvári határozatok anyanyelvű oktatást és közigazgatást, valamint az ország kormányzásában arányos részvételt hirdető pontjainak valóra váltását.

A nyár végén szüleim hosszan mérlegelték kilátástalan anyagi helyzetünket. A tanácskozás után apám kitette a táblát az ablakba: „Eladó ház. Casă de vînzare.” De még sokáig kellett várni, amíg a gazdasági viszonyok egyensúlyozódásával vevő is akadt Engelsteinék személyében, akiknek azelőtt a község szélén volt boltjuk.

Ami az én helyzetemet illeti, egyelőre nem döntöttek. Ideiglenesen inasnak adtak Hofbauer műasztaloshoz, ami akkoriban nem egy kisebbségi értelmiségi család fiával megtörtént, azon egyszerű oknál fogva, hogy a fizetéses állások felé megnehezült az út.

Kétségkívül nem sok képességgel rendelkeztem az iparos pályához. Még nem viseltem szemüveget, de valószínűleg kezdődő rövidlátásom következménye volt, s szórakozottságomé is, hogy a deszka helyett egyszer magát a vasesztergát kezdtem gyalulni. A mester elképedve felszisszent, majd káromkodott egyet. Aztán visszafojtva dühét magyarázni kezdte, hol követtem el a hibát. Mindenesetre az asztalka és szék, amit két éves Ada húgomnak szántam karácsonyi ajándéknak, az ő hatóságos segítségével időre elkészült.

Az asztalosságnál jobban érdekelt a spiritiszta szeánsz, amit Lendvai Iluséknál tartottak, jórészt a pályájukban megrekedt, állástalan fiatalemberek. A nálam valamivel idősebb Lendvai Pityu rémtörténetei szintén felizgatták a képzeletem. Felérték egy-egy később olvasott Fantomasszal. De mivel Pityu ellenszolgáltatásként mindannyiszor megdézsmálta apám Memphys cigaretta készletét, lemondtam a rémtörténetekről.

Ekkor a velem egykorú Robu Dóri volt az ideálom. Dórinak azonban az imponált volna, ha a nagyok módjára bókokat mondok neki, úgy, ahogy nővéreinek a tiszték. Így aztán a kórházi ápolónő lánykájával próbáltam vigasztalódní, aki ötödik elemista koromban osztálytársam volt. De közben ő érettebb és tapasztaltabb lett nálam, s olyan játékokat kezdeményezett, amelyekhez én még sokáig nem érttem.

Október vége felé hazajött a magas, délceg Romulus Roman, főhadnagyi új uniformisban. Apja, akinek az állomás felé volt boltja, nem győzött mesélni róla. Hallottam, hogy egy román csapategység parancsnoka volt Kalocsán. Siettem kikérdezni az ott látottakról, hallottakról.

A jezsuiták természetesen rögtön visszakapták a fiúnevelő intézetet. Az érsek is a palotáját. Romulus beszélt a csillagvizsgálóról is, ahol ugyanaz az öreg páter kalauzolta, aki nekünk is magyarázta az égbolt rejtjelmeit. A fizikai laboratóriumban a kísérleti rádió-vevőkészüléket is bemutatták neki, amelynek a hangjai mintha a tenger hullámcsapásait közvetítették volna.

Megkérdeztem tőle, hogy volt-e kivégzés Kalocsán, mint a Dunántúlon, amiről az újságok írtak. „Nem”-mel válaszolt. „Legalábbis addig nem — fűzte hozzá —, amíg mi ott voltunk.”

(Amikor 1930-ban kineveztek a Csíkszeredai katolikus gimnáziumba tanárnak, Romulus Romannal mint a Nemzeti Bank helyi igazgatójával találkoztam. Kommunista tevékenységemnek halvány neszét sem vette. Mikor azután 1933 őszén letartóztattak, Romulus azon kevesek közé tartozott, akik a törvényszéki bírakat igyekeztek rávenni a felmentésemre. Gimnáziumi feletteseimmel ellentétben, akik politikai vádaszkodások mellett átkot is szórtak rám.)

1919 őszére feloldották apám kényszerlakhelyét. A szebeni kormányzótanácshoz került régi román tisztelői táblabírói állást ajánlottak fel neki, amiből 1920 tavaszán kinevezés is lett.

Körösbányán egyes urak ehhez azt a megjegyzést fűzték, hogy apám „beadta a derekát”. De Brády Attila járásbíró nemsokára maga is kérte, hogy szóljon egy-két szót a visszavétele ügyében. Azután mind többen fordultak hozzá hasonló kéréssel.

1919 novemberében szüleim vonatra tettek Gyulafehérvár útiránnyal. Úgy tekintették, hogy elég önálló lettem a Kalocsáról való hazabarangolással. De pénzünk sem lett volna arra, hogy valaki elkísérjen.

GIMNÁZIUMBÓL GIMNÁZIUMBA

Kolozsvár és Kalocsa után a gyulafehérvári gimnázium harmadik osztálya újabb változatát jelentette számomra a katolikus középiskolának. Akár a kalocsai, ez is főpapi udvar pártfogását élvezte, ha nem is éppen érseki, de püspöki ranggal.

A mohácsi vész előtt a fehérvári püspök birtokállománya az erdélyi vajdáéval vetekedett. A reformáció térhódításával azonban ez a vagyon széthullott. S vele az egész történelmi Erdélyre kiterjedő egyházi hatáskör. Hívei már jórészt csak szórványban éltek a katolikusnak maradt néhány főúr birtokán. No meg Csík- és Gyergyószéken, valamint Udvarhelyszék egy részén (a „szentföldön”), ahol a székelyek legjobban ragaszkodtak régi szokásaikhoz, hagyományaikhoz.

A püspöki palota a XVI-ik század közepétől fejedelmi palota lett. Az egyházi birtok a fejedelemé meg a hozzá hű főuraké. S volt olyan félszázad, hogy Erdélyben katolikus püspök egyáltalán nem volt. A székelyföldi hívek pásztorálását ferences barátok végezték a moldvai csángók közt székelő misszionáriusok irányításával. Nem egy csíki faluban pap helyett a legidősebb férfi mondta az imát a gyülekezetben.

A felsőbb osztályokban, amikor már bejárásunk volt a püspöki udvarba s a székesegyház merész csúcsíveit meg leveles-lombos oszlopfőinek faragványait bámultuk, egyebet is megtudtam. Többek közt, hogy az önálló fejedelemség megszűnésével a Habsburgok a fehérvári püspöknek visszaadták reneszánsz palotáját, valamint a székesegyházat, amelyben a bibliát és a szentek történetét ábrázoló falfestményeket a puritán protestánsok előzőleg levakarták vagy lemeszelték, nehogy bálványimádásra késztessek a híveket. Megtudtam azt is, hogy a Hunyadiak, Izabella királyné s fia, János Zsigmond faragott márvány sírhelyei már semmit sem rejtenek, mert a hajdúk és a császári zsoldosok egyaránt kifosztották.

Mikor átrándultam Enyedre, a Bethlen Gábor Kollégiumba, el kellett ismernem, hogy nekik is van bőven említeni valójuk az erdélyi múltból. Hiszen maga az enyedi kollégium tulajdonképpen folytatója volt a fehérvárinak, ahol katolikus

majd protestáns mezben európai hírű mesterek terjesztették a humanista műveltséget.

A régi fehérvári schola később kaszárnnyává vedlett. Közéleiben felépült századunk első éveiben a neoklasszikus stílusú új gimnázium. Mellette megmaradt a régi bentlakás egy része, a boltozatos étkezővel és kápolnával. A következő sarkon pedig egy másik ódon épület a hálószobákkal. De ez utóbbit harmadikos koromban a katonaság foglalta el, s így a diákok hálószobái számára a papneveldeben szorítottak helyet. Annál is inkább megtehették, mivel a háború alatt a kispapok száma alaposan megcsappant.

A papnevelde épülete a templomból még a XVIII-ik században könyvtárrá alakított Batthyaneum falaihoz simult. Batthyány Ignác püspök szívesen áldozta fel a székesegyházról pár lépésre levő trinitárius templomot az általa Európaszerte összevásárolt középkori kéziratos könyvek és ősnymtatványok javára. Engem akkor leginkább a méteres nagyságú láncos könyvek érdekeltek, különösen amikor meghallottam, hogy egy ilyen könyv valamikor felért egy birtok árával, s ezért kellett az asztalhoz kötni.

Ezeket a könyvritkaságokat Bécsből hajón hozták le a Dunán, majd fel a Tiszán, s a gáton haladó lovak által vonatva dereglyén a Maroson, egészen Marosportusig. Ez a hajdani szállítási mód különösen felcsigázta a képzeletem.

A papnevelde hálótermei helyett nekem egy négyágyas kis szobában jutott hely, amelynek két méter vastag falba nyúló ablaka valamilyen bástya lőrésére emlékeztetett. Szép őszi meg tavaszi estéken ebben az ablakmélyedésben hevertünk. Innen néztük a vársáncokat s a „puskaporos” kis erődjét a fennsíkon, a platón.

Szívtuk a friss levegőt, amiben sohasem volt hiányunk. Ez volt a mi előnyünk a szomszédos tizenkét ágyas terem lakóival szemben. Egyébként a mi kuckónkban nem lévén tűzhely, télen sapkával a fejünkön s nagykabáttal a takarónkon vacogtunk az ágyban, amíg csak el nem nyomott az álom. A szomszédban mindig áporodott szag volt, viszont téli estéken vaskályha melegített. Ennek pedig megvolt az az előnye is, hogy a töltött káposztás fazekat fel lehetett rajta melegíteni. Aki hazulról ilyesmit kapott, illet másokat is megkínálnia. S nekünk négyünknek mindig jutott a kóstolóból, mintegy vigaszként az elviselt hidegért.

Egyszer tavasszal, kora hajnalban, nyitott ablaknál aludva, szokatlan zaj ébresztett fel minket. Kinéztünk, s íme, csikorgó, nagy lovas szekér állt meg az alattunk levő püspöki bor-pince bejáratánál, s onnan pumpálták a szekéren levő hor-dókba a bort. Ez máskor is megtörtént, de nem sokat törtük a fejünket, hogy miért éppen e szokatlan időben. Tanév vége felé aztán nagy botrány tört ki. Kitűnt, hogy hosszú évek óta lopják a messze földön híres rózsamáli meg sárdi misebort, mégpedig az uradalom alkalmazottai. Még letartóztatásra is sor került, de aztán minden elsimult.

Még télidőben történt, hogy önkéntes munkára hívtak min- ket, alsó gimnazistákat. Többen is jelentkeztünk az osztály- ból, részben a tanórák elengedése végett, részben versengésből. A fagyott krumpli közül kellett kiválogatni az épet. Reszke- tett a kezem a hidegtől a kötött kesztyűben, de dolgoztam rendületlenül.

A gimnázium étkezdéje fölött a szigorú Szporni János, a bentlakás régense uralkodott. Kopott reverendájában a kör- nyékbeli gazdaságokat, piacokat is hajkurászta. Ebben a fon- tos minőségében egy ideig az óraadástól fel volt mentve. Va- lószínűleg azért is, mert 1919 nyarán súlyos bántalom érte, ami idegeit is megviselte. Az történt ugyanis, hogy a tövisi állomás főhadnagy parancsnoka, valamilyen hamis feljelentés- re mint „bolseviki ügynököt” letartóztatta, lehúzatta a cipőit, s huszonötöt veretett a talpára. Szalmás szekéren hozták haza.

Az orvosi látélet s a katonai hatóságokhoz intézett bead- vány (ostromállapot lévén) hiábavalónak bizonyult. Szporni János a kommunizmustól igazán távol állott. De ha Szporni nem is bűnös — gondolhatták a főhadnagy felettesei —, bű- nösök mások, akik majd tanulnak az elrettentő példából.

Az étkezdében egyébként feltűnt, hogy egyes diáktársaim mint „szervitorok” szolgáltak az asztalnál. Hagyományos szokás — hallottam —, ami lehetővé teszi, hogy nehéz sor- ban élő szorgalmas fiúk díjmentesen tanulhassanak. Értettem a dolgot, de mégsem tartottam helyénvalónak, hogy Tömpék Jóska, aki utánam a legjobb latinista volt az osztályban, ki- szolgálja azokat, akik egyre-másra kapták a szekundát Bu- jáky tanár úrnál. Úgy éreztem, hogy ez a visszás helyzet arra kötelez, hogy különös figyelemmel legyek iránta, mert nem egy léha társam gúnyt űzött félszégéből.

Egyszer ki is rándultam vele Alvincre, ahol özvegy édesanyja lakott a vasúti töltésen túl, azok között a morva eredetű telepések között, akik valamikor a fehérvári fejedelmi udvar számára készítették hírneves cserépedényeiket. Ezeknek volt az ivadéka Tompek Jóska. (Később, történelemtanár korában, 1933-as letartóztatásom után bátran vállalta peremben a védőtanú szerepét. Noha feljebbvalói óva intették attól, hogy kommunista kollégáját védelmébe vegye.)

Volt ebben a fehérvári gimnáziumban valami vonzó. Először is, hogy itt világi tanárok is tanítottak, akik közül nem egy olyan kijelentést is megengedett magának, ami a papi minőséggel semmiképpen sem lett volna összeegyeztethető.

Tanáraim közül egyedül Riszner használta fenyítésül a nádpálcát, s nemcsak körmöst adott, hanem egyik-másik társamat el is fenekelte. Engem, igaz, nem bántott, de ez az előszeretettel gyakorolt kegyetlen dresszúra végleg elvette a kedvem a német nyelv tanulásától, amire pedig később nagy szükségem lett volna.

Rózsa József magyar szakos tanárunk és osztályfőnökünk nem gyakorolta a verést, de nem is helytelenítette más kártársai ilyen szokását. (Később mint a *Jó Barát* szerkesztője szívesen közölte főiskolás koromban külföldi útleírásaimat. De amikor megtudta, katolikus gimnáziumi tanárságom alatt, hogy kommunistákkal tartok összeköttetést, késedelem nélkül jelentette a tanügyi hatóságnak.)

Legrokonszenvesebb tanárom Bitay Árpád volt, aki húszegynéhány éves lehetett akkor, de már megjárta az isonzói frontot, végigélte a gáztámadást. Pirospozsgás arcát mi a túlárado egészség jelének vettük. A valóságban a tüdővész jele volt, ami a harmincas évek derekán sírba is vitte.

Bitay történelemre tanított minket, szigorúan megkövetelve a dátumokat. Szellemében azonban messze elkanyarodott a tankönyv szövegétől. A harmadikos történelemkönyvből különben csak két-három példány járt közkézen az osztályban, az is elnyűtt, szakadozott volt, s még a világháború előtt nyomtatták.

Azóta nagyot fordult a világ, s a gazdag anyagtudású, gyors észjárású Bitay előadásaiiban mind jobban megnyilatkoztak az összeomlás tanulságai. A magyarok és a velük szomszédos népek viszáljai helyett azt hangsúlyozta, ami békés együttélésre utalta őket.

Igaz, Bitay konzervatív világnézetű, vallásos ember volt és maradt, de azok közé tartozott, akiket a nacionalista előítélet, bármilyen színben, szíve mélyéből felháborított. Ezért nézték rossz szemmel egyes magyar párti vezetők, amikor Iorga Vălenii de Munte-i nyári tanfolyamán a magyar és román történelem és irodalom kölcsönhatásairól tartott sorozatos előadást.

Legtöbb időt a tornateremben töltöttünk, amit, hely szűkében, tanulóteremnek rendeztek át az összes bentlakók számára. Tornagyakorlatokat viszont az osztálytermekben végeztünk, nyitott ablaknál.

A tornaterembe asztalok és székek tömött sorait zsúfolták, s a fal mellett egy emelvény állt pulpituussal. A soron levő szubrégens paptanár onnan kísérte figyelemmel, ha volt türelme hozzá, hogy valóban tanulunk-e. Szubrégens kettő is volt akkor, felváltva Bodó Ferenc meg Floznic György. Bodó természetrajzot adott elő, s inkább az emelvényen ült, szigorú pillantást vetve oda, ahonnan zajongás hallszott. (Később derült ki, hogy zárkózottsága valójában egy önmagával tépelődő, meghasonlott embert leplez. Pár év múlva otthagya a papságot, megházasodott, gyermekei is születtek. A zilahi református kollégiumban tanított, megbékélve önmagával és a világgal. Igaz, hogy fehérvári papi körökben azt rebesgették, hogy továbbra is naponta imádkozik a régi breviáriumból.)

Floznic egy ideig a helyi egyházi laposckának volt hadakozó szerkesztője. Neki nem volt türelme a dobogón ülni, hanem állandóan az asztalok között sétált, dallamos olasz nyelven verseket mormolva. A nagyobbaktól tudtuk meg, hogy Dante *Divina Commediájából* szaval. Római teológiai tanulmányai közben szerette meg Dantét, s állítólag azokat a strófákat kedvelte legjobban, amelyek bűnös főpapok és pápák elkárhozásáról szólnak. Közben mindinkább az alkohol áldozata lett, amit talán, szegény bányász fiaként, azelőtt is megkóstolt. Amikor már alig lehetett józan állapotban látni, a püspök kihelyezte a pár kilométerre eső Borbándra plébánosnak. Ebben a faluban római katolikus román parasztok éltek, de Floznic még gyermekkorában elsajátította a Móc-földön a román nyelvet. (A borbándiak nem a Habsburgoktól pártolt görög katolikus papokkal hagyták ott az ortodox hitet, hanem a vár osztrák parancsnoka határozatára, aki csak

áttérésük ellenében adott nekik munkát az erődítmény átépítésénél.)

A tanulási idő alatt persze itt is jórészt olvastam, mint Kalocsán. Azonkívül írtam is. Hajdú Marci osztálytársam, aki most Kolozsvárt nyugdíjas vasúti mérnök, megőrizte egyik tréfásnak szánt, kezdetleges versem, amelyet ábécé sorrendben harmadikos osztálytársaimról írtam. Negyvenégyen voltunk akkor. Ebből nyolcadikos korunkban alig maradt hús...

A tornaterem csöndje zszibongó zajjá vált a szünetet jelző csöngetés után. Ilyenkor a hetedikes meg nyolcadikos diákokból kikerülő „duktorok” voltak a rendtartók, akik az asztalsorok két végén ültek. Ezeket mi uraztuk, s az volt a kiváltságuk, hogy vasárnap délután mi keféltük le ünnepi ruhájukat s fényeztük lakkosra cipőiket. Amit mi bizonyos büszkeséggel tettünk, tudva azt, hogy udvarolni mennek.

Többek közt Bokor, Bordeaux meg Závodszy „urakra” emlékszem. Volt, aki Resch énektanár lányaihoz járt zsúrba, volt aki a Szrága meg a Salamon lányokhoz, akiknek a szülei kereskedők voltak, vagy a fodrász Nádler lányához, Tusihoz. Egyesek összetalálkoztak Bitay tanár úrral is, akinek a legidősebb Szrága lány volt a menyasszonya. Akadt persze, aki a cukrászda tündérének tette a szépet.

Nekem is volt egy esetem, amiből majdnem idill lett, de mivel túlságosan komolyan vettem (mint nemegyszer), kudarcba fulladt. A legkisebb Resch lányba habarodtam belé, akit csak látásból ismertem, vagy talán éppen azért. A polgári leányiskola ugyancsak harmadik osztályába járt, s mi gimnazisták együtt mentünk a polgáristákkal moziba, persze felügyelet alatt. A lányok a balkonon, a fiúk a földszinti sorokban ültek. De nekem mégis sikerült epedő pillanásokat vetnem rá, amikor a mozi előtt álldogáltunk.

Pattanásig feszült érzelmeimnek kifejezést kellett adnom. Fellengzős, cikornyás levélszerű sorokat fogalmaztam, s úgynevezett csontpapírra írtam át kerek betűkkel. A végére pedig könyvből kimásolt csókolózó galambpárt rajzoltam. S hogy a diszkréció minél teljesebb legyen, a levelet gondosan kettévágott és kikapart dióhéjba gyömöszöltem, amit aztán cérnával átkötöttem.

Egyedül Sárdy Elemér osztálytársamnak árultam el a titkot, aki az ötletet „fenomenálisnak” tartotta. Úgy adódott,

hogy a legközelebbi ifjúsági előadáskor a mozi előtt várakozva a harmadikos polgáristák nem messze kerültek tőlünk. De én valósággal megmerevültem a gondolattól, hogy a lányok esetleg kikacagnak, s szívem választottja lenézően adja vissza a titkot rejtő diót. Mikor pedig Sárdy biztatni kezdett, a hideg is kirázott. Végül őt kértem meg, hogy továbbítsa, ami meg is történt, minden feltűnés nélkül. Újra feléledt a reményem. De aztán hirtelen eszembe jutott, hogy a nevem nem is írtam a levél alá. Mintha leforráztak volna. Valóban Elemér aratta le a siker gyümölcsét, a Resch leányka feléje irányuló kacér pillantásait.

Alig tudtam figyelni az előadásra. A néma filmek korát éltük, s a mozivásznon előtt maga Resch papa zongorázott. Úgy látszik, ittas állapotban, mert nemegyszer a szomorú jeleneteknél polkát, a vidámaknál gyászindulót játszott. Ilyenkor élénk vihogás csapott fel a teremben.

Zsákutcába fulladt érzelmi felindulásom ellenszeréül a természet csodáival igyekeztem vigasztalni magam. A Mammuthegy domborulatát bámultam, ahova kirándulni jártunk, s a mögötte kimagasló Kecskék szirtjét, ahonnan, mint Bitay tanár úr mondta, a tatárjáráskor Rogerius mester nézte végig Fehérvár és környéke siralmas romjait. A vár körüli séták is érdekelték, hiszen akkor még épen álltak a XVIII-ik század első felében épített, csillagszerűen kiütköző várfalak és sáncok. A török meg tatár betörések akkor már elkerülték Erdélyt. A vár kazamatáiban parasztfelkelők és más rebellisek sínylődtek, meg a napóleoni háborúból idehurcolt francia hadifoglyok. Itt lett öngyilkos a főkapu fölötti cellában Crișan, a zarándi felkelők vezére. Nem messze törték kerékbe Horeát és Cloșcát.

A szabadságharc alatt ez volt az egyedüli erdélyi erődítmény, Déva várán kívül, amely Bem tábornok győzelmes hadjárata alatt is osztrák kézen maradt. Ezért szenvedett továbbra is börtönében, keserű verseket írva Varga Katalin. A székesegyház tornyában még láthattam a golyóbist, amelyet a forradalmi hadsereg ágyúja Marosportusról a vár felé lőtt.

Kolozsvár, Kalocsa, Gyulafehérvár, Nagyszeben, Csíkszereda. Igazán nem rajtam múlt, hogy a gimnázium első négy osztályát annyifelé jártam. Koraérett lettem és önálló, ami nem lett volna baj. De a környezet, a tanári kar

állandó változása gondolataim csapongását, érdeklődési köröm hullámzását váltotta ki. Megtanultam saját fejemmel gondolkodni, de a tantárgyakat elég hiányosan sajátítottam el.

Nemzedékemből nem én voltam az egyedüli ebben a tekintetben. Voltak jócskán, főleg vidékiek, de nagyvárosiak is, akik egyik iskolából a másikba vetődtek, családjuk kényszerű vándorlása folytán. Társaim közül egyesek nehéz anyagi helyzetük miatt ki is maradtak a középiskolából.

A század elején az erdélyi lakosság többségét kitevő románoknak összesen csak öt anyanyelvű felekezeti gimnáziuma volt, s állami egy sem. Az egyesülés után az állami magyar gimnáziumok román tannyelvűek lettek, s emellett új román állami gimnáziumok is létesültek. Jogos lett volna magyar tannyelvű állami iskolák vagy tagozatok fenntartása is. Ez azonban akkor nem történt meg, s így a kisebbségi egyházak létesítettek új középiskolákat, amelyektől aztán főleg a liberális párti kormányzat sorra vonta meg a nyilvánossági jogot. Különösen a bánági, körösvidéki, szatmári—máramarosi részeken. A történelmi Erdély területén ugyanis számos középkori alapítású magyar felekezeti iskola volt. Ezeknek az önálló anyagi alapítványokkal rendelkező, hagyományos kollégiumoknak a fennmaradásához a román és szász egyházi jellegű hasonló középiskolák zavaratlan további működése is jogalapot szolgált.

A nagyszebeni katolikus középiskola, a Terézianum nem rendelkezett ilyen múlttal. Azelőtt egyszerű árvaház volt, amelyet még Mária Terézia létesített. De mikor apámat 1920 tavaszán kinevezték Szebenbe, még fennállt az Erdélyi Kormányzótanács, amely engedélyezte ennek a középiskolának a működését.

Szeptemberben apám egy tágas bútorozott szobát vett ki a strada Cisnădie, Nagydisznód utca, Heltauergasse elején, a híres Római Császár Szállóval szemben. (Valójában II. Józsefről, a „kalapos” királyról nevezték így, mert egyben a „német-római császár” címet is viselte. II. József ugyanis erdélyi körútjai alkalmával előszeretettel halt meg ebben a szállóban, illetve a helyén álló régi épületben.)

A bútorozott szobában apám az ágyban aludt, én Sanyival egy széles díványon. A reggeli és esti étkezést magunk

intéztük, délben pedig az udvaron lakó kosztadónőnél ettünk. Én akkor negyedikes voltam, Sanyi pedig elsős.

A Teréziánium a XVIII-ik század közepén épült barokk háztömbből és templomból állt az alsóváros végén. A tanárok közül elsősorban a szelíd Badilla Jánosra emlékszem, aki román létére római katolikus pap volt, s úgy beszélt magyarul, mint az anyanyelvén. Ugyanakkor mint igazgató mindent elkövetett az iskola fennmaradásáért. (Később, felsős koromban, egy kirándulás során megismertem Ompoicán lakó édesanyját is, aki román népviseletben járt, s finom juhsajttal, ízes barna kenyérrel kínált minket.)

A gimnáziumnak összesen öt vagy hat osztálya volt csupán. Így hát a negyedikeseknek is megengedték, hogy részt vegyenek az önképzőkörben. Ez valami egészen új és váratlan volt számomra. Hát még amikor felkértek, hogy tartsak előadást a Tanácsköztársaság alatt Kalocsán töltött hónapokról s kalandos hazatértemről, amiről széltében-hosszában szerettem mesélni! (1921. január 21-én Szántó Margithoz, másod-unokatestvéremhez intézett levelemben így írtam erről: „Ott [Kalocsán] lepett meg a kommunizmus. Ez volt életem tapasztalatainak a kútforrása.”)

Valahogy azonban nem úgy jött ki a lépés, ahogy az önképzőkört vezető tanár elvárta volna. Letört hangú írásom sokat időzött például a városháza udvarán vérben fekvő városi népbiztos tetemének látványánál. Ez pedig aligha tükrözte azokat az előítéleteket, amelyeket a szebeni polgárság táplált az egyre sztrájkoló munkásokkal szemben.

Apám a felolvasás előtti este, tudtomon kívül, átnézte az írást. Néhány sort ceruzával kihúzott a végén, és mást írt hozzá. Amit én utószóként írtam, az Vörösmarty keserű szavait adta vissza prózában: „Az emberfaj sátánfogvetemény — Nincsen remény!” Apám ehelyett, ugyancsak Vörösmartyt idézve, derülátóbb sorokat írt oda: „De jönni fog, mert jönni kell, egy jobb kor, mely után — Buzgó imádság epedez százazrek ajakán...”

Én ezt a bölcseleti követelményt, hogy „jönni kell!”, sehogyan sem értettem. Mi az, hogy „kell”, s ha már igen, hát miért nem jön az a „jobb kor”? Nem tudtam még felfogni, hogy apám tulajdonképpen képtelen volt elviselni, hogy alig tizenhárom éves fia hamleti módon borús alternatívákkal küszködjék.

Mindez az általános sztrájk után történt. Azután, hogy 1920. október 20-ról 21-re virradó éjjel a házak falaira román, magyar és német nyelvű falragaszok kerültek, amelyek harcra hívták a munkásságot. Másnap viszont megjelentek a hatóságok plakátjai, amelyeken súlyos büntetés terhe alatt a sztrájk feladását követelték, s elrendelték az ostromállapotot.

Ebből csak annyit értettem, hogy este kilenc után nem volt szabad az utcán mutatkozni. Másnap azonban párezer munkás adta meg rá a választ, vörös zászlókkal tüntetve és az Internacionálét énekelve. Feléledt bennem 1919. május 1. kalocsai ünneplésének emléke.

Szebenben több volt a kaszárnya, mint a gyár. Így az 1920-as általános sztrájk letörésére bőven volt karhatalom. Lassanként helyreállt az osztályrend. A villamos tovább csilingelt, s a kirakatok újra megteltek finom és méregdrága árukkal.

Jöttek a karneváli ünnepségek. Egyik nálam idősebb diáklány előtt különösen emelkedett a tekintélyem felolvasásom következtében. Megkérdezte, hogy miért nem járok tánciskolába. Kétszer sem kellett felszólítani rá, s máris beiratkoztam. De őt nemsokára elhódították a nagy fiúk. Magam pedig úgy véltem, hogy akárcsak az úszásban, úgy a táncban sincs szükségem külön iskolára.

A kávéházak ablakaiból elegáns tisztí hadiözvegyek megéjtő pillantást vetettek a sétáló, jól öltözött urakra. Apám körül is lebzseltek néhány a közös ebédsztalnál. Főleg egy állandóan cigarettázó, bariton hangú őrnagy-néni, meg egy vele együtt lakó szőke démon, fronton elesett főhadnagy özvegye. Apám eleinte egyik viccet a másik után duruzsolta a fülükbe, de azután már csak kimért udvariassággal köszöntötte őket. Inkább a radikális nézetű fiatal ügyvéddel vitatta a sztrájkhullám következményeit.

A penzióbeli ebédekről többre nem emlékszem. Annál jobban a vacsorára vásárolt, különböző fajta finom felvágottakra, a szebeni hentesek büszkeségére.

Aztán egyszerre vége szakadt ennek a tarka életnek. Híre járta, hogy a gimnázium működési jogát megvonják. Apám a karácsonyi vakáció kezdetén útra tett minket. Bock mérnök és felesége ment haza Brádra szebeni rokonaiktól. Déván a bányavállalat kocsija várta őket. De Sanyival és velem mint valami elárvult rokonokkal bántak, hiszen apám

már nem volt többé jogtanácsosa a vállalatnak. Még csak nem is a kis ülésre, ami zavarta volna őket, hanem kétoldalt a lábukhoz ültettek, talpunk alatt a kocsi lépcsőjével. Hiába volt a pokróc, mikor megérkeztünk Brádra, nem tudtunk a lábunkra állni, annyira meg voltunk dermedve.

Apámat nemsokára lehelyezték járásbírónak Brádra. Sanyi öcsém otthon maradt, engem pedig Csíkszeredába küldtek. Éppen idejében, mert májusban katonai közegek valóban állami tulajdonba vették a régi árvaház épületeit.

Csíkszeredába egyedül érkeztem. Meglátva a rám váró Mici nénit, türelmetlenségemben, kezemben a két kofferral, siettem leugrani. A vagon kerekei közé gurultam, de szerencsémre nem történt bajom. A lejtős pályán a mozdony az utolsó pillanatban fékezett. Megrémült nagynéném nem győzött korholni.

Rossz előjel, gondolhattam volna, de akkor még nem tudtam, hogy ebben a se falu, se város helységben egy évtized múlva mi fog rám várni, s hogy ez az egész további életemre kiható...

A levegő itt élesebb volt a szebeninél is. A század elején épült hatalmas gimnázium előtt a fenyők még csemeték voltak. A csíksomlyói kéttornyú búcsújáró templom, valamint a Kis-Somlyó tetején levő remetealak mind új dolgok voltak számomra. No meg a reggelenként hosszú szekereken Somlyóról a városba fuvarozott borvizes korszok.

Hát még a kirándulás Hargitafüldre! A felmelegített, pezsgő borvíz a fakádakban! Aminek a szénsavtartalma olyan bő volt, hogy nem is lehetett palackolni. (Hol van ez ma már, amikor a különben kétségkívül hasznos, közeli kaolinüzem egyszerűen rátelepedett a fürdő szerény villáira is. S a reumás betegeket messze földről ide vonzó kénes „büdös gödrök” közül alig maradt valami.)

Az már kevésbé érdekes, hogy Csíkszeredán futballozás közben lerúgták a lábam. S hogy az ilyen suhanc-meccs után kiéhezett két unokafivérem, Jancsi és Laci, egy egész kenyeret csentek el otthon a pincéből, s képesek voltak egy helyben megenni.

Jólesett hallanom nagyapám fivérének, a Szentimrén paraszti sorban élő Alber' bá'-nak ízes szavait. Valahányszor láttam, mindig tizenkét esztendő boszniai katonáskodásáról mesélt.

A csíksomlyói pünkösdi búcsún aztán találkoztam a még színeesebb beszédű, még ősbibb szavú moldvai csángókkal is.

Nagybátyám, Jancsi bácsi, mint vérbeli beszercei, eredetileg német szakos tanár volt, de akkor román nyelvet tanított. Annál könnyebben megtehetette, mert, Badillához hasonlóan, ő is görög katolikus hitről tért át a római katolikusra, az ösztöndíj elnyerése végett.

Jancsi bácsi tréfálni, dalolni szerető mulatós ember volt, aki ritkán jött haza éjfél előtt. Közben a háztartás minden gondját viselő Mici néni, anyám áldozatkész, jóságos húga, lankadatlanul ápolta idegsorvadásban szenvedő, ágyhoz kötött nagyobbik leányát.

Egyszer arra ébredtünk, hogy cigányzenekar húzza az ablak alatt Mici néni leánykori kedvenc nótáját: „Ne menj rózsám a tarlóra, — Gyöngye vagy még a sarlóra...” Hát persze Jancsi bácsi volt. Apám jutott eszembe, aki mintegy engesztelésül szintén húzatta egyszer anyámnak pianisszimó, hogy „Lehullott a rezgőnyárfa ezüst színű levele...”

Vasárnaponként a taplocai templomba jártunk misére, hiszen a Mayer ház tulajdonképpen Taplocához tartozott. Természetesen mi fiúk inkább golyóztunk kívül a templom falánál. Egyszer összeszólalkozás közben az egyik helyi nagyság fia leparasztozta a vele játszó, székely harisnyás, bakancsos legénykét. Azt hittük, hogy bicskázás lesz belőle. De ehelyett a legényke végigmérte a matrózzruhás fiút, s odavágta neki: „Te úr!” És hegyeset köpött hozzá. Ilyen megvető értelemben az „úr” szót még sohasem hallottam kiejteni. Azt mondták, hogy az apja, valamelyik Csedő, az 1918 végi zendülések idején a helyi „bolsevikik” vezére volt.

A tanárok között akkor egy igazi poéta is akadt, mégpedig Zsögön Zoltán személyében, akinek a verseskötetéről maga Ady Endre írt bátorító sorokat a *Nyugatban*. Keménykötésű, zárkózott ember volt, s nem sikerült megközelítenem. Később hallottam róla, hogy mikor a madэфalvi emlékművet 1905-ben felállították, a hivatalos ünnepi program után elszavalta egy Habsburg-ellenes versét. Vizsgálat indult ellene, börtönbe csukták, kitették tanári állásából. Ekkor értettem meg zárkózottsága igazi okát.

Akkoriban már javában írogattam verseket, amelyeknek — nem nagy kárára az irodalomtörténetnek — nyoma veszett. Mindenesetre 1921. május 2-án Sz. Margitnak küldött leve-

lebenben, naivul bár, de határozottan állítottam, hogy nekem „életcéloom az írás, ami nélkül én már nem is tudnék élni”. Hozzáfüztem, hogy „külföldön, Német- vagy Angolországban szeretném végezni az újságírói akadémiát”. Azonban se németül, se angolul nem tanultam meg, s ilyesféle Akadémia nem is hiszem, hogy létezett volna.

A felettünk levő osztályba polgárit végzett lányok is jártak. De mi csak félpillantással mertünk feljükk nézni. Az ötödikes Szalai Béla, akivel együtt voltam Kalocsán a jezsuitáknál, maga is éreztette velem, hogy én csak holmi alsós gimnazista vagyok. Felhúzta az orrát, amikor osztálytársnőjét, a sudár termetű, barna hajú, rózsás kerek arcú Aczél Sárít kísérette, akinek különben sohasem volt háromnál kevesebb udvarlója.

Csík Szereda után a nyári vakációt még Körösbányán töltöttem. Utoljára. A szomszédos házat, a sarki bolttal, Coțioiuéktól Salamonék vették meg, akik eddig Riskulicán laktak. A velem majdnem egykorú, virgonc Salamon Ilus lett egyik pajtásom. De nem sokáig, mert rövidesen Aradra ment rokonaihoz. Ősszel pedig már egész családunk Gyulafehérvárra költözött, nyughatatlan kamaszkorom városába.

KATONÁK, PAPOK, POLGÁROK

Apámat 1921 tavaszán nevezték ki a gyulafehérvári törvénytudókra tanácselnöknek. Ezzel megoldódott a kérdés, hogy biztosítsa gyermekei számára az anyanyelvű középfokú oktatást. A költözés azonban nem ment olyan simán. A szállítási költségek kiutalása még hónapokig késett. Így Sanyi öcsémmel együtt a tanév kezdetén újra egy albérleti szobában húzódtunk meg apámmal, akárcsak annak idején Szébenben.

Új éra kezdődött számomra. A vár masszív, öreg épületeivel szemben, amelyekkel már bentlakó koromban megismerkedtem, a párezeyi lakosú alsóváros elterpeszkedő piacával, elnyúló utcáival, stílustalan házaival a törpeség és távlatnélküliség érzetét keltette. Nemcsak a múlt, hanem a jövő is hiányzott innen. Csak apróbb-nagyobb üzletek keltettek élelenséget a piacon.

A bútorozott szoba, amelyben ideiglenesen laktunk, Klärmann úri szabó és posztókereskedő házában volt. A nagyot halló Klärmann bácsi, mikor megtudta, hogy diák létemre versfaragó vagyok, elmondta, hogy ügyvéd fivére Kolozsvárt több folyóirat munkatársa, és nemsokára regénye fog megjelenni. S hogy Karácsony Benő az írói neve.

De Karácsony Benő *Pjotruskája* csak jó pár év múlva került a kezembe. Igazolta a szerző bátyjának lelkesítő szavait. Más könyvét is olvasva rájöttem, hogy valóban e kibírhatatlanul tespedt város készíthette írásra. Valahogy olyan módon, hogy keserű daccal visszaadja annak áporodott légkörét s fanyarul éreztesse elképesztő ellentmondásait.

Ennek a városnak több mint kétszázötven éve léniával mérték ki a helyét egy többé-kevésbé lecsapolt mocsár helyén. A korabeli katonai szakértők szerint egy erődítmény felett nem szabad lakóházat hagyni, mert ha az ellenség bevenné, könnyen ágyúzhat onnan. Ezért a római faragott kövekkel kipótolt középkori várost, fenn a platón, a földdel egyenlővé tették, s épületrészeit felhasználták a várfalak erősítésére.

Nem maradt más épület a vár felett, mint a lövedékraktár, illő távolban a várfalaktól. Ezen a fennsíkon gyűlt össze

1918. december 1-én vagy százezernyi ember Erdély román lakosaiból, részben civilben, részben még katonaruhában, miáltal a nemzetgyűlés küldöttei a tiszti kaszinó épületében kimondták Erdély egyesülését Romániával.

A húszas évek közepén épült fel a vár feletti síkon a háromemeletes impozáns állami román gimnázium. Villasor követte adományozott telkeken, tisztviselők, tanárok összegyűjtött pénzéből.

Az egyedüli terjedelmesebb hivatali épület az alsóvárosban volt, a katolikus gimnáziummal egyidős törvényszék. Gyulafehérvár ugyanis akkor nem volt megyeszékhely. A főispán már a múlt században a nagyenyedi megyeházban székel, birtok nélkül maradt, de nemesi előnévvel rendelkező tisztviselőktől körülvéve.

A századforduló gazdagodó izraelita polgárai életmódjukban ezeket utánozták, vásárolt vagy bérelt birtokaikhoz igyekezve nemesi titulust szerezni.

Pesti összeköttetések révén hangzatos előnevekre tettek szert, mint: bervei, váradjai, borosbocsárdi stb. Egyikük, Mayer Ödön, szabadelvű színben a Tisza-kormányt támogató képviselő lett. Fia, Ákos már Pesten élt, s egy dúsgazdag özvegyet vett feleségül a Rotschild-bankház érdekköréből.

A különböző egyházak egyébként elég jól kijöttek egymással helyi viszonylatban. Híveik száma e kis városban egyenlő módon csekély volt, s mind elismerték a római katolikus püspököt mint rangidóst. A püspök viszont különös tisztelettel volt Fischer rabbi iránt, akinek teológiai ismeretei felérték a katolikus papnevelde nem egy tanárának tudásával.

A kaszárnnyak olyanok voltak, mint máshol. A várnak a messze földön híres katedrális adott patinát. Nyolc évszázadon át ahányszor tűzvész vagy más rombolás érte valamelyik részét, mindig remekelve építették újra a korabeli stílusban, anélkül hogy az összhangot megzavarták volna.

Kiváló hely művészettörténeti szemináriumra. Van itt román stílusú keresztelőkút és oldalkapu, csúcsíves hajó, reneszánsz kápolna, barokk főbejárat. Külső falába még római faragott köveket is beépítettek. Ott díszleg köztük egy Mithrász-kultuszt idéző pogány áldozati oltárkö is. Egyesek szerint bizánci stílusú alapépítmény is lehetett itt, még abból az időből, amikor Gyula vezér a keleti kereszténység híve lett.

A magas hegycsúcsra épült Kecsekő dák erődjét lenn a lejtőn valamikor a római Apullum kecses faragványú villái követték, amelyeknek kövei a múzeumban láthatók.

(Az egykori Bălgrad elnevezés egyezik a magyar Fehérvárral. Azt a csodálkozást és megbecsülést fejezhetette ki, amelyet a kőépítmények maradványai váltottak ki a hűbérrendszer pirkadásakor.

Hiszen a hajdani latin civilizációt a népvándorlások alatt magában Rómában is sokszázados homály borította. Az összeomlott római birodalom legtöbb részén a természetes védelmet nyújtó hegyekbe vonulás volt az egyedüli mentés. A hűbériség viszont kőből épített sásfészkeket és fallal kerített városokat igényelt a differenciált társadalmi rend fenntartására. Fehérvár akkor válhatott újra központtá, amikor a sőt innen szállították tutajjal a Maroson, Tiszán és Dunán le a Balkánra. Bălgrad-Fehérvár lett az Érchegység nemesfémlelőhelyeinek is kapuja Zalatna felé.)

A székesegyház a római katolikus püspökséget említő első oklevél idejében épülhetett fel, a XII-ik században. Ebben az időben nevezték el a királyi kancellária latinos műveltségű írástudói Gyulafehérvárt Alba-Iuliának. Ebből az elnevezésből, amikor az osztrák uralom a XVIII-ik században betelepített ide, egy ideig Alba-Carolina lett, III. Károly császár és királyról elnevezve. Németül Karlsburg.

Az alsóvárossal kapcsolatban már alig beszélhetünk műemlékekről. Egy esetlen ferences zárda volt a Vasút utcában, amihez képest a körösbányai is műremek. A környékünkön egy kis kálvinista templom szerénykedett. A piacon túl két egymással szembenéző, azonos építésű, emeletnyi magasságú zsinagóga, egyik neológ, másik spanyol rítusú. A földszintes ortodox zsinagóga a Zalatnára vivő keskeny vágányú vasút „kisállomása” mellett húzódott meg. Az alsóvárosban egyedül a zsindeletetős régi görögkeleti templom, egy szín román negyed temploma, amely kívül esett a Maros árterületén, emlékeztetett azokra az időkre, mielőtt még osztrák csapatok telepedtek volna a várba.

Ősz folyamán bérbe vettük a Coşbuc utcában a Țîrlea-féle ház sarokra eső részét, s egész családjunk ide költözött. A kaputól balra laktunk négy nagy szobás lakásban. Ugyanazon az udvaron lakott dr. Friedmann Gyula ügyvéd a családjával. Az öreg Țîrleát, akinek mézárszéke volt, csak ak-

kor láttuk, amikor a kapu kidőlőfélben volt, s ő kellett hogy megjavíttassa. A magas, karcsú nagyobbik Țırlea fiú, miután elvégezte a fehérvári katolikus gimnáziumot, orvosi pályára ment, s professzor lett belőle. A kisebbik harmadikos koromban még osztálytársam volt, de azután átment a román állami gimnáziumba. Fiatalon halt meg.

Friedmannékkal hamar összebarátkoztunk. Olyan kis udvarunk volt, hogy anyám és az öreg meg a fiatal Friedmann néni a két nyitott folyosóról könnyen beszélhettek egymással. A férfi a helybeli szabadelvű hetilapot szerkesztette valamikor. A verseimről az volt a véleménye, hogy túlságosan borúlátóak, és sok a különöz kifejezés bennük. De azért biztatott az írásra, sőt a szabad vers formáját ajánlotta nekem.

Nemigen ment az irodája, mert jobban szeretett a bördíványán heverni, mint kliensei ügyét intézni. Felesége, Gizike, leánykorában is dolgozott apjának dobrai birtokán, s a férje életét semmittevésnek tartotta. Friedmann bácsi azonban kitartott a mellett a felfogása mellett, hogy ő akkor is alkotómunkát végez, gondolkodva, mikor heverészik.

Kislányukkal, Fricivel abból éltek, ami a dobrai birtokukból megmaradt. Ugyanakkor a gangra nyíló különszobát, ahol az ügyvédi iroda volt, kiadták két fiatal tisztnek, a szebeni Rummler fivéreknek, akik közül az idősebb orvos főhadnagy volt, a fiatalabb pedig hadnagy. A háború vége felé kerültek ki a frontra az osztrák—magyar hadsereggel. Azután a román hadseregbe léptek, a szász aktív tiszték többségével együtt. (Később hallottam, hogy Richard, a fiatalabb, a királyi udvarhoz került Szinajára szárnysegédnek. Friedmann Gizike és lánya a háború alatt hetekig bújttak Bukarestben, vállalva minden kockázatot, noha sejtették, hogy milyen ügyben tevékenykedem.)

A Rummler fivérekhez hasonló történt Leonhard Frédivel is, aki a katolikus gimnázium legjobb góllövője volt. Bár ő nem volt szász és lutheránus, hanem félig osztrák és katolikus, s az apja valamikor bezupált altisztként körmölt a garnizon valamelyik irodájában. A kadettiskola elvégzése után ő is a román hadseregben maradt. (Felkerülve a ranglétrán, ugyancsak a szinajai udvar tisztje lett, még a katolikus Hohenzollern Ferdinánd király jóvoltából.)

A fiatal, nőtlen tiszték majdnem mind a városban laktak, s onnan sétáltak fel reggel a kaszárnnyába. S mondhatni, min-

den faji előítélet nélkül közeledtek a szépnemhez. Ezt a közeledést kacér pillantások, mosolyok előzték meg, különösen azoknak a fiatal asszonyoknak a részéről, akiknek a férje a hét elején kereskedelmi ügynöki útjára indult s csak a hét végén tért haza.

Ez idő tájt történt, hogy sok viszontagság után Pista bátyám hazatért Debrecenből. Szabadulni akart tanárai bosszújától, mivel a kommün alatt, a diáktanács tagjaként borsot tört az orruk alá.

Alig érkezett meg, máris behívták katonának. A Rummler fivérek vették pártfogásukba. Érettségi hiányában Pistának nem volt önkéntességi joga, s így alaposan megsínylette volna a gyakorlatokat. De Rummlerék barátja, a kapitány Lupán Pali beosztotta saját századába, s így még arra is engedélyt kapott, hogy otthon aludjék. Lupán Pali tudott a fiatal tisztek közül a legszebben udvarolni magyarul. Még verseket is idézett közben. Rajta kívül csak Rummler Richardnak és Pista bátyámnak voltak nagyobb sikerei a nőknél.

Két házzal arrébb a Coşbuc utcában laktak a székelyföldi Olasztelkéről ideszármazott Kolombánék. Nyilván középkori olasz telepesektől eredtek, akik közben székelyekké váltak. Ezt nemcsak a község neve, hanem családi nevük is jelezte. Régi, alacsony házuk befelé jól elnyúlt a kertbe. Virágos- meg gyümölcsöskertjük két utcára nyílt. A tornácon, a tarka violák és mályvák között vadszőlő kúszott fel az oszlopokra. A kert közepén japánbirs virított. A gyümölcsösben ribizli és egres sövénye kísérte kétoldalt az utat.

Dr. Kolombán Mária volt a házi orvosunk. Ilonka meg édesanyjával együtt a háztartást vezette. Néha hazajött Juliska is, aki tanítónő volt valahol, meg Zoltán, a gazdatiszt. Ide bármikor bejárásunk volt. Apám, délutáni szundikálása után, itt ült a napon egy nádfonatos karszékben, és tereferélt a háziakkal, vendégekkel. A Kolombán-kert mintegy kiegészítette a mi szűk udvarunkat.

Szembe velünk, a főúton, egy tornyos, modern házban egy nemzeti párti szenátor lakott, akinél néha Maniu is megszállt, amikor lejött a közeli alvinci választókerületébe, amelynek már az első világháború előtt képviselője volt. A szenátorné, egyszerű asszony, jól beszélt magyarul. Gyermeektelen lévén, az utca dolgait tárgyalta meg anyámmal a nyitott ablakon keresztül.

Nem messze onnan Király közjegyzőék laktak. Lányaik közül a molett Ilus velem egykorú volt. Egy időben udvaroltam is neki. A fiatalabb, nyúlánk Motyó iparművészettel foglalkozott, s később a festőművész Aurel Ciupe felesége lett. Mellettük laktak az utca legtágasabb házában Jónásék, akiknek nemesi előneve és szeszgyára volt. Ők nemigen fogadtak vendéget, kivéve a rokonságot, mint Friedmannékat, s nem is mentek sehova. Jónás Éva azonban, aki Bözsi húgom osztálytársa volt a polgáriban az apácáknál, amikor tehetett, besurrant hozzánk. Állítólag imponáltam neki a versemmel.

A ranglétrán Jónáséknál előkelőbb nagybirtokos Mayerék a szomszéd utcából szintén rokonságban voltak Friedmannékkal. De amióta ezek bútorozott szobát adtak ki, leereszkedő módon viselkedtek velük szemben. Mayeréknél gazdagabb nagypolgárok csak Glückék voltak, a főtér egyetlen kétemeletes házának tulajdonosai. A földszinten volt a szász Misselbacher-céggel vetekedő tágas vaskereskedés. Az emeleteken pedig a világ elől hermetikusan elzárt két lakosztály. Az egyik a varázslatosan szép és elegáns Vilma lányuké, egy vásárhelyi sörgyáros első feleségéé. Később egy alföldi földesúrhoz ment férjhez. Itthon évenként csak heteket töltött, rendszerint első férjétől való fiával együtt, aki a pesti műegyetemre járt.

Barátaim közül Benczel Béla lakott velünk egy utcában. Ővele tárgyaltam meg az osztály és a világ dolgait. Vele jártam zsúrba is. A cipőkereskedő Salamon család lányai közül Arankának udvarolt. De Aranka, ha viszonzásul kedves is volt hozzá, a Mendel fiút szerette, akinek jómódú szülei lenézték a beadósodott Salamon családot. A Salamon lányok közül nekem a gimnáziumban felettem járó Irén tetszett, akit mongolos arca miatt nem tartottak szépnek, s aki később Párizsban szerzett orvosi diplomát.

Zsúrozni, táncsal egybekötve, Demény Babáékhoz is jártunk, ahol az apa jómódú ügyvéd volt, s a földreform nyomán megcsappant és adóssággal terhelt püspöki birtok kezelője. Ki is keresztelkedett, fiával együtt. Felesége és lánya megmaradt azonban a régi hitben. Nem tudom, milyen szokásjog alapján.

Klein Sanyi, aki egy évvel felettünk járt, s aki Keleti Sándor néven jegyezte cikkeit és később verseit, nem járt zsú-

rozni, még csak nem is udvarolt jobbra-balra. Kamasz kora óta szerették egymást Tusival, Bözsi húgom osztálytársnőjével. Jól kereső szülei akarata ellenére Sanyi el is vette szerelmét, a rövidáru kiskereskedő lányát.

Keleti Sanyit egyik cikke miatt még hatodikos korában kizárták a katolikus gimnáziumból. Az állami román gimnáziumban járt még egy-két évet, de érettségire már nem jelentkezett. Apja faraktárában dolgozott. Ott barátkozott össze távoli falvakból fát fuvarozó parasztokkal, akikhez, akárcsak Szilágyi András Facsád környékén, közelebb érezte magát, mint a tisztos polgárokhoz.

(Később Keleti Sanyi tájékoztatott az „erdélyi irodalom” földrajzi és eszmei határán kívül eső avantgardista irodalomról, amelynek a termékei főleg a polgárosultabb Aradon és Temesvárt jelentek meg. Sanyi szabad verseket írt, s 1932 végén baloldali lapot adott ki *Front* címen, amelyet nemsokára betiltottak. Főleg azért, mert közölte Romain Rolland háború- és imperialistaellenes kiáltványát. Keleti Sanyit ugyanis nemcsak a formarombolás érdekelte, hanem a társadalom átalakítása is. A törvénytörő fogházába több megyéből ide gyűjtött kommunisták segélyezésének megszervezésével kezdte pártmunkáját. És folytatta hűségesen nemrég bekövetkezett haláláig.)

Legtöbb barátom akkor bentlakó volt. Hiszen a városból járók alig tették ki az osztály egynegyedét. 1923 júniusában a hatodik osztály csoportképén huszonötön vagyunk, s közöttük csak heten gyulafehérváriak. Majdnem mind hosszúnadrágban. De Majláth püspök kápolnájába a hatodikosoknak még térden felüli rövidnadrágban illett menni, legfeljebb bricseszben. Majláth még akkor is hajlítható serdülő fiúknak szeretett minket látni.

Gróf Majláth Gusztáv Károlynak, a v.b.t.t., azaz „valóságos belső titkos tanácsosi” rang szerint a „kegyelmes” és „nagyemlétségű” megszólítás járt. Pedig már egyszer, az őszirózsás forradalom idején, 1918 novemberében nyilvánosan lemondott erről a címről. Különben Majláth főúri és főpapi mi voltában kifinomult, művelt személyiség volt. Egy kissé a reneszánsz, egy kissé a háború előtti bécsi udvar légköre áradt belőle.

A század elején reá várt az esztergomi hercegprímási szék. A trónörökös Ferenc Ferdinánd, akinek bizalmi köréhez tar-

tozott, őt támogatta, mivel alkalmasnak hitte föderációs terveit alátámasztására. De Ferenc József császár és király inkább azokra a magyar vezető körökre hallgatott, akik a kettős monarchiában látták saját hatalmuk és a birodalom fennmaradásának biztosítékát. Így hát a polgári eredetű Csernoch János lett a hercegprímás, aki jobban illeszkedett a kormány politikájához.

Így maradt Majláth, miután visszautasította a kalocsai érsekséget, a legkisebb birtokkal rendelkező, de földrajzilag legkiterjedtebb egyházmegye feje. Igaz, hogy az egyik leggazdagabb arisztokrata familiának a tagja volt, s így a püspöki jövedelem mellett sokáig telt a családi vagyomból. De adakozó hajlama miatt a család pénzügyileg védnökség alá helyezte.

Egyébként nagy lelki megrázkódtatás következtében ment papnak. Strasbourgi egyetemi hallgató volt, mikor apját, Majláth József grófot, az utolsó „országbíró” személyi lakája meggyilkolta. Hogy miféle stendhali, balzaci vagy prousti história húzódott meg e tragédia mögött, senki sem beszélt róla. De ez a véres esemény a világfi mágnásfiút a penitencia útjára vezette.

Mint teológus a „modernista” felfogást kedvelte, amely az egyházi dogmák és a természettudomány közti űr fölött szeretett volna hidat ékíteni. A világháború előtt Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök védelmére kelt, mikor annak egyik könyvét a Vatikán indexre tette.

Majláthnak azonban kiterjedt a figyelme az apróbb, helyi eseményekre is. Így arra, hogy apám, ide való kinevezésével, a csekély számú fehérvári világi katolikusok hierarchiájának az élére került. Átköltözésünk után nemsokára ékes betűkkel írott meghívó jött Majláth aláírásával, vasárnapi ebédre. Apámban ez bizonyos nyugtalanságot keltett rendezetlen világnézeti ügyei miatt. Apai, anyai ágon katolikus elődöktől származott, de gondolkodásában valahol az agnoszticizmus környékén állapodott meg. Az „ignoramus et ignorabimus” (a „nem tudjuk és nem is fogjuk tudni”) kételkedése a másvilág tekintetében sem nagyon illett a püspöki ebédhez. Annál kevésbé, mert utána a négyszemközti társalgás együtt járhatott egy diszkrét felhívással gyónásra, áldozásra. Hogyan oldotta meg apám a fogas kérdést, sohasem tudtam meg. Hithű katolikussá mindenestre ezután sem vált.

Apám egyébként nem volt a dolgokat könnyedén vevő

ember. Mint a bűnügyi tanács elnöke, nemegyszer hozott haza vaskos iratcsomókat a törvényszékről. Egy ízben hatalmas dossziéval tért haza, s hajnalig égett a lámpa az íróasztala fölött. Az újságból tudtam meg utólag, hogy gyilkosságról lévén szó, a halálbüntetés, életfogytiglani vagy legalábbis húsz évi fegyház között kellett döntenie. Az ügyész természetesen a legsúlyosabb büntetést kérte. Az ügyvéd a lombrosói elmélet alapján ösztönélete áldozataként tüntette fel a gyilkost. Apám és bírótársa, hangsúlyozva az enyhítő körülményeket, az előírt legkisebb büntetést adta. Abból a megfontolásból, hogy kétes esetben jobb a megértés, mint a szigor.

Egyik fiatal törvényszéki kollégája, dr. Fellner József, feleségével, Manyival a szomszédunkban lakott, apósa, lovag Oelberg Ottó volt zalatnai bányakapitány szerény házának egyik szobájában. Fellnernek gazdag pesti rokonsága volt, de őt kiforgatták mindenféle örökségből, mert vagyontalan lányt vett feleségül. Nekik nem imponált a „lovagi” cím, igaz, hogy Fellnernek még kevésbé. Ő Manyit önmagáért szerette, s mert zeneértő lény volt. Fellner számára pedig a zongora kedvesebb volt minden bírói talárnál. Mikor Lili nővérem, aki a pesti Zeneművészeti Főiskolán járta a zongora szakot, itthon nyaralt, mindennapos vendégük volt.

Lili különben legfőbb álmát, a művészképzőt nem tudta megvalósítani. Apám a fizetéséből alig támogathatta őt, s Lili Pesten hiába járt kereset után. Aszódra utazgatott, ahol egy középiskolában vállalt zeneórákat a hét pár napjára. Szűkösen élt. Este kimosta egyetlen fehér batisztblúzá, reggel kivasalta, de mindig gondosan öltözött.

Különben Fehérvárt akkor még egyáltalán nem volt zenei élet. A húszas évek elején, amikor megjelentek a plakátok Enescu hangversenyéről, alig pár ember értékelte a jelentőségét. Dr. Fellner telve keserőséggel számolt be arról, hogy húszan sem ültek a tágas teremben. Enescu azonban mintha észre sem vette volna. Annak a húsz embernek éppen úgy játszott, mintha kétszáz lett volna. Az *Alba-Iulia* című hetilap utólag jóvá akarta tenni, hogy előzetesen nem adott le beharangozó cikket. Fellnertől kért beszámolót a hangversenyről.

Lili nővérem ittlétekor Ogyi másod-unokanővérünk is vendégünk volt Aszódról. Ekkor Lestyán, a hittanárom is járt hozzánk, azokat a szentimentális dalokat hallgatni, amelyeket Ogyi pehelyfinoman zongorázott és énekelt.

A sokoldalú Lestyán József, a Batthyaneum tudományos könyvtárának és csillagdjájának is őre volt. Engem akkor nem a VIII-ik századi, Nagy Károly korából való *Codex aureus*, hanem a XVIII-ik századi csillagvizsgáló érdekelt. S annál is jobban a tetőzet sarkán levő kis építmény, amelyben egy nagy fehér lapra lehetett vetíteni periszkópszerűen a vár környékének bármelyik részét. Nyilván katonai célokra készítették. De háború errefelé azóta sem lévén, már csak kuriózumnak számított. Aztán rákaptam Lestyán magánkönyvtárára. Különösen Szent Ágoston *Vallomásainak* örültem.

Mikor Szalai Mátyás papköltő Fehérvárt élt egy ideig, tőle is kaptam könyveket. Azt hittem, hogy alkalmas irodalmi kalauzt találok benne. De mikor elolvasta keserűen lázongó verseim, azt ajánlotta, hogy inkább a vidám prózai műfajt gyakoroljam, erre manapság nagyobb szükség van. Hogy gúnyból vagy öngúnyból mondta-e, máig sem tudom.

Mindebből az tűnik ki, mintha akkoriban Gyulafehérvárnak nem is lett volna csak katonája, papja meg nagy- és kispolgára. De ez csak részben volt igaz, mert a város peremét, ha nem is nagy számban, földművesek, munkások lakták, viyillókban, szoba-konyhás kis házakban.

Volt egy kis cipőgyár is itt, vagy nyolcvan munkással. Persze még nem tudtam, hogy köztük dolgozott akkoriban az ifjúkommunista Goldberger Miklós. Hogy a kisiparosok és gazdálkodók közt nem egy a szocialista párt, majd 1921-től a kommunista párt tagja volt. S hogy a rendőrség szigorúan nyilvántartotta különösen a volt oroszországi foglyokat, akik a Vörös Hadseregben harcoltak.

1918 vége felé került haza első csoportjuk, a nyelvtudós és forradalmár Ariton Pescariu vezetésével, aki a nemzeti egyesülést a munkások és parasztok hatalmának megteremtésével akarta összekötni. De a balászfalvi nemzeti őrség lefogta, véresre verte, s télvíz idején a gyulafehérvári börtönbe hurcolta. Csak nagy nehezen tudták demokrata érzésű volt tisztársai szabadlábba helyeztetni. A szenvedések következtében kiújult tüdőbaja rövidesen sírba is vitte.

Ariton Pescariuról sokat hallottam később, amikor egyetemi éveim után én is kommunista tevékenységet fejtettem ki. A valamikor Panait Istrati anarcho-szocialista köréhez tartozó Solomon Sabin vitt el abba a kis kertes házba, a vársáncok

tövén, amelyben Arítion Pescariu egyik forradalmár fogolytársa lakott.

A húszas évek elején a politika alig foglalkoztatott még. De viszolyogva olvastam a lapokban, hogy az 1922. december 28-án megalakult Országos Magyar Párt elnökévé éppen Jósika Sámuel bárót tették, a pesti főrendiház volt elnökét. S azt is, hogy a magyar iskolafenntartó egyházak az egyházi adót fejenként évi harminc lejben állapították meg, szegényparaszt és földesúr, kisiparos és bankvezér számára egyaránt. Mint ahogy Ionel Brătianu miniszterelnök kijelentésén is megütköztem, hogy az országban nem létezne kisebbségi probléma.

Apám is fejcsóválva fogadta az ilyesmit. Mégsem helyeselte borongós hangulatom. Az én koromban szerinte merészen és bizalommal kell nézni a jövőbe. Megcsillant a szeme, amikor 1923 elején Reményik Sándor aláírásával levelet kaptam a Pásztortúztól, hogy rövidesen közlik egyik versem.

A vers megjelenését apám már nem érthette meg. Egy tavaszi estén, szmokingba öltözve, hangversenyre indult. De alig ért a ház sarkáig, hirtelen összeesett. A cigarettája még égett, amikor felemelték, de őbenne már kihuny az élet.

VERGŐDÉSEK, VALLOMÁSOK

Hatodikos koromban, a karácsonyi vakáció folyamán felmentem Kolozsvárra, hogy széjjelnézzek a könyvkereskedésekben, végiglátogassam a rokonságot, s valamivel frissebb levegőt szívjak a fehérvárinál. Azt hittem még akkoriban, hogy időt nyerek, ha éjjel utazom. Hajnalban érkeztem, s reggel hatkor a szokásos kapunyitáskor már ott voltam a kétemeletes sarokház előtt, ahol Ferenczi nagyapám az első emeleten, albérleti bútorozott szobában lakott. Tőszomszédságában annak a régi földszintes háznak, amelyben a múlt század hetvenes éveinek közepén családot alapított.

A kaput azonban hiába próbáltam kinyitni. Nem volt házmeister, s mikor dörömbölni kezdtem, egy durva hang az emeletről, a házigazdáé, a pokolba küldött. Mikor aztán kimagyarazkodtam, hogy ki vagyok, s mit akarok, az illető átszólta nagyapámhoz, aki télikabátját és magas szárú nemez-papucsát magára húzva, lecsoszogott a lépcsőn kaput nyitni. Magam is megijedtem, hogy milyen nehézkesen lépdel s mennyire összerokkant, amióta utoljára láttam még abban a földszintes házban, a ferencesek kegyeskerületével, ahol utolsó műhelye és egyben lakása is volt.

Nem telt el másfél hónap, s nagyapámat hetvennyolc éves korában a házsongárdi temető családi sírkertjében örök nyugalomra helyezték.

A *Csíki Lapok* 1923. február 18-i száma külön cikkben emlékezett meg róla. „Az elhunyt csíkszentkirályi székely ember volt — írta a lap —, aki nagy szaktudásával, szorgalmával és becsületességével olyan országos hírnevet szerzett magának, amilyennel kevés iparos dicsekedhetik manapság. A jóságos arcú, szép fehér hajú »Ferenczi bácsi« jósívűségét különösen a csíki székely egyetemi ifjúság ismerte és élvezte. A legtöbb erdélyi város legelső cipésmestereinek az ő műhelye volt a tanulóiskolája.”

Ahogy ma a gyászjelentést nézem, látom, hogy lányaim, unokáim, még élő testvéreim s egyéb rokonaim kívül, ott szerepel „ifj. Ferenczi Ignác” is mint „nevelt fia”. Valójában valamilyen távoli atyafia és névrokona volt, szintén cipész-

mester, akinek nagyapám műhelye minden berendezését még jóval halála előtt átadta.

A gyászjelentés, amelyet Balás Ilonka tánti szövegezett, úgy emlékezik meg nagyapámról, mint aki „erős és legutolsó támaszunk”. Anyám ebben a tekintetben más véleményen volt. Neki és gyermekeinek továbbra is erős támasza volt apánkban. Míg az új és új terveket kezdeményező Balás Jenő állandó hullámvásznak tette ki családjá életét.

Sajnos a mi biztonságérzetünk sem tartott tovább három hónapnál. 1923. május 21-én, apám ötvennegyedik életévében történt hirtelen halála a küzdelmes nyomorgás lejtőjére taszított bennünket.

Az apám haláláról szóló gyászjelentés, amely egy rokon család levelesládájából került hozzám, özv. Szántó Károlynénak van címezve, aki apámnak anyai ágon unokatestvére volt, s akinek a létezéséről én alig két évvel azelőtt értesültem, amikor tizenkét éves kislánya beszámoló levelet írt nekünk hányt-vetett életükről.

Ezen a gyászjelentésen, amelyet valószínűleg valamelyik ismerősünk címzett meg, csak annyi áll, hogy „Bánya”, az is félreérthetően kicirkalmazott betűkkel. Nem csoda, ha a gyászjelentés nagy körutat tett meg, amíg két hét múltán eljutott rendeltetési helyére. Több pecsét is van rajta: Abud, majd Bucium, jud. Alba-Inferioare. Közben visszajöhett, mert két erőteljes kérdőjel után anyám odaírta: „Kraszó-Szörény m.”. A végső pecsét azután tisztán kiolvasható: „Bănia”. Mindenesetre dicsérendő a postások türelme és figyelme, akik a kétnyelvű helységnevek fonálán is eljuttatták a gyászjelentést a címzetthez.

Valahogy így bolyongtam én is kábultan egész nyáron át egyik postacíműtől a másikig. S olyan helyen is, ahova semmiféle posta nem juttathatta volna el hozzám az üzenetet. Minden beborult köröttem. Szabadulni akartam a nyomasztó légkörből. Nekiindultam bejárni fél Erdélyt, Orsovától a Gyilkos-tóig. Körjeggyel, hol a hátizsákomba tartalékkolt elemzősián élve, hol rokonoknál, ismerősöknél vendégeskedve.

Kamaszságom nyugtalanságát csak az oldotta fel némileg, ha sikerült egy-egy versben kifejezni a bennem levő feszültséget. Mint a *Pásztortűz* 1923. június 2. számában közölt *Itt* című zsenyémben, amelynek a keserősége, bár apám halála előtti lelkiállapotom fejezte ki, mintegy híd is volt a továb-

biak felé. „Nagy gondot rejt a kisgyerek, — Bús böjti énekét tanulja, — Itt játszi dalra nem lelek...” A vers maga kezdetleges volt, de mögötte a kiutat nem találó keserű érzések tömkelege kavargott.

Hogy hatodikos gimnazista létemre a Reményik Sándor és Walter Gyula szerkesztette *Pásztortűz* verset közölt tőlem, annak többféle következménye lett. Például magyar szakos, képzett, de konzervatív paptanárom, Rass Károly, akinek magának is voltak irodalmi próbálkozásai, tartózkodással fogadta ezt az „eseményt”, s mind kritikusabb szemmel nézett. Viszont számtan szakos osztályfőnököm, Magyarosi József, elnézőbb lett velem szemben, s akkor is megadta az elégségest, amikor alig érdemeltem azt meg.

Hogy a *Pásztortűz* miért hozta le eléggé vérszegény versem? Bizonyára nem csupán az írócsemete biztatása végett. Reményik nemrég tért rá a gépelve sokszorosított búsmagyar Végvári-versek írásáról a magányosság útjaira. S az én akkori borús hangulatom bizonyára rokonszenves volt neki.

Ez után a vers után olyanok jöttek, amelyek a gyász keservét s az apámmal az utolsó években mind gyakoribb sűrűléseim okozta feldúltságomat fejezték ki. A serdülőkor hullámlásából egy helyét nem találó, önmagával küszködő ifjú írásai születtek. Ködösen gomolygó sirámok. A múlt század második felének sötét kedélyű költői, Vajda, Reviczky, Komjáthy inkább nyomasztó, mint serkentő hatására.

Apám elvesztése, aki előttem a legnagyobb tekintély volt, s akinek én talán éppen ezért annyiszor mondtam ellent, súlyos lelki csapást jelentett számomra. Komorság, belső gyötörődés, lelkifurdalás emésztett. Felszínes vallásosságomat misztikus láz váltotta fel.

Ilyen lelkiállapotban Kováts Sanyi, a fiatal orvos, Lili, Pista unokabátyja, hiába próbált meggyőzni arról, hogy túlvilág nem létezik. Érzelmi beállítottságom tiltakozott a természettudomány érvei ellen. De a kétkedés annál jobban kísértett, minél csökönyösebben igyekeztem magam felfegyverezni teológiai érvekkel. Erre a misztikusokhoz folyamodtam, akiket nem kellett az ésszerűség mérlegére tennem.

Verseim is valóságos szellemjárássá váltak. „Sok elfelejtő reggelen — ébred velünk, mint régen-régen. — A lépte lágy és nesztelen — s már ott terem a pitvaron, — előttünk ül a karosszéken...”

Ekkor indultam el, különböző kitérőkkel, mint az a gyászjelentés is, Bányára. Megjártam előbb Aradot, majd Temesvárt, ahol este a harmadosztályú váróterem fapadján szundikáltam. Éjfél felé indultam tovább. Karánsebesen túl (bizonyára vásár volt) megtelt a vagon, s hangos terefere kezdődött az utasok között. Megkérdezték, hogy hova utazom. Megmondtam, de csak törve a román nyelvet. Magyarul válszoltak. Bánya? Hát akkor Jablonicán kell leszállnom. De onnan még jó messze van a község. Hogyan akarok tovább menni? Úgy tudom, hogy van postakocsi. Hát az elég drága, és nem tudni, hogy mikor indul. Olcsóbb az alkalmi szekér — mondja egy menyecske. Ő is azzal megy Bánya mellé. Tisztességes ember a kocsi tulajdonosa, „pocăit”. Ezt a szót nem értettem, de kiderült, hogy valamilyen szekta hívét jelzi.

Jablonicára kora hajnalban érkeztünk. Az állomásépülettel szemben egy bocskoros, középkorú parasztember tisztogatta a lovát. A szekér hátsó felén szótlánul elhelyezte a menyecske csomagját s az én hátizsákom. Aztán megjegyezte, hogy csak később indulunk, mert öt órákor érkezik a „testvér”.

Mikor bejött a reggeli vonat Mehádia felől, a szekér tulajdonosa izgatottan üdvözölt egy kisiparos kinézésű öreg férfit, akit egy sötét ruhába öltözött, de nála fiatalabb asszonyosság kísért. Megcsókolta tisztelettel mindkettőt, s át akarta venni az öreg csomagját, de az ragaszkodott, hogy a kezében maradjon, s egész úton az ölében tartotta. A pergamenszerű vízhatlan anyagban nyilvánvalóan vallásos propagandafüzetek voltak.

Elindulás után az öreg kikérdezte a gazdát állatairól, mi történt velük, amióta itt járt. Aztán hallgattak. Mellettem a két nő beszélt egymással. Először a vásári árakról, aztán rátértek az igazak hitére. Elöl a kocsis azt mondta az öregnek, hogy meg akarja téríteni a nőt, akit sok szomorúság ért. Az öreg szótlánul bólintott.

Bozovics, a járási székhely után a kocsis néhol megállította a lovakat, s odaszólt valamit az ácsorgó embereknek, az öregre mutatva az ostorával. Tisztelettel köszöntötték, ígérve, hogy ők is Rudárián lesznek másnap.

Már öt órát is poroszkáltunk a szekérrel, mikor figyelmezt-

tettek, hogy mindjárt a kereszthez érünk, ahonnan Bánya felé visz az ösvény.

Két nap múlva már valóban befutott a hír a bányai postahivatalba, hogy Rudárián nagy gyülekezete volt a „pocăit”-oknak. Harmadnap egy kuszált betűkkel papírra vetett szöveget dobott valaki a postaládába, amely bűnbánatra intett és megújódásra az igaz hitben...

Két hétig maradtam Bányán. Sokat sétáltunk a dimbesdombos környéken. Voltunk a temetőben is, amelynek a hantjait rég lemosta a víz, s a deszkakerítésből csak a karrók maradtak. A fakeresztekből pedig egynéhány, az is félredőlve. Az emberek hosszan sírtak bárki temetésén, de aztán tovább is a sírhantokon jártak át, s a marhákat is ott legeltették. A szomszéd faluban viszont olyan kultusza volt a halottaknak, hogy a különböző évfordulókon nemcsak virágot, hanem kosárban, cserépedényben ételt-italt is tettek a sírra.

Elutazásomkor a bozovicsi ügynevezett postakocsi vagy inkább tágas szekér vitt a jablonicai állomásra. Órák hosszát vártam, amíg a megállás nélkül elsuhanó fényes gyorsvonatok után berobogott a vaksi személyvonat.

Először Herkulesre mentem, s újra a váróteremben aludtam, a hátizsákra hajtva a fejem. Majd hajnalban begyalogtam a fürdőhelyre, ahol a múlt század végi lombfűrész-mintás villák egész sora tárult elém. A sziklák közt vezető út, a csörgedező patak felajzotta képzeletem. Este folytattam az utat Orsovára. Napfelkeltekor már a Duna partján ültem, hosszan, áhítatosan bámulva a hömpölygő folyamot.

Hazaérve Gyulafehérvárra alaposan ki kellett pihennem a testileg-lelkileg kimerítő utazást. Augusztus közepe lett, amikor ismét elindultam, most már a gyergyói havasok felé.

Volt csikszeredai osztálytársam, Nagy Pista tervezte a kirándulás részleteit. A délelőtti vonattal érkeztünk Szentmiklóásra. Onnan gyalog indultunk tovább, a patak mellett kigyózó úton, ahol alig járt egy-egy szénásszekér. Aszfaltút, autóbuszjárat hol volt még akkor, s az egyszerű megyei út is tönkrement a háború alatt. Húsz kilométert tehattunk meg, amíg felértünk a Pongrác-tetőre.

Azt reméltük, hogy kipihenjük magunkat a keskeny vágányú iparvasút őrházában. Hamar el is aludtunk az egyik szoba padlójára hányt szénarakáson. De éjfél után majdnem

egyszerre ébresztettek fel a testünket belepő szűrő fájdalmak. Meggyújtottuk a petróleumlámpát, s lám, bogarak százai hemzsegték rajtunk és a hátizsákunkon.

Alapos tisztogatás után a kora hajnali holdfényben elindultunk le a Gyilkos-tóhoz. Mire felkelt a nap, már elvarázsoltan néztük a rózsaszínes-aranyos fényben pompázó Cohárd és Oltárkő sziklafalait.

A tó partján sehol semmi építmény. Az első világháború előtti turistalak gerendáit, deszkáit felégették az ide vezényelt ágyúüteg katonái, vagy elhordták a környék lakói. A Békás-patak mellett semmi ösvény. A szétrobbantott sziklatömbök teljesen elállták az utat.

Visszajövet Nagy Pista a tó partján festeni kezdett. Én versírással próbálkoztam: „...Itt várnak hímes pázsitok — az égbenyülő ormokon — s a nyílegyenes sziklahát — úgy fogja fenyvesek hadát, — mint vadszőlő fa feloson — egy muskátlis tornác falán ...”

Pista később jeles zenetanár, karvezető lett, Kodály nyomdokain járva. Én nyelvész, politikus, történész meg még más. Egyikünk sem maradt hű kezdeti foglalatosságához.

Délben felforrósodott a levegő a völgykatlanban. Egy szénapadlás árnyékában dőltünk le pihenni. Estefelé juhnyáját tereltek errefelé. Hűvösödött, s a lobogó pásztortűz mellé feküdtünk le. De éjfél után már vacogtunk a hidegtől. Felmentünk a padlásra, s befűrtük magunkat nyakig a szénába. Ez volt elindulásunk óta az első pihenők.

Hazaérve úgy találtam jónak, ha véget vetek egyelőre a vándorlásnak. Annál is inkább, mert odahaza sok anyagi nehézség várt. Az uralmon levő kormány nem vette tudomásul, hogy az Erdélyi Kormányzótanács apámnak táblabírói kinevezésekor tizenöt évet beszámított előzetes ügyvédi működéséből. Anyám így nyugdíj nélkül maradt. Kiadott szobával, kosztosokkal próbálta eltartani a családot, iskoláztatni négy gyermekét.

„Miért is jön a gond a mi lakunkba, — miért fog el már annyi rettenet?...” — írtam keseregve.

Nyár végén váratlan út állt előttem. Sanyit, apám temetése után, Ilonka néni magával vitte nyaralni Magyarországra. Úgy volt, hogy vissza is hozza az útlevelében szereplő gyermeke címén. De aztán valami más nehézség támadt, s ránk bízta a könnyűnek vélt megoldást, öcsém hazajuttatását.

Nem volt mit tenni, mint útlevelet szerezni nekem, melybe az öcsém is be legyen írva. Ez azonban már a helyi rendőrségnél, majd az enyedi prefektúrán elakadt. Bukarestbe kellett folyamodni kérvénnyel. Volt, aki azt mondta, hogy csak meg kell kenni a kereket. De nekünk alig volt annyi pénzünk, hogy egyik napról a másikra eltengődjünk. Végül is apámnak egyik tisztelőjét, Constantinescu törvényszéki elnököt kérte meg anyám a közbenjárásra, aki addig is több ízben tanújelét adta segítőkészségének. (Constantinescu orvos fiával Kolozsvárt mint kommunistával találkoztam össze később.)

Mire útlevélhez jutottam, ősz lett, megkezdődött az új tanév. Alig egy hetet tölthettem Pesten. Erről az útról pár hónap múlva az önképzőkörben előadást tartottam, ebből a szövegből idézek egy-két részletet.

A koronázótemplomban meghallgatott vasárnapi mise után a királyi palota látogatására indultam. „Meg kell várnom, amíg kiegészül a látogatók csoportja. Azután a vezetőnk udvariasan nyitogatja előttünk a rokokó cikornyákkal terhes ajtókat. Valamilyen itt ragadt régi lakáj lehet. Németes kiajtással magyaráz: Esz krály Frenc Joszef lakosztálya. Itt Kun Béla öt hónapig uralkodott és tönkretette mindent...”

A következő napokban elmentem a Kisfaludy Társaság ülésére, amelynek keretében Sík Sándor tartotta székfoglalóját. A Tudományos Akadémia épületének kistermében volt az ülés. A közönség soraiban a papköltőnek, a *Zászlónk* volt főszerkesztőjének számos híve. De az ülésnek volt egy kényes pontja is. „A kikeresztelkedett Sík Sándor a ki nem keresztelkedett, de a zsidó hitet sem gyakorló Kiss József helyébe lépett. Mintha valaki megrendezte volna. És Sík Sándor ahelyett hogy Kiss József költészetét méltatta volna, aki a kezdő Adynak is lendítést adott, arról a lélekről beszélt, amelyik nem kapott lángra az ősi vallás fényénél és nem tudott felmelegedni a kereszténység tanánál sem.”

A székfoglaló beszéd után Sík Sándor felolvasta néhány szabad versét. Berzeviczy Albert elnök, akinek nem tetszett a modernkedő stílus, válaszában arra oktatta, hogy „pengesse meg a líra keresetlen, szegényességig egyszerű hangját is...”

Másnap öcsémmel együtt indultam hazafelé.

Mind nagyobb gondok, bajok törtek ránk. Énnekem is könnyíteni kellett a család helyzetén. Magántanítványokat fogadtam. Sanyi segített a bevásárlásban. Bözsi és Ada a főzésnél, takarításnál. Néha egy bejárónő jött nagymosásra, nagytakarításra. Anyám nap mint nap hihetetlen erőfeszítéssel dolgozott látástól vakulásig.

Legtöbb hánykódáson átment éveimből, hetedikes-nyolcadikos koromból egy tucatnyi füzet maradt meg: napló, jegyzetek, felolvasások, apró betűs, sűrűn írt sorokkal. Sajnos a barátaimtól kapott, külön összekötött levélsomók mind elvesztek.

(Kolozsvárt 1944 tavaszán a szomszéd házat, a Fellegvári úton, bomba érte, s ennek következtében a mi lakásunk fala is megrepedt, az ajtó kifordult sarkaiból. Én évek óta illegálisban voltam. Feleségem, ötéves kisfiam, az üldözés és deportálás elől elmenekülve. Ez elég volt egyes járókelők vagy szomszédok számára, hogy mindent felkotorjanak nálunk, elhordják, ami valamit érő dolog volt s a pincében elrejtett írásokat összevissza szórják.... De sok minden mégis épen maradt.)

Az olvasmányaimból külön füzetbe írt idézetek néha főlegesen hosszadalmasak, néha a lényegre tapintanak. Láthatóan arra szántam őket, hogy újra meg újra átolvassam. Különösen ha kapcsolatban voltak a bennem kavargó ellentmondásokkal.

Így például Gárdonyi Géza sorait írtam ki: „Legerősebben hatott rám Darwin. Harmincéves elmúltam, amikor a kezembe vettem, s nem bírtam másra gondolni hetekig, mint az ő okoskodásaira. Talán azért is hatott reám olyan megrohanó erővel, mert a róm. kat. iskolában, ahol a lelkemet idomították, Darwint mindig olyan hangon emlegették, mint-ha azt mondták volna: Dummer August.”

Hát bizony hasonlóképpen vélekedtek egyes tanárok az én koromban is Darwinról. S ha Freudról nem nyilatkoztak így, csak azért nem tették, mert nem hallottak róla. Legfeljebb ha Tóth Tihamér *Az intelligencia lelki gondozása* című könyve említette a nevét. A hittanár Tóth Tihamér kétségkívül ismerte a modem lélektant, de konklúzióként éppen a viszájáról mutatta be az olvasónak. Mivel nem jutottam igazi lélekelemző munkához, meg kellett elégednem az olyan könyvekkel, amelyek cáfolni igyekeztek az úttörő Freud és Adler

eredményeit. Így csak görbe úton, lopva nyertem betekintést a műhelyükbe.

Tóth Tihamértól aztán még egy könyvet olvastam: a *Tiszta férfiúságot*, amelyet a szerző ifjak számára írt, a házasságig tartó szüzességre lelkesítve őket. Ennek a könyvnek a kiállítása igen gondos volt, finom, merített papírra nyomva, eszményített rajzokkal. Különösen a katolikus gimnáziumokban reklámozták, de terjesztették néhol a református gimnáziumok puritán hittanárai is.

Ez a könyv jócskán összezavart engem, meg sok más társamat nemzedékemből. Világos volt a mondatszerkesztése, világosak a kihegyezett idézetek, nem félt a szerző a „kényes” témáktól sem, de olyan erkölcsi és biológiai követelménnyel lépett fel, amely, minél következetesebb volt az ember, annál inkább szorítóba fogta.

Tóth Tihamér, saját felfogásának alátámasztására, Kraft-Ebbing *Psychopathia sexualis* című híres könyvéből is idézett (amely apám íróasztalának egy rejtett rekeszéből már jóval azelőtt kezembe került). Noha Kraft-Ebbing éppen azt példázta, hogy mennyi lelki útvesztője van a rendezetlen nemi életnek, s hogy a gátlások halmaza nem vezethet kiúthoz.

Tóth Tihamér, akárcsak a jezsuiták, bíráló szavakat is megengedett magának az egyház dolgairól, de csak azért, hogy több hitelt keltsen szigorú valláserkölcsi felfogása iránt. Az értelmiség megnyerése által próbált szélesebb rétegekre hatni; ezért szorgalmazta a „diákpasztorációt” is.

Kezembe került egy teológus könyve is: *A végtelen felé*. Csupa kalandozás a csillagászat, a fizika, a biológia területére. Adatok, idézetek tömkelege. De ezt már nem tudtam végigjegyzetelni, mert éreztem, hogy csak zűrzavart kelt az agyamban.

Akartam és nem tudtam maradéktalanul hinni. Akartam és nem tudtam fékezni az ösztöneimet. S az ilyen olvasmányok érveikkel inkább kimerítettek, mintsem lenyűgöztek volna. Egészen más hatással voltak rám Szent Ágoston *Val-lomásai*, amelyek 1923 vége felé kerültek hozzám, s ez volt 1924 tavaszáig minden esti olvasmányom.

Megkapó volt benne a földközi-tengeri civilizáció V-ik századi vajúdása. Az átmenet a hanyatló görög-római világból a katakombákból alighogy kibontakozó keresztény világba. Ágoston pazarló ifjúságának pogány élvezetei és tö-

redelmes megtérése. Az ingadozás szentasszony anyja és pogány apja közt. A hit és az értelem küzdelme. Nem moralizálás, hanem megfeszített törekvés a napsugaras platói bölcseslethez átmenteni valamit a kegyes, de zord középkori tanokba. A panteizmusból a teológiai fejtegetésekbe. Egy vastag füzet majdnem nyolcvan oldalát írtam tele a két kötetből.

A könyv az első világháború alatt jelent meg Vass József fordításában, mondhatnám műfordításában, pallérozott, modern magyar irodalmi nyelven. Ugyanaz a Vass József ez, aki a húszas évek derekán Bethlen István gróf kormányának a tagja volt, mégpedig népjóléti miniszter. S aki pap létére élete vége felé nyakig merült a panamába s a kurtizánok élvezetébe. Valahogy éppen a fordítottját tette meg annak az útnak, amelyet Ágoston bejárt.

„Mámoros gőzök szálltak testi vágyaim mocsarából és ifjú erőm forrásaiból, és ködbe, homályba burkolták szívemet...” — olvastam szent Ágostontól, s ez a képes beszéd jobban megragadta kamaszfantáziámat, mint a molière-i szenteskedők erkölcsöszködése. S hogyan hatottak volna rám útkeresésben Ágoston vívódásai: „Nem ölelt engem ez a külső világ magához, hogy azt mondhattam volna: elég immár a bolyongás, itt jó lesz megállapodnom...”

Volt, ahol csupán a fejezet címét írtam ki, az is sokat mondott számomra: „Ágoston heves küzdelme önmagával”, „Kerülő szemrehányásokkal illeti magát”. Hiszen az első hónapokban én is azt ismételtam újra meg újra naplómban, hogy mit nem szabad többé csinálnom, és milyen fordulatot kell tennem, hogy cselekedeteimet összhangba hozzam felfogásommal.

Ágoston élete java részét Észak-Afrikában, a mai Algériában töltötte. Az ő világa akkor elevenedett meg külsőségében is előttem, amikor 1930 tavaszán, egy diákkongresszuson, Algéria gyarmatosításának százados évfordulójakor magam is ott jártam; amikor Bou-Saadából a köves úton visszakanyarodva a nyolckerekű, emeletes autóbuszon megálltunk egy homoksvatagtól félig betemetett római város mellett. Ágoston errefelé élt fiatal korában, s itáliai megtérése után e táj lakóinak lett a püspöke, a volt Karthágóé, Tuniszé.

A hanyatló római birodalomnak a termékeny Észak-Afrika akkor még kifogyhatatlan élesthára volt. A lakosság kultúrája latin, de részben görög is, őrizve még a Földközi-tenger partvidékének, szigeteinek sok évezredes civilizációját. Gabona és gyümölcs termett itt bőven. Lelket üdítő műalkotások születtek. De a napfény és a művészetek kiegyensúlyozott apollói szemlélete már forrongást szülő közel-kelet-ázsiai tanokkal szállt vitába. A klasszikus görög-római kultúra a zsidó hittal és a kereszténységgel.

Ágoston halála után vandálok pusztították végig ezt a virágzó földrészt. A lakosság jó része a hegyekbe rejtőzött, meg az előnyomuló sivatagba. Ebből lettek az Atlasz-hegység és a Szahara között vándorló berber pásztortörzsek, az ellatinosodott városlakók leszármazottai.

Algériai utam óta, jóval később, még egyszer Ágoston művének vonzkörébe kerültem. Nemrég történt ez, 1976-ban. Mikor a szememre nőtt szürke hályog hónapokra elzárt az eleven, színes világtól. A kórházi ágyon feleségem szavai hoztak kapcsolatba az étellel, az irodalommal, a múlt emlékeivel.

Bethlen Miklós kétkötetes önéletrajzát vittem magammal a kórházba. Mert eddig csak részleteket olvastam ebből az erdélyi fejedelemség legkeservesebb évtizedeit idéző könyvből. Nem is gondolva arra, hogy egyben Ágoston egyik kései tanítványával találkozom, aki belső és külső vívódásait az őszinteség kegyetlenül hű protestáns puritanizmusával írja le. Szerényen fátyolozva nemcsak írói és államférfiúi, hanem magas szintű erkölcsi kvalitásait is.

Nem találhattam volna nagyobb vigaszt, mint feleségem felolvasását Bethlen Miklós testi-lelki gyötrődéséről, országvilág középkor-végi kalamitásairól, az üldözött, a megcsúfolt kancellár minden akadályt, minden ármányt legyűrni kész erőfeszítéseiről. A polgárosodó Európát bejárt, a közjóért, saját népéért haláláig küzdő, törölt és német vész közt szüntelenül viaskodó államférfiú saját szavain és tanítómesterétől, Ágostontól átvett latin—magyar idézetein keresztül...

Volt még egy vastag füzetem, amelynek az oldalaira hetedikes-nyolcadikos koromban régi írók műveiből, régi népdalokból írtam ki veretes, ritka kifejezéseket. Utólag visszagondolva, azért érezhettem szükségét ennek, mert sem Körösbányán, sem Gyulafehérvárt nem kerülhettem kapcsolatba

a magyar népi rétegek gazdag szókincsével. Az eleven nyelvben a messzi századok hagyományával. Ezért olvastam lázasan ezekben a gimnáziumi években Balassi, Gyöngyösi verseit, Pázmány vitairatait, Mikes Kelemen szépprózáját. Meg kesergő kuruc verseket és borongós székely balladákat. Ezért jegyeztem le belőlük irodalmi gyöngyszemeket. De ez a füzet elkallódott.

Akkori jegyzeteimből az is kitűnik, hogy mind jobban érdekelt az irodalmi esszé. Igaz, hogy a legtöbb, amit olvastam akkor, konzervatív szellemű volt. De serkentően hatott rám, hogy a húszas évek elején éppen szárnyra kapó romániai magyar irodalomról szólt.

Dr. Borbély István kolozsvári magyar irodalom szakos tanár *Erdélyi magyar novellairók* c. írásából például a következő mondatokat írtam ki: „Kik azok az íróink, akikről jogosan mondhatjuk, hogy elbeszéléseikben mi élünk, erdélyi magyarok? Kiknek novelláiban tükröződik a mai erdélyi magyar élet, a mai erdélyi magyar sors?” Reményik Sándor *Négy erdélyi magyar poéta* című írásából ezt jegyeztem le: „Amilyen köteles tisztelettel viseltetem a tisztas hagyományok iránt, épp olyan tisztelettel vagyok azon modernséggel szemben, mely nem pusztá jelszó, hanem mélységesen új élmény egy új világ új emberének.”

Értékelésben az esztétikai ismérveknél jobban hatottak az érzelmi. S Áprily természetrajongást kifejező, lüktető, muzsikáló versei valósággal révületbe ejtettek. Mint a *Tetőn* című, amelyet Kós Károlynak ajánlott: „Ott lenn zsbongott még a völgy a láztól, — Itt fenn fehér sajttal kínált a pásztor.” És a vége: „titokzatos szót mondtam akkor: Erdély”.

Az akkor Enyeden tanárkodó Áprily Lajosnak az erdélyi tájért lelkesedő verseivel egyidőben az erdélyi humánus szellemi tradíciókat hirdető Berde Máriát olvastam előszeretettel. „Az én apám tudott jól franciául — Bázelen németeknek prédikált. — De mikor elment Szolnok-Dobokába, — Román szótárt vett s grammatikát.”

A katolikus papköltők közül nemcsak a hivatalosan rangjelzett Sík Sándor, hanem az akkoriban Fehérvárt élő Szalai Mátyás is vonzott. Az őszirózsás forradalom idején a papi tanács elnöke volt Pesten, s ezt Bangha Bélának nem tudták neki megbocsátani. Majláth püspök rugalmasabb „káderpolitikája” viszont menhelyet nyújtott neki.

Visszavonult, kis termetű ember volt. Mind kevesebbet írt, s amit írt is, hetekig, hónapokig csiszolta. Kijegyeztem füzetembe az egyik szakaszát: „Aranyos szekerem kerekén — Aranyos az abroncs karikája. — Befagyott utakat verek én, — A lovam a sziklám paripája. — Ne marassz, piruló remegés, — Bizalom az élet fele-bére — Ne marassz, ne borulj — Aranyos szekerem kerekére.”

Körülbelül 1924 nyarán lehetett, hogy listát állítottam össze azokról a könyvekről, amelyeket a kolozsvári Lepage cégtől meg akartam szerezni: Maeterlinck: *A szegények kincse*; Benedek Marcell: *Ady-breviárium*; Juhász Gyula: *A holnap versei*; Tóth Árpád: *Az öröm illan*; Kosztolányi Dezső: *Mák*; Emil Isac: *Poeme în proză*; Romain Rolland: *Michelangelo*.

Jó úton jártam ahhoz, hogy ezután az irodalom tiszta forrásaiból merítsek. De ekkor történt valami. A püspöki lakosztály könyvtárának rendezése nekem jutott kiváltságos feladatul, s a Tormay Cecil szerkesztette pesti *Napkelet* sárga fedelű évfolyamai kerültek elő az egyik rekeszből. Gondosan szerkesztett, előkelő külsejű lap volt, de eszmeileg a maradiság pallérozott szemléje. Gróf Klebersberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter próbálkozása a szellemi elit fékezésére.

Bárcsak az 1922 és 1924 között megjelent kolozsvári haladó szellemű *Napkelet* került volna a kezembe! Amelynek a szerkesztői Paál Árpád, Ligeti Ernő, Kádár Imre, Szentimrei Jenő voltak. Ez a *Napkelet* színvonalban is bármely akkori pesti folyóirattal felvette a versenyt. De sajnos ennek a *Huszedik Század* és a *Nyugat* nyomdokain járó erdélyi *Napkeletnek* egyetlen példányát sem láttam Gyulafehérvárt.

A pesti *Napkeletben*, az esszé, az ismertetés, a polemikus írás volt az uralkodó. Nagy költő vagy prózaíró nem jelentkezett a hasábjain. Annál többen a kormányzattól függő egyetemi tanárok közül, akik még pár évvel azelőtt európeereknek számítottak. Akiktől a műveltséget és tudást nem lehetett elvitatni, de akik most a haladó gondolat lejáratásának áldatlan szerepére vállalkoztak. Olyan koponyák is, mint a történész Szekfű Gyula, a valamikor Adyról értekező Horváth János. Akiknek az eszmevilága a forradalmaktól való viszonyukban elferdült, s csak jóval később, újabb évtizedek súlyos tanulságai után jött egyenesbe.

Írt oda az élete utolsó éveit élő, széles horizontú s meg nem torpanó Riedl Frigyes is, Kuncz Aladár és annyi más fiatal esztéta hajdani tudományos vezetője. Aki ilyen követelménnyel lépett fel: „A nemzeti energiát növelni, de nem a nemzeti retorikát!” Ez helyénvaló is lett volna. De a vezérfonál a pesti *Napkeletben* Széchenyi eszméinek megdicsőítése mellett Kossuth történelmi szerepének kisebbitése és torzítása volt. A politikában pedig Tisza István magasztalása és Károlyi Mihály ócsárlása. Amiből a *Három nemzedék* született, Szekfü sok gonddal megírt, de féligazságokból álló könyve, amely a fiatal értelmiség szellemi kibontakozása elé jó időre gátat emelt.

Mindennek a hatásától csak évek múlva szabadultam, miután pesti két egyetemi évem alatt szemtől szembe kerültem ennek a hivatalból támogatott irányzatnak a mindennapi életben burjánzó fonáságaival. S még inkább, amikor kijutottam egy addig nem is álmodott világba, a polgárjogoknak a Bastille lerombolása utáni másfél százados francia-honi világába.

Hetedikes korom jegyzetei olvasmányaimról nem fejeződnek be a pesti *Napkeletből* vett idézetekkel. *Az ember tragédiájának* keserves történelmi dialektikája rendített meg, arról írtam oldalakat. Az emberi diszharmóniáról, a teremtés nagy ellentmondásairól.

S nem véletlen, hogy Madách után közvetlenül Komjáthy Jenő került sorra, akiről nemsokára, nyolcadikos koromban verset is írtam *Komjáthy összerongyolt kötetéhez* címen. Azokról a sátáni erőkről, amelyekkel viaskodott: „Garázda markuk hogy tarolt, — mikor rátörtek irtani — az égbe nyúlt, titkos vadont — az istenálmok gyilkosi...”

Amiből azonban nemcsak széljegyzet, hanem felolvasás lett, az Ady meg Gyóni versei voltak.

Hetedikes koromban történt, hogy előadást tartottam az önképzőkörben Gyóni Géza fogságban írt verseiről. Nevét már rég ismertem akkor. *Lengyel mezőkön, tábortűz mellett* című előző kötetét már akkor forgattam, amikor Ady-kötet még nem került a kezembe. A háború kezdetének győzelemittas, önámító légkörében íródott, s amikor olvastam, a háborúnak már csak az üszke maradt. Így nem is hatott rám különösebben. Bár a képzeletem eléggé megragadta az, hogy az oroszoktól bekerített Przemyslben, 1914 karácsonján

nyomtatták ki először. S hogy a hatvanezer főnyi osztrák—magyar hadtest kitörése siralmas kudarccal végződött. Egy része elpusztult, nagyobb része fogságba esett, Gyóni is. Így kezdődött költői tevékenységének harmadik szakasza, a fogságbeli.

Mert volt egy első szakasz is életében, amikor még Ady hangnemében írt verseket, s első kötetének címe *Az élet szeretője*. De kitört a háború, s Gyóni önként jelentkezett a hadseregbe. A galíciai fronton írt lelkendező sorai már a militarista Rákosi Jenőnek szolgáltak jó eszközül, hogy Adyt gyalázza velük, aki megtagadott minden közösséget a háborús tébbollyal.

A szibériai fogságban azonban már nem csatadalt ír Gyóni. Már nem vallja magáénak az esztelen vérontást. Már szétfoszlott minden ábrándja, s keserűen írja, hogy „libériás álarcos szolgák” kezébe „gyilkos fegyvert adtak. — Ó szörnyű számot kinek adnak, — Akik az Istent elrabolták?”

Az Urálon túl, Krasznnojarszkban éri beteg, letörten a februári forradalom, az egyedüli, ami még lelkesedést kelt benne. Itt írja a *Márciusi akarát* című versét a népek hajnaláról, amelyben „nincs gonosz szív, nincs, csak meghatott”. S ezzel együtt jön a nagy megbánás: „Zselléri sorban, robotban, védetlen — Teremtő Isten, ugyan mit vétettem? — Püspököt, grófot hisz én süvegeltem...”

Nemsokára súlyos tüdővészben és idegösszeroppanásban pusztul el. De a fogságból hazakerült versei csak 1919-ben jelentek meg, s így a háború további tartama alatt Gyóni neve változatlanul zászlója maradt a háborús uszítóknak.

Valahogy hasonló megrendüléssel olvastam jóval később Szekfű Gyula felszabadulás utáni könyvét, amelyben élete mérlegét megvonva, könyörtelenül bírálta tévelygéseit. Szekfű az első világháború előestéjén a levéltárakból Rákóczi párizsi magánéletének nem éppen épületes részeit kaparta össze. A forradalmak után írt *Három nemzedékben* pedig a Habsburgok történelmi szerepét próbálta kozmetikázni. De a fenyegető hitleri veszély növekedésekor már azok mellé állt, akik nemcsak Széchenyi, hanem Kossuth útját is tovább folytatták.

Sajnos hetedikes-nyolcadikos koromban még az a Szekfű hatott rám, aki, minden helytálló részletmeglátása mellett, a forradalmi hagyományokat torzította. Ezáltal is nagyobb

lett a fény és árny közötti ingadozás, a kapkodó útkeresés bennem. De a dolgok dialektikája folytán eljutottam Adyig.

Először a húszas évek elején Pesten megjelent Ady-válogatás került a kezembe, amely kirostálta a költő forradalmi és szerelmi verseit. Meg Ady Lajos kétes értékű könyve, amely átfésülte Ady életének és művének „nemkívánatos” mozzanatait. Aztán következtek Ady eredeti kötetei, a *Vér és Aranytól A halottak élénig*...

Mikor 1924 októberében a Vörösmartyról elnevezett önképzőkörben elnöki megnyitótartottam, jónak láttam a hagyományból kiindulva jutni el a jelen törekvéseihez. Hogy mint mondtam, „megújhodott erőket vigyünk az erdélyi magyarság soraiba”. S hozzáfűztem: „a megváltozott viszonyok közt elemi kötelességünk a saját javunkért megismerni a román nép irodalmát. A kölcsönös megbecsülés (hiszen egy föld volt a szülőanyánk) öljön ki belőlünk minden gyűlöletet... Sem érzéstelen tespedést, sem felfuvalkodottságot nem akarunk. A nemzeti érzés és a megértés lesz mindig a népek, sőt az egész emberiség kovásza.”

Szavaim egy kicsit fellengősek voltak, de amit mondtam, mélyen átéreztem s igyekeztem alkalmazni is. Elsősorban Adyról szóló, három részletben tartott felolvasásomban. Előbb Ady istenes és népét féltő verseinek hangsúlyozásával igyekeztem áttörni a vele szemben felhalmozott előítéletek gátját. Aztán forradalmi verseiből idéztem, ami ebben a töményen maradt környezetben már-már lázadásként hatott. Ady szerelmi költészete pedig valósággal szentségtörésként. Elidőztem Ady ifjúságánál is, Sainte-Beuve-vel igazolva magam, hogy „az írók tanulmányozásánál nem lehet eléggé foglalkozni dicsőség előtti életükkel”.

Kortörténet, irodalmi előzmények, életrajz, majd az idézett versek zuhataga eleve visszavert minden rosszhiszemű ágaskodást. Az ülésen elszavalták a *Proletár fiú versét*, amelyről tudtam, hogy a szórványmagyarság szegénységéből jött, jórészt bányászivadék iskolatársaimat különösen meg fogja rendíteni. Így is történt.

NAPLÓ

(1924. január 3.—1926. július 25.)

Az utazgatás, olvasás, versírás alig zsongította belső nyugtalanságom. A képzelet szárnyalása, a vasúti kerekek meg a ritmus kettős ringatása nem tudta csillapítani nappali heveségem és éjjeli hánykódásom. Ilyen sorok születtek ebből az egyensúly nélküliségből: „Ne mondjátok, hogy csenevész az ének, — mikor az élet ajkamon remeg. — Ne mondjátok ti tévelygők felének, — kegyetlen torkú bírák, emberek.”

Az olvasmányaim szülte gondolatok jegyzetekbe való rendezése s a keserűség versben való feloldása mellett szükségét éreztem, hogy naplót is vezessek. Nyers párbeszédet önmagammal, napi gondjaimról, gyengéimről. Lefékezni a mármár partot elöntő hullámokat. Így kezdtem meg, s folytattam két és fél éven át a korántsem irodalminak szánt naplóírást.

Két vaskos, száz-száz oldalt kitevő füzetből jegyeztem ki most egyes fejezetrészeket. Az elsőre erélyes betűkkel rá van írva piros ceruzával: „Verificat”. Ezt 1933-ban, a letartóztatásomat követő házkutatás után írták rá a csíkszeredai szigurancán. Felforgató, forradalmi eszméket valóban nem kaphattak benne. Inkább napi számadást önmagamról, a családról, barátaimról, az iskoláról. Meg irodalmi zsenyéim soráról. De ezek a lapok így is súlyos válságokat jeleznek, életem és társadalmi környezetem feszítő erejű ellentmondásait.

Ma újraolvasva ezt a hetedik és nyolcadikos gimnazista és első éves egyetemista koromban írt naplót, kitűnik, hogy szinte naponta kérdőre vontam magam minden oktalan heveségért, pontosan el nem végzett feladatért. Szinte naponta fakadtam ki az engem vagy másokat ért igaztalanságért, a körülöttem észlelt fonáságokért. A stílus sokhelyt kezdetleges. A szálak néha kuszák. A szöveg töredékes, mozaikszerű, annál is inkább, mert egynegyedét ha érdemesnek láttam a közlésre. De nyersségében is visszaadja életem egy részét.

Gyulafehérvár, 1924. január 3. — Új évben kezdek a naplómhoz. Bárcsak egy új élet is következne ezután... Teg-

nap olvastam Benedek Elektől a *Cimborá*ban egy megható kis elbeszélést. Majd Gyöngyösit olvastam és Szent Ágoston *Vallomásaiból* egy részt. Az utóbbit még egyszer átolvasom... Pistivel, a tanítványommal elég bajom lesz. Nem lehet semmi határozott szót kiszedni belőle, mindig kitérő feleletet ad... Ha legközelebb küldök valamit a lapokba, ne mutassam meg előbb Kárpiss igazgatónak, csak ha már választ kaptam, hogy le fogják közölni...

Január 4. — Reggel voltam a kegyelmesnél. Ministrálni nem valami fényesen tudok. Többször is intenie kellett, hogy hova tegyem a misekönyvet. Reggelinél, nem tudom, miért, azt hangsúlyozta, hogy a boldogság két előfeltétele: a széldség és az alázat. Talán hallott valamit otthoni hangoskodásomról?... Ma úgyszólván alig dolgoztam. Kiestem a harmóniából. Este meg elfogott újra az átkozott tétovázás. Kezdtém átjavítani az egyik versem, mikor nem éri meg. Hányszor töröm a fejem erőszakolt sorokon. Áldott szerencse, hogy magam is idejében észbe kapok néha, s már alá sem írnám a nevem. Csak az a csüggedés ne lenne, ami ma újra előjött...

Január 6. — Tegnap hívott Fellner. Valami revüfélést rendez, s ebben egy általa komponált műdallal szerepel, amelynek én írnám a szövegét. Egyelőre még össze kell illesztenem a dallammal. Neki a refrén tetszik jobban: „Elárvult galylyakon kegyetlen szél zenél — s a holt avarra száll egy fonynyadt falevél...” Balettfélére gondol. De azt mondja, hogy legyen vidám rész is benne. Nem tudom, hogyan oldom meg.

Január 7. — A Fellnernek készített szöveg alakul. Most a második részen van a sor... Ma délután vártam Pistit, de nem jött. Négy körül elmentem hozzájuk, de onnan elődalgott. Puskás bácsi, az apja, iszonyúan pattogott, szegény asztmás anyján pedig látszott, hogy jobban szenved a férjénél is. Este Fellnertől hallom, hogy a gyerek már három hete nem jött zongoraórára. Mit tegyek? Elmentem és megmondtam a szüleinek. Rosszul tettem, mert végül is az anyja szenvedett, mert a férje szemére hányta, hogy nem tartja kézben a fiát. Ő tudniillik javarészt úton van, valami biztosítótársaság alkalmazottjaként. Ennél a Pistinél hiába minden prédikáció. Pedig alapjában kedves gyerek.

Január 8. — Holnap már előadás. Ki tudja, itt lesznek-e

mind a fiúk, mert a vonatok alig járnak a nagy hóesés miatt... Írok Nagyapónak, s elküldöm a *Cimborának* két versem.

Január 9. — Feleltem magyarból. Akkor néztem át a leckét, mikor már bejött a tanár. Sajnos, csak nyekeregtem... Most kezdek hozzá a felolvasásom írásához Gyóni fogságbeli verseiről.

Január 11. — Erősen meghültem. De jobban bánt ez a beteges vegetálás a munkámban. Holnap, vasárnap szigorúan be kell tartanom a munkaprogramom.

Január 12. — Mindent elvégeztem, amíg hozzá nem fogtam egy jól kezdődő vers faricskálásához. Azután beléveszttem a rímek, mértékek egyengetésébe. Majd annak a fene múdalnak a második része kötött le. Most még Lestyán számára a passiójátéknak a prológiát kell lefordítanom, amit Oberammergauban szoktak játszani.

Január 13. — Este egy ideig nem volt villany, és gyertyánál dolgoztam. De aztán eloltottam, és hallgattam a hűgaim tereferéjét, mialatt nyitva volt a kályhaajtó. Majd átírtam két strófát a tegnapi versből... A fordítás nehezen megy, mert nincs jó német—magyar szótáram.

Január 16. — Nem voltam előadáson három napja. Először megijedtem, hogy visszakaptam a tüdőcsúcshurutom, de azután Kolumbán Mária megvizsgált, s azt mondta, hogy csak hülésféle, náthával és lázzal... Tegnap durva voltam Pistivel szemben, amiért újra ellógott ebéd után. Jobban kell fékezni magam... A fogtechnikus, aki szobát bérelt tőlünk, nem mondta meg, hogy van villanyrezsója. A novemberi villanyszámlánk már 390 lej volt. Ha nem lesz 20-ikáig kifizetve, kikapcsolják a villanyt... Gyöngyösit befejeztem, s most Mikes Kelement olvasom esténként. Amikor pedig több időm van, folytatom Szent Ágostont.

Január 18. — A felolvasásomnak még mindig csak az első része van meg. A nyelvtanulásra, románra, franciára, németre fordítsak több gondot.

Január 19. — Vasárnap van. Délelőtt dolgoztam a felolvasáson, de délután jöttek a fiúk és elhülyéskedtük az időt. A *Cimborában* megjelent az egyik versem, s egy másik az *Enyedi Újságban*.

Január 30. — Waltertől biztató levelet kaptam. A *Pásztortűz* lehozza a múlt év végén beküldött egyik versem...

Dolgozom a felolvasáson. Két-három hét múlva kerül rá a sor.

Február 2. — Nem végeztem el a gyorsírási leckét. A nyelvek tanulásában is elmaradtam. Pedig ma, vasárnap, igazán lett volna időm.

Február 3. — Reggel voltunk a kegyelmes úrnál áldozni. Beszédet is mondott. Fájdmáról, hogy milyen állapot van az ifjúság között. Nem lehetett pontosan tudni, hogy mire céloz... Ma megint nem sétáltam, pedig rémítően árt az asztal melletti görnyedés órákon át.

Február 4. — Sanyinak lyukas a cipője, s így nem tudott kimenni, hogy Mamukának segítsen a vásárlásnál. Én indultam el. Most látom csak, hogy az öcsém milyen segítség a háznál. Hány dolgot intéz naponta. S én hányszor vagyok érdes vele szemben. Hevességemben néha még anyámat is megbántom. Ilyenkor ő felkel és itthagya. Mennyi önfegyelmzés van benne... Indul egy román kurzus a városban: nyelv, földrajz és történelem. Holnap beiratkozom.

Február 5. — A kurzusra nem járhat diák. Lemaradtam róla.

Február 6. — Walter Gyula írja, hogy olvasta a *Cimborá*-ban megjelent verseimet. Vannak köztük jók, de vannak olyanok is, amelyeket nem lett volna szabad közölni. Sajnos, igaza van.

Február 7. — A mai önképzőköri ülésen Lobstein kellett volna saját versét szavalja. De a szavalását lefűjták. Állítólag a verset kimásolta valahonnan.

Február 8. — Ma este szóba kerültek anyám és a papné közötti beszélgetésben a református diákbálok. Bezzeg a mi katolikus gimnáziumainkban tiltják, anélkül hogy nyújtanának valami más szórakozást. Helytelen dolog elkülöníteni a fiúkat a lányoktól.

Február 10. — Írtam egy verset, amiben végre több lelki harmónia van. A *Páosztortűz*nek akarom elküldeni. Ilyen szakasszal végzem: „Rám ragyognak éber csillagok, — s dal lesz ez, a megdallohatatlan. — Lenge szárnyon messze illanok, — úgy is, úgy is oly magam maradtam.”

Február 12. — Lili, a papeány, névnapiját tartotta. Zsúr volt, és Bözsi húgommal én is ott voltam. Táncolni viszont alig táncoltam. Az ügyvéd meg is szólított: „Mért nem táncol? Akkor nem írna olyan bolondos verseket.” Az igazság

az, hogy csárdást, vanszteppet meg bosztont is táncoltam, de mások simiztek is és összevissza ugráltak. Az is befolyásolt, hogy nem volt párom, akivel szívesen táncoltam volna. A. előítélettel van a verseim iránt, anélkül hogy valami útbaigazítást tudna adni. Abban viszont igaza van, hogy több életvidámságra lenne szükségem.

Február 13. — Az első órán, hittanon, Lestyán azt mondta, hogy lassabban és elmélyültebben imádkozzunk. Úgy is csináltuk. De aztán megkérdezte, hogy jobb-e így, és mi azt feleltük, hogy nem. Erre mérges lett, elvörösödött, s mikor kiment, odavetette, hogy: csak menjetek azok után, akik gyorsabban szeretik. Ez nyilvánvalóan a püspöknek szólt, akinél eldaráljuk a reggeli *Ave Mariát*. De hát mi van emögött?... Későn írom a naplóm, mert be kell fejeznem Tóth Tihamér könyvét. *Az intelligencia lelki gondozását*. Lestyán kéri vissza.

Február 16. — Türtőztessem magam a feleseléstől, hogy kibonthassam az első bogot a zsebkendőmön, amit ma nem tehettem meg. S végezzem rendre a munkát, először a gyorsírást, majd Pistivel a tanulást. Azután olvasás és séta. Este is ugyanazt a könyvet olvassam, amit délután, hogy ne legyek olyan szétszórt. Folyóiratot pedig délben s általában étkezéskor... A következő szombaton a Mária Kongregáció ülése. Szakosztályt szervezünk a tiszta beszéd és a jó könyvek olvasása végett.

Február 17. — Vasárnap volt, és a napi programon kívül olvastam az Aradon megjelenő *Géniuszt*. Osztálytársamtól, Benczel Bélától kaptam. A *Pásztortűznél* modernebb, de nehezen barátkozom vele. Szokatlan a stílusa, s egy távoli világot tükröz... Olvastam a *Pásztortűzben* egy értekezést a *megváltásról*. Nagy Géza református teológiai tanártól. Említést tesz Boér Jenőről, a „próféta-filozófusról”. Egy éve, hogy találkoztam vele a püspöknél. Azt mesélte, hogy Berlinben egy pékmesterrel vitatkozott Hegel filozófiájáról.

Február 18. — Holnap be kell adjuk az évharmadi dolgozatot, románból és németből. Sajnos mindkettőnél segísége szorultam. Az öreg A., amíg a fiával javítottuk, csipkelődő megjegyzéseket tett. Erre hirtelen elbúcsúztam és elmentem dr. Friedmannhoz. Ő legalább megértőbb velem szemben... Sanyival eszperantóórára fogok járni, hetenkint egyszer.

Február 19. — A passiójáték prologját fordítom. Szombaton felolvasok egy részt a Kongregáció ülésén. Hozzáfogtam egy novellához Balassi Fehérvárt töltött napjairól a fenedelmi udvarban... Húsvétkor szeretnék felmenni Kolozsvárra.

Február 22. — Ma délelőtt az osztályban volt valami, aminek nem kellett volna megtörténnie. Hajdú Marci hozott az igazgatótól pár számot a *Mária Kongregáció* c. lapból. Kezdték olvasni, de egyesek vaskos megjegyzéseket tettek. Kálmán majdnem összegyűrt egyet, s erre Fazekas, aki a kongregáció elnöke, verekedni kezdett vele. Pedig ilyen dolgot tettelességgel nem lehet tisztázni. Nem csoda, hogyha azt, aki a kongregációs élet fellendítése helyett ököltre megy, farizeusnak mondják... Megszólított az öreg L. Emil. Kérdezte, hogy miért nem akarom tanítani a fiát. Nem mondhattam meg, hogy semmi kilátást nem látok benne. Végül is beleegyeztem, naponként egy órát adok. Bár tudom, hogy ez a segítség főleg abból fog állni, hogy megírom a magyar házi dolgozatát, mert még a helyesírást sem tudja jól.

Február 24. — Tegnap beszéltem Emillel, az osztálytársammal, és mindenre azt mondta, hogy jó. Arra is, hogy nem fog lógni. De még az unokatestvére, Tibi előtt ki kell jelentenem, hogy ha nem teljesíti a feltételeim, faképnél hagyom... Lestyán kéri, hogy a prologus fordítása rímes legyen, úgy, ahogy az énekszövegeknél csináltam. Négy strófát át is dolgoztam rímre... Tegnap este színielőadáson voltam. A reformátusok rendezték. Az utolsó szám volt a meglepetés. Inczedy-Jocksmann Ödön, Alsófehér megye volt alispánja, a Magyar Párt ügyvezető alelnöke hegedült és énekelt egy cigányzenekar kíséretében. Jórészt saját dalait. Az egyiknek megjegyeztem a kezdetét: „A lepke szereti a rózsát, — Körötte röpköd szüntelen...” Hát ilyen volt az egész... Ma Sanyi ministrált a püspöki kápolnában. A végén oda szólt neki a kegyelmes, hogy ezekre az utoljára megjelent verseimre ötöst adna. Ez most a legrosszabb jegy. De hát miért? Mert egy kicsit fátyolosak, szimbolikusak?... Kéthárom hét múlva meglesz a vetített képes előadás a passiójátékról.

Február 27. — Tegnap este A. Patyival és Lobsteinnal séta közben több mint félórán át szapultuk a tanári kart. Később észbe kaptam: hogyan elégítheti ki a komoly Patyit ez a lo-

csogás és az egyik saroktól a másikig való séta? Egyszerre csak a Fellnerék kapuján kiröppent egy kislány, aki füttyentett, és Patyi máris rohant oda, szó nélkül faképnél hagyva minket... Sajnos engem komoly szerelem senkihez sem kötött. Körösbányán, Vajdahunyadon s itt Gyulafehérvárt is volt egy-két leányka, akiknek tettem a szépet. De hol van ez a szerelemtől?

Február 29. — Holnapra egy hosszú román verset, két szakasz német verset kell megtanulnom s átvennem a vegytan egy részét. Egyikkel sem vagyok még készen. Néha minden beborul köröttem, és visszasüllyedek a sűrű tompaságba.

Március 1. — Édesanyám ágyban fekvő beteg. Ilyenkor érezzük, hogy mennyi gondtól mentesít minket...

Március 2. — Ma mise után voltam Emilnél órát adni. Ott hallottam, hogy megvan nekik Babits Dante-fordítása. Vajon hogy került hozzájuk, hiszen nem érdeklődnek az irodalom iránt? Valószínűleg a nagybátyjától, aki meghalt, s akitől ő egy tucatnyi elegáns ruhát örökölt. Persze a Babits-fordítást kölcsönkértem. Onnan felmentem a várba, mert a püspök összehívta a hetedikeseket és nyolcadikosokat. Előbb általánosságokban az önmegtartóztatás fontosságáról beszélt. Azután felolvasott egy levelet. Valamilyen özvegyasszony írta, akinek egyik fia eltűnt a harctéren, s a másik megőrült. Egy spiritiszta szeánszon vett részt az asszony, ahol az eltűnt szelleme megjelent, s beszélt a kegyelmesről is, aki lelkiatyja volt annak idején. Kérte, hogy imádkozzék az örültért, mert gonosz lélek tartja fogva. A püspök valószínűleg azt hitte, hogy ezzel felcsigázza a fantáziánkat s megerősíti hitünket a másvilágról. De ugyanakkor megtiltotta, hogy ilyen szeánszokon részt vegyünk... Hazajövet várt a *Hírnök*, amelynek a szerkesztői üzenete beígéri egyik versem közlését. Megtudtam, hogy Lestyán egy műsoros esten ma vetített képeket ad elő a Batthyaneumról, magyarázattal kísérvé. Visszafordultam a sétából, s elmentem meghallgatni. Elég érdekes volt.

Március 5. — Átfutottam tegnap egy szemelvényt Edmondo de Amicis *Szív* című könyvéből, amit annak idején oly meghatottan olvastam. Többek közt azt, hogy a gyilkos fekete lelkén is csilloghat a szülők iránti szeretet gyémántköve, s viszont a legnagyobb ember is sokat veszít értékéből, ha durva hozzájuk. Ebből sokat tanulhatnék. Még apámmal is

hányszor feleseltem. Délután kisétáltam a temetőbe a sírjához. Azután gyónni mentem...

Március 8. — Befejeztem Szent Ágoston *Vallomásait*. Egyik legszebb, legmélyebb könyv, amit eddig olvastam. A nyáron majd újraolvasom. Jövő héten lelkigyakorlat.

Március 9. — Ma kicsaptak négy nyolcadikost és egy hetediket. Nem tudom elhinni, hogy megérdemelték volna. Kettőtörték az egzisztenciájukat, ahelyett hogy nevelték volna őket. A nyolcadikosok azt mondják, hogy ők kinőttek az iskolatörvények alól, s büszkék a kicsapottakra. Állítólag az egyik bűnös csupán, aki behúzta a többit. Holnap osztálygyűlés. Most mar értem, hogy a múltkor miért hívott össze minket a püspök.

Március 10. — Az osztálygyűlés elmaradt. Olyan hangulat van a bentlakók közt, amiről én nem is álmodtam. Azt állítják, hogy „valaki” megszegte a gyónási titkot. Szóltam Bujáknak, hogy mondjon valamit, mi is történt valójában. Azt mondta, hogy a következő szünetben majd beszél velem, de azóta nem találkoztunk. Ma hallottam, hogy nem is négy, hanem öt nyolcadikost csaptak ki. Szegény Gergelyfyt különösen sajnálom.

Március 11. — Ma Bujáky a filozófiaórán igyekezett bizonygatni, hogy senki sem szegte meg a gyónási titkot, s a tanári kar helyesen cselekedett a kizárásokkal. Nem sokan hitték el. Engem sem tudott meggyőzni... Az *Erdélyi Tudósítónak* küldtem ma egy verset. Az a címe: *Az éjszaka*. (Elképedve hallottam pár év múlva, hogy Ligeti József, a kolozsvári opera balettmestere „lejátszatta”. Egy részét ide írom: „Sötét paláستtal indul útra — s a föld felére ráborulva — száz árnyra bomlik, szétoson — erdön, mezőn és városon...” Aztán az utolsó szakasz: „De fagyra dermedt életekre — ezüst mosolyt és fényt lehelve — az éjt legyőzve hinti át — a holdvilág a hímporát.” — Valószínűleg a képei ragadták meg Ligetit. Egyébként ha emlékirataimba szövöm néhány versem foszlányát, csak azért teszem, hogy többoldalúan adjam vissza érzelmi alakulásom.)

Március 12. — Megkezdődtek a lelkigyakorlatok. Lestyán vezeti. Az első szentbeszéd nem volt valami nagy bűvészet. Szerinte mi kell hogy elvégezzük az igazi munkát, ő csak elénk tárja gondolatait, tanácsait... A végén életgyónást kell

végeznünk, és lehetőleg holnap már meg kell kezdenünk ehhez a lelkiismeret-vizsgálást.

Március 13., este. — Lestyán felsorolta a különböző vérmérsékleteket. Ez a pszichológiai rész jobban érdekelt, mint a többi. Nem tudom tisztán, hogy milyen vagyok. Illetve tudom, de az adott csoportok egyikébe sem illek kizárólagosan. Nagyobb részt szangvinikus, de bizonyos mértékben melan-
kolikus is.

Március 14., délben. — Az első beszédről hazajöttem, mert itthon felejtettem Lestyánnak egy könyvét. A másodikat hallgatva rájöttem, hogy egy nevelőeszközt kihagytam eddig. Nem elég az esti beszámolás dolgaimról. A napi feladatok reggeli végiggondolása is szükséges.

Március 14., este. — Az első beszéd az akaratról szólt. Az akadályok leküzdéséről meg a segítőkészségről... A második beszéd a lelki tisztaságról. Meg kell tartanom mindenképpen tavalyi fogadalmam...

Március 15. — A szabadság napja. És hányan nem tudják, hogy mily nevezetes nap ez... Ma gyóntam két évről, és holnap lezárom az áldozással a lelkigyakorlatot.

Március 21. — Ma nálunk volt Risznerné egy pesti lányrokonával. Úgy látszik, az is ír, vagy legalábbis a *Nyugat* körében forog. Olvasott, kulturált lény. Egészen más hangulatba rántott nagyvárosi lényével, irodalmi tájékozottságával. Milyen kár, hogy itt senki sincs, akivel ilyen eszmecsere folytassak.

Március 26. — Ma kaptam egy alkalmas helyet a tavaszi olvasásra. A törvényszék előtti sétányt. Ott olvastam a háromszéki Szabó Jenőnek, Szabó Dezső fivérének a verseit. Azt mondják, hogy *Az elsodort falu* írója református lelkész bátyját is gúny tárgyává teszi a regényében.

Március 28. — Ma lett volna a felolvasásom, de elmaradt a jövő hétre. Nem Rass Károly lesz az ülés vezetője, hanem Király Gáspár. Nem baj, legalább az utóbbi nincs előítélettel velem szemben... Holnap lesz a passiójáték, s Lestyán még azt sem mondta meg, hogy melyik prológhoz nincs kép... Elég sok kiadásom van a megrendelt könyvekkel. A román szótár bekötése is sokba került. Emiltől már két hónapja nem kaptam egy krajcárt sem. A múltkor meg is kérdeztem, hogy kifizeti-e a tartozását, mert különben inkább egy ajánlkozó elsőst tartok meg.

Március 29. — Szombat este van, és végre eszembe jutott az íróasztalomon való rendezés. Ez kiűzi a káoszt is a fejemből... A román olvasmányokból szedjem ki a szavakat. Ha beszélni még nem is fogok tudni folyamatosan, de legalább szövegeket megértsek... A passiójáték vetítése újra elmaradt. Úgy látszik, Lestyán is észbe kapott, hogy jobban fel kell készülnie.

Március 30. — Ma délelőtt szentbeszédében Szporni azt fejtegette, hogy milyen rossz hatása van a regényolvasásnak. Azt is hangoztatta, hogy a jó regényeknek is lehet rossz hatása. Ez már igazán túlzás! Megemlítette, hogy mikor Napóleon tudósai a forró égövet járva a tudomány csodáiról előadást tartottak az araboknak, azok egyáltalán nem álmélkodtak semmin, és nem is tanultak a hallottakból. Szporni szerint az egész arab nép megrekedt az *Ezeregyéjszaka* világában... Újra írhatok a nyolcadikban lezajlott dolgokról. A kicsapottak egyikét közben átadták a rendőrségnek, mert lopott is. A többit csak azzal vádolták, hogy nyilvánosházban járt. A tolvaj és egyben felhajtó állítólag azt hangoztatta volna: két évig mulatok, s aztán főbe lövöm magam. S csak úgy szórta a pénzt. Azt is mondták róla, hogy Schopenhauert olvasott. De mi az összefüggés ezek közt, nem tudom.

Április 1. — Türelmetlen vagyok az időmmel. Talán csak nem gondolom, hogy tanulás, tanítás, olvasás és írás lefolyhat egy délután... Ma olvastam Áprily *Esti párbeszéd* című kötetét. Hát ez sokkal több Szabó Jenőnél. Minden verse átszűrve leheletfinom szellemiséggel. Az erdélyi hegyekkel is jelképesen az itt élők közös sorsát érzékelteti.

Április 2. — Magyarból feleltem Kőlcseyről. Első voltam, és zavaromban csak makogtam, noha annyi mondanivalóm lett volna. Rass pedig eltakarta az arcát a tenyerével, és egy kiegészítő kérdést sem tett fel. Utánam Fazekas Feri és Gaál Tamás csak úgy fújták a leckét. Nagyon megrendített. Hiába próbáltam, nem tudok magolni. S ha ki vagyok merülve, megszakad a gondolatfonal bennem.

Április 3. — Ma felolvastam az önképzőköri gyűlésen. Ez az izgalom is okozta tegnap, hogy olyan gyengén feleltem. Gyóni orosz fogságban írt verseit ismertettem, amelyek nemcsak a háborúról, hanem a forradalomról is szólnak. Jegyzőkönyvi dicséretet kaptam. De sem Rass, sem Király nem jött el.

A nagy család apai ágom születésem előtt. Anyám mellett Bandika és Lili, Apám mellett a tornácon Pista.

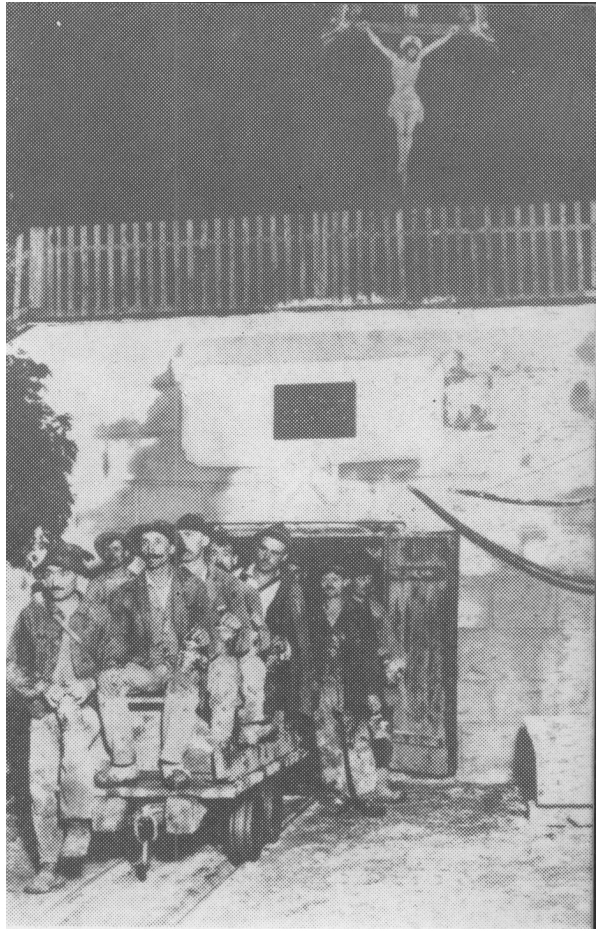
□
Ferenczi Ignác
nagyapám.

A három
Ferenczi
lány: Ilonka,
Matild (Mici)
és Erzsi
(édesanyám)
a múlt szá-
zad végén.

Szerencse fel!

Választók és csend-
őrök Körösbányán
1905 januárjában.

Előfizetési árak:
 helyben és vidékre postán külföld
 Egy év ... 8 kor.
 Fél ... 4 "
 Negyed ... 2 "
 Egyes szám ára 20 fillér.

Alkotmányok:
 Roth Ferencz képmagyaráta
 1891-1892. Földm. 1893-1894.

Magyarországi lapok:
 A lap excellent előfizetői
 közzéteszik a szerkesztő
 tagok, a postaküldemények a
 kiadói vállalatok költségén.

ZARÁND

TÁRSADALMI, SZÉPIRODALMI ÉS KÖZGAZDASÁGI HETILAP.

Felkeltve szerkesztő:
Brády Albert.

Főmunkatárs:
Dr. Török Arthur.

Magyarok:
 minden szombaton.

Hirdetnek kisküldésig:
 Arszabály szerint. Többet
 kiadással küldve.

Hirdetők:
 a kiadónakhoz küldendő.

Angolok képmagyaráta:
 Felhasználásának New York
 1891-1892. K. M. M. 1. s. Földm.

Nyitási szerződés 30 fillér.
 Hirdetési és nyitási díjak
 a szöveg szerint.

Az ágenssek.

Az elcsalt munkások sorsa.

E helyről, honnan mindig a megfontolt
 kérvények terjednek, a kemény verések
 között az olvasó elé kerül, megfontolt
 meg, hogy egyszer az érdelem, a felelő
 része nyilatkozzék meg.

Szegény megcsalt zarándi munkások
 számaról van szó. Lehetetlen ágenszek
 szerződést kötnék velük, hogy fix napi 4
 korona bért kap bármelyikük: felkeresedik
 nek száz ember és nekintől az ismeretlen

han, de így terhet elmozdítani és, tovább
 vinni még soha életében nem kellett. Tul-
 tuk három 3-szorosított ajakkal, patakok
 hoz ömlött a víz rajtuk végig és még pö-
 löst számba ment mikor visszatérve a munká-
 helyre nagy sietséggel fogtuk hozzá a
 szőke letéjtáshoz. Este alig bírtam a bányá-
 ból kimenni. Teljesen ki voltam merülve,
 sem enni sem inni nem tudtam. Másnap uj-
 ból így ment a tánc. Hat napig kibírtam —
 de tovább nem. Hat hónapra aztán meg-
 kaptam a díjazat 24 korona helyett 14 K
 50 fillér. Mikor felgőzöltem azt mondták

és odaérkezve tapasztaltam, hogy ha naponta
 három ember dolgozik végig is, szó sincsen
 a munkára kikötött napi 4-5 K. került
 hanem — kifoszták apréppel.

És történet minden a hatóság szeme
 láttára, anélkül, hogy az ágenszt megkérd-
 deznek: miféle irással garantálja szavainak,
 ígéreteinek igazságát.

A bányások közt is van számos kiváló
 munkás, aki napi 5-6 koronát bányól meg-
 keres, ezek oly megfontolt munkássággal
 a szőkebányában is szerkesztnek 7-8 koronát
 — az kizárólag. De a nagy többség,

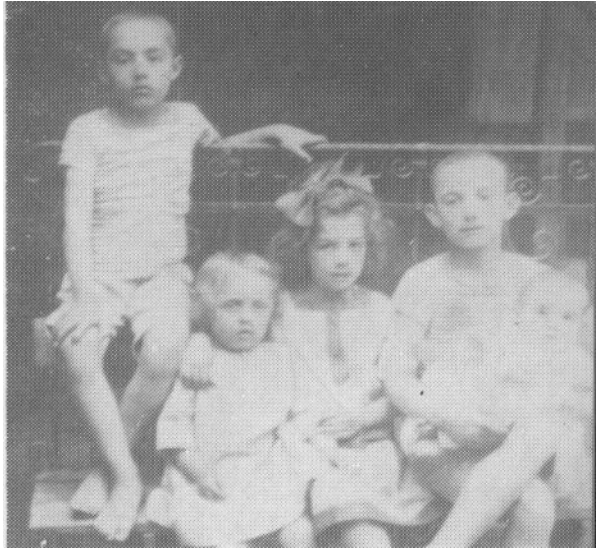
A Zaránd
 című
 brádi
 hetilap

Takarékpénztár, Oncu Nerva háza, szülőházam és a járásbíróház.

Villa, ahol a házi bál volt

Pista, én (lányos ruhában), Lili és Bandika, ölében Bözsivel, 1909-ben

Eliz tánti Bözsivel, Ilonka tánti Dodó fiával, előtte Sannyi. Én gondterhelt arccal balra.

Anyám és apám
Abbáziában.

Brády Atila, apám
és dr. Nicolae Robu
Cirkvenicában.

Alvácán. Én az alsó sor jobb szélén.

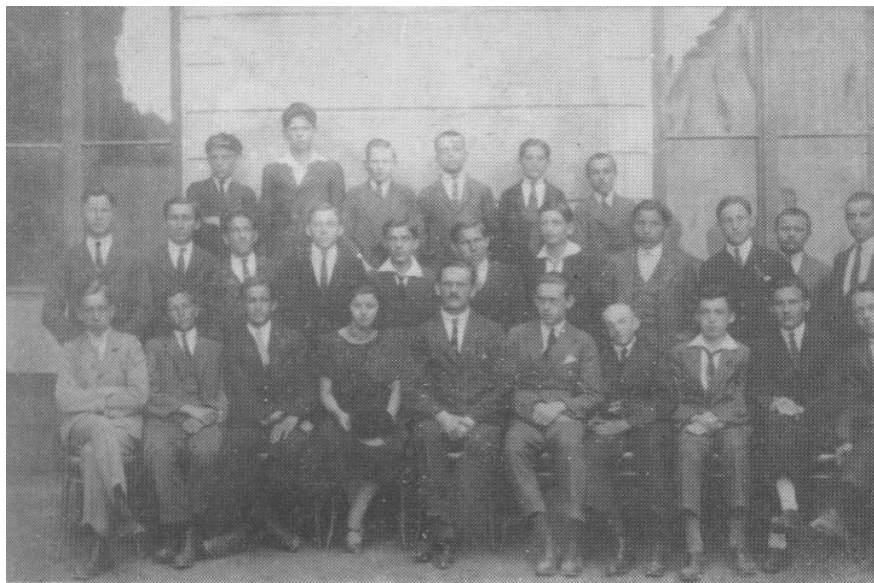
A család
1916-ban.

Apám utolsó képe
Gyulafehérvárt.

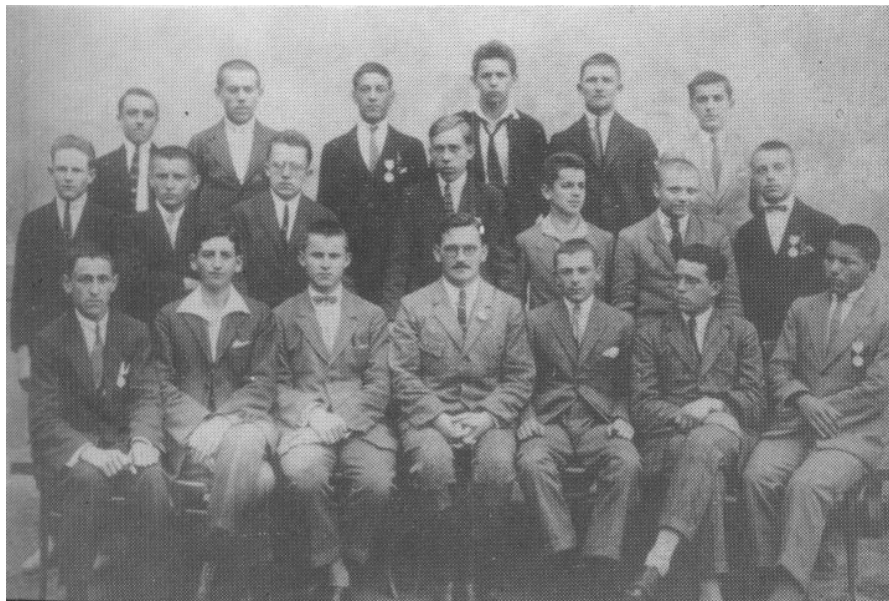
Gyászbán,
1923. május.

Hatodikban (1922—1923).

Hetedikben (1923—1924).

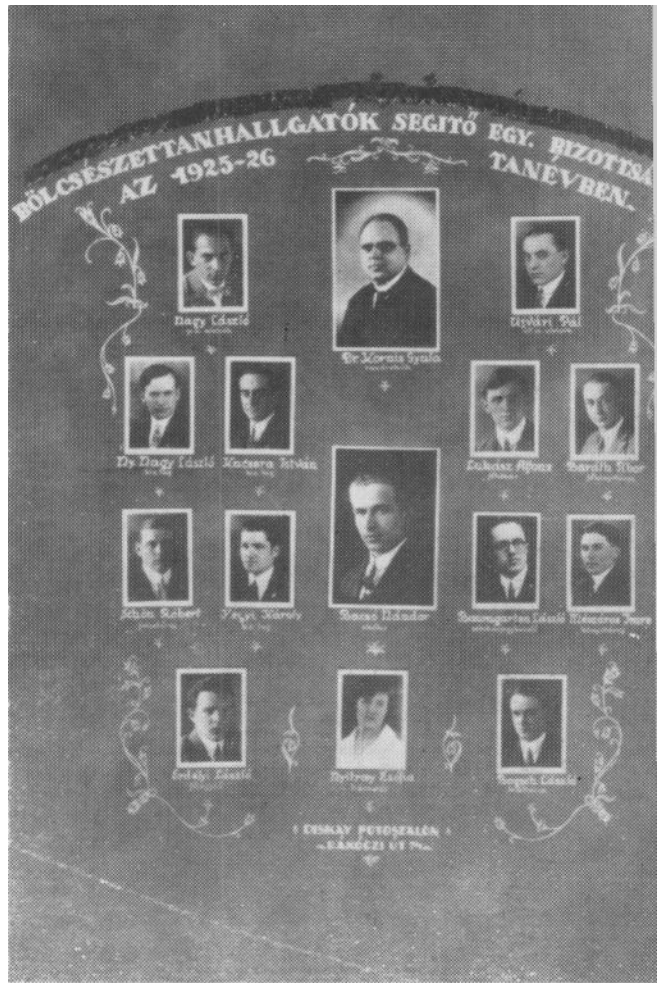
Kirándulás a Páringon.

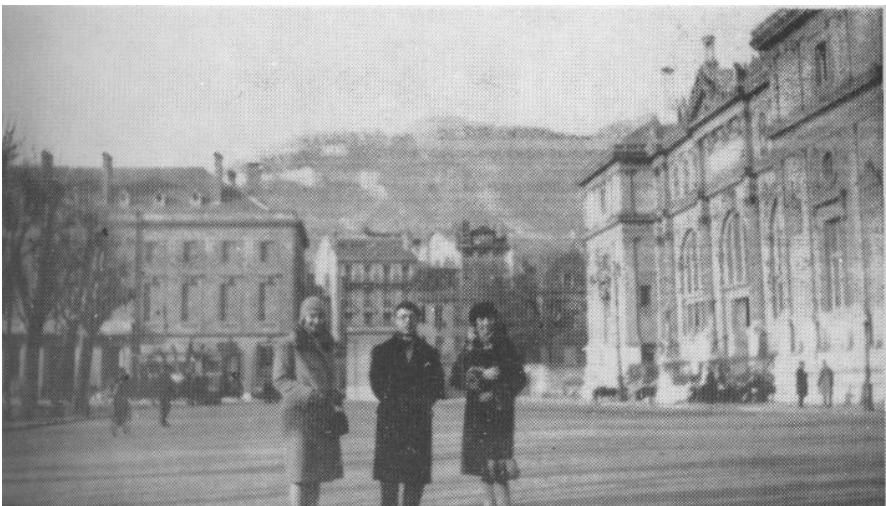
Az érettségi tablón.

A segítő egyesület vezetőjében.

A grenoble-i egyetem előtt 1928 őszén. Tőlem jobbra Máthé-Szabó Magda.

A Népfront megalakulásának évfordulóján Cebén (1975 december).

Április 5. — Anyám túl jóhiszemű, s ezért a mindennapi életben minduntalan kudarcot vall. De ne tegyek azért folytonos megjegyzéseket neki... Ma mutatta be Lestyán a passiójátékot diapozitív képekkel. Szerencsésen sikerült a prolog elmondása is részemről.

Április 9. — Befejeztem a novellámat Balassiról, délután pedig lesétáltam a Maroshoz. Estefelé találkoztam Benczel Bélával, aki megmutatta nekem a *Gyilkos* Szabolcskáról szóló gúny-számát. Valóban Szabolcska leadott Pesten egy becsmérlő nyilatkozatot az erdélyi irodalomról, ami által nagyot vétett. Berde Mária pedig írt egy őszinte nyílt levelet hozzá az *Ellenzék*ben, leszögezve, hogy nem a konzervatív lapok maradtak a sajtó hivatásához hűek. Sőt! És nem is ezek köré csoportosulnak a legjobb erdélyi írók. Erre válaszolt szintén az *Ellenzék*ben Szabolcska, beismerve, hogy nemigen tájékozott az új irodalomban. Volt egy újságíró szövetségi gyűlés is, több felszólalással. Az emigráns írókat is védelmükbe vették. Walter Gyula pedig magát az erdélyi irodalmat jelentette ki sértettnek, nagyon helyesen. Ezt használta ki a *Gyilkos*. De útszéli hangjával inkább ártott és zavart keltett.

Április 16. — Már egy hete nem írtam a naplómba. Közben kikaptuk a húsvéti vakációt. Voltam Szászsebesen Mauksch dr.-nál, aki erősebb szemüveget írt elő. Gyalog jöttem át Alvincre, s ott szálltam fel az aradi vonatra... A *Bánk bán*ból még csak három felvonást olvastam el. Azután kerül sor a házi dolgozatokra. Az enyéimre és a tanítványaim dolgozataira.

Április 20. — Ma délután megkérdezett Friedmann dr., hogy milyen szakra iratkozom az egyetemen. Azt feleltem, hogy „filozófiára és irodalomra, s a filozófián is az esztétikára”. Nagyképű voltam, mert még jóformán azt se tudom, hogy mi fán teremnek. Azonkívül a román nyelvtudásom is hiányos még ahhoz, hogy a kolozsvári egyetemen megfelelhessenek. Márpedig én mindenképpen itt akarok elhelyezkedni, ahol a magyar tömegeknek oly nagy szüksége van képzett értelmiségiekre.

Friedmann intett, hogy el kell vetni minden felekezetiességet, s magasabb szempontból kell nézni a dolgokat. Nem szabad sehova eleve lekötönm magam. Aztán a szerelemről szólva megjegyezte, hogy „Hja, már a mai világban nincs aszké-

tizmus!” Ez egy kicsit megzavart. Úgy látszik, sejti, hogy milyen küzdelmet vívok magamban.

Április 28. — Most érkeztem Brassóból. Éjjel utaztam megint, hogy időt nyerjek. De nagyon kimerített az út, s ilyenkor testileg-lelkileg földhözcsapott vagyok. Sokat bolyongtam, amíg eljutottam anyám másod-unokatestvére, Veress Ernő hozzátartozóihoz. Ő akkor érkezett meg Sándor Imrével, a csíkszeredai hittanárral együtt, aki nekem Szebenben tanárom volt. Ernő azt mondta, hogy őt akarják megbízni az erdélyi katolikus diáklap szerkesztésével, s akkor másnak adja át az *Erdélyi Tudósítót*. Délután az újszentannai női kurzusra menőkkel elutazott Mancsi is, Ernő csitri tanítónő húga. Sajnáltam. Másnap ismerős fiúkkal találkoztam, s bejártuk a fellegvárat, kilátót, a Cenket, s voltunk a Fekete-templomban is. Próbálkoztunk a múzeumnál, de be volt zárva. Velünk volt Teleki Dezső is, a nyolcadikos régi ismerősöm, tehetséges rajzoló, akivel valamikor Alvincen találkoztam. Most az apja a *Brassói Lapok* szerkesztőségében dolgozik.

Ernövel voltam Szemléréknél is. Az apa, a katolikus gimnázium igazgatója, s a fia egyaránt költő. Az impozáns, magas Szemlér bácsi atyai módon megbírálta az *Erdélyi Tudósítóban* megjelent versem. Különösen azt a sort kifogásolta, hogy „a jobb kezem írásra összegörbedt”. Lehet, hogy igaza van, de az én jobb kezem két ujja ténylegesen görbe. Veress Ernő védelmébe vett. Én hallgattam. Aztán átmentem Ferihez, aki több mint egy évvel idősebb nálam. Sokat olvas, nyelveket tud, s csiszolt verseket ír. Egy ideig sétáltunk, beszélgettünk. De aztán sietve elköszönt. Talán találkája volt, hiszen már a nyolcadikat végzi...

(Szemlér Feri sokáig nem láttam ezután. Bukarestbe ment jogot tanulni, mintegy példát nyújtva másokkal együtt, hogy be kell kapcsolódni az ország valóságába. Versein, gondos műfordításain kívül irodalompolitikai kiállásával is azoknak a sorait növelte, akikben egygyéforrt a művészi érzék és a haladó gondolat.)

1924. május 11. — A múlt héten levelet kaptam Dsida Jenőtől. Nagyon kedves, hosszú levelet. Egyidős velem. Jobb barátot nemigen kaphatnék. A *Vasárnapi Újságban* olvasta soraimat, amit Szentimrei szerkeszt. Csakugyan küldtem oda írásokat, de hogy meg is jelent valami, arról nem volt tudomásom. Neki Budapesten is meg fognak jelenni költeményei,

az *Élet* című katolikus lapban. Verseket is mellékelte a levelében, hogy eljuttassam az *Erdélyi Tudósító* pünkösdi számába. Köztük egy *Harci induló* címűt, amit nekem ajánl. Pattogó ritmusú vers, ilyen sorokkal: „Omlik a fal már, tűzben a Vár; — Várfalak ormán szent csata vár! — Győzelem innen az égbe vezet! — Rajta, előre! Add a kezéd!”... Meghatódva élete sorsán, én is írtam hozzá egy verset: „Ugye, barátom, béke volt a bölcsőd? — Vagy feledted a régi dajkaszót? — Míg kis szobád tündéri képet öltött, — sok méla dal csodákba ringatott. — Fájón, tudom, aztán ébredni kellett, — szemedbe szúrt a dermesztő való. — Csak este tűnt a karácsonyfa mellett — s álomcsatákba vitt a hintaló. — Tán gyásza is volt árva házatoknak, — de bánat gyöngye hullt így is terád. — Sok önfeledt, vidám mosolyt lemostak, — míg egyre vártad a te katonád...” Ez a katona persze az édesapja volt, aki frontszolgálat után fogságba került... Tegnap majálison voltunk a többi iskolával együtt. Forrás nem lévén a közelben, csak sör- meg bor-ivászat volt. Meg futballmeccs és katonazenére tánc. Mi hetedikesek vettünk vagy öt kiló vesepecsenyét, de amíg sült, jóllaktak a fiúk hideg étellel, s a javát kidobtuk. Megszállták a hangyák. Szép kis madarak és fák ünnepe! Megismerkedtem egy bájos kis román lánnyal, de nehezen értekeztünk, mert ő alig tud magyarul, és én alig tudok románul. Sajnos, többen is udvarolnak neki, és nagyobbak nálam. Kedves volt hozzám. De hódítani még mindig nem tudok. Ha megismerkedem egy leánnyal, szorongás fog el, és csak banális dolgok jönnek a számra.

Május 15. — Választ kaptam Waltertől. Elmélyülést lát nálam, s leközli az újabban küldött versem. Maturandusnak címez, pedig csak VII-ikes vagyok. Novellámat is elolvasta. Részleteiben szerinte sikerült, de Balassi személye halvány.

Május 18. — Kirándulásra megyünk Petrozsénybe 4—5 napra. De előbb Lestyánnal Alvincre, ahol előadjuk a passiót, s így megszerzem a kirándulásra szükséges összeget Sanyi öcsém számára is.

Május 30. — Vasárnap reggel indultunk, külön vagonban. A Sztrigy völgyét a vonat lépcsőjén ülve élveztem végig. Felűnt a havas Retyezát, majd a Páring, utazásunk egyik célja. Délután érkeztünk a Boli-barlanghoz. Ott leszálltunk a vonatról, s bejártuk, amennyire lehetett, a nyaktörő utat a barlang szájában. Majd gyalog indultunk Petrozsénybe. A polgáristák

előadást rendeztek a mi tiszteletünkre. Utána tánc volt. Összetalálkoztam a K. lányokkal. Pirivel csárdást táncoltam. Mostohaapjuk katonarvos volt a háború alatt. Engem Feketééknél szállásoltak el. A bácsi főbiztos... Dél előtt meg néztük a szénszortírozást s a villanyműveket. Két tanárral le mentem a liften a bányába. Azután fél kilométert tettünk meg lóhúzza csilléken, egészen a Mina-Vest felvonójáig. Láttam három bányalovat, amelyek a föld alatt örök vakságra vannak kárhozthatva. Verset is írtam róluk. Így végződik: „... Az este rájuk rég terült, — de írja nem jó hajnaluknak. — Rabgyötrellem az életük — és inszakadtig húznak, húznak. — Trapp-trapp. A tárna szája mély, — sötét rejtelme lesben áll már, — léptük nyomán visszhang se kél — s nagyobb a csönd a vak halálnál.”... Délután forgatom Feketééknél az *Erdélyi Magyar Lányokat*, és mire nem találok, mint Piri leközölt versére... Du. 3/4 ötkor indultunk a Páringra, s este 1/2 9-kor értünk a menedékházhoz. A völgyben ezernyi csillagként ragyogtak a villanylámpák. Lestyán lefényképezte, de nem hiszem, hogy sikerül ezt a csodálatos látványt visszaadni fényképen. Azután evés, ivás, éneklés. Reggel 1/2 7-kor felkelés. A nap már jó magasán volt. Derékig mosdottunk. Én a Círja megmászása helyett a sétát és a napfürdőt választottam. A lejövés a szerpentin úton gyorsan ment. Azután páran osztálytársaméknál, Gurka Viliéknél voltunk vacsorán. Éjfél után kerültünk haza... Reggel Livezeni-be mentünk vonattal, s onnan kocsin a Szurduk-szorosba. Itt már nincs tovább vasútjárat. Visszajövet a társaság egy része Lupényba ment, ahol egy 60 terítékes ebédet rendezett a társulat a tiszteletünkre. Petrozsényben maradtam, mert Lestyán a passiójátékot vetítette, s én a prologot mondtam. Másnap délben indultunk hazafelé. Nem is hittem volna, hogy a fehérvári diákok látogatásának ilyen nagy visszhangja lesz.

Június 8. — Pünkösöd első napja. Még kilencszer megyünk iskolába... A múltkoriban említettem a naplómban egy pesti nőt, aki itt üdül. Nemrég újra beszélgettem vele. Művelt, de sok a máz rajta. Írók, művészek közt forog. Különbösen iparművészettel foglalkozik. Azonkívül ír is, mondhatni „ösztön”ből. Úgy mondja, hogy „transzban”.

Június 20. — Vége az előadásnak. Jönnek az általános ismétlések. Tegnapelőtt levelet kaptam Piritől, Azt írja, hogy megjelent versét saját magának szánta, s nem táplál ábrán-

dokat költői képességeiről. Négy oldalon válaszoltam neki. Ma jött egy másik levél, Jenőtől. Most már mélyebb belátást nyertem az én távoli író barátom lelkébe. Elcsodálkoztam azon az életgazdagságon, ami áthatja. Pedig dehogy is kérkedik velem. Súlyosan szívbajos fiú, aki jórészt otthon ül, rengeteget olvas, szintén szűk sorsban él, és líraibb lélek nálam. Nála az élet napi hatásai mind versbe szüremkednek. Nagyon tehetséges, törekvő fiú. Nyelveket tud, jeles rendű tanuló, bár alig járhat egy héten kétszer az iskolába. Papnak készült, s csak betegsége akadályozta meg terve kivitelében. Holnap válaszolok neki.

Június 27. — Kirándulásunk Intregáldon a következőképp zajlott le. Reggel hatkor indultunk a kis vonattal Ompoicáig. Azután az iparvasút vitt fel Heldahájra, a Maros menti favállalat legtávolabbi irtásához. Egy hivatalnok faházában szálltunk meg. Feltűnt pirospozsgás, fiatal szobalánya. Ebéd után gátat építettünk a patakban, s így elég széles fürdőhelyet készítettünk. A számócaszedésben első lettem. A vacsoránk puliszka volt juhtejjel. Este a szabad tűz körül sokáig énekeltünk. A házban ki a földön, illetve száraz leveleken, ki pokrócon vagy ágyban aludt. A vaskályha azonban hamar kihűlt, s hajnalra már vacogott a fogam, noha jól be voltam takarózva. Azután egy meredek irtáson mentünk sokáig. Valami barlangot kerestünk, de eltévesztettük az utat, s vissza kellett hogy menjünk az ösvényig, ami elvezetett a pár kilométer hosszú völgybe, Intregáldra. Egyik sziklaszoros a másikat követte. A molnárnál, bade Nicolaénál telepedtünk meg. A hegyipatakban egy óriási természetes zuhanynál élveztük a vizet. Majd gyopárszedés következett. De ebben lemaradtam, mert a sziklás meredekre mások jobban fel tudtak mászni. Az alvás jól ment volna, mert a malomban sok a ványolásban levő pokróc, de az én vazelinnel bekenet, lesült testem alig bírta a fekvést. Az út egyenesen ment Benedekfalvára, a Kecsekő és Csáklyakő között. Fölöttünk, alattunk sűrű, hatalmas bükkös. Jó volt teli tüdővel szívni ezt az erdei levegőt.

A harmadik szoros legszűkebb részénél jobbra-balra egyenesen a sziklába vájt réseket pillantottunk meg. Valamikor, talán több évezrede, a támadás veszélye elől gerendákkal zárhatták el így a völgyet. Hogy már réges-régen lakott hely volt, arról bronzkori leletek is tanúskodnak. A vonatot lekés-

tük, s gyalog mentünk, vagy inkább vánszorogtunk be Fehérvárra.

Július 5. — Walter írt, hogy átadta a kézirataim dr. György Lajosnak, az új főszerkesztőnek... Ma fenn voltam reggel áldozni a püspöknél. Utána könyvtárt rendeztem nála. Rátaláltam Szekfű *Három nemzedékére*, amit már régóta keresek. A Minervától is megkaptam Tavasz Sándor könyvét a modern kor szellemi válságairól... Jenő elég hamar válaszolt a levelemre. Már viszonzottam is a választ. Szatmárról még egy levelet kaptam, páter Olasz Pétertől, volt kalocsai jezsuita számtantanáromtól. Írásaim örömmel olvasta, és levelezést ajánl. Ír Dsidáról is, erről az „értékes, komoly, finom lelkű fiúról”. Közli, hogy itt marad Romániában, s diák-pásztorációval fog foglalkozni.

Július 20. — Itthon most jobban pihenek, abbahagyva a csatangolást. De azért megfordultam Alvincen, ahol Dombi káplán vendége voltam a plébánián. Régi ferences kolostor, s a kútja jellegzetes kétvedrű, le-felhúzó, láncos szerkezet, mint Olaszországban. Megnéztem a reneszánsz stílusú Martinuzzi-kastélyt is. Az elmúlt 4—5 év alatt majdnem fele romba dőlt, mert senki sem gondozta. A református templom egy gótikus stílusú templomnak a fennmaradt mellékhajója.

Augusztus 3. — Három levél érkezett. Az első Jenőtől. Igen szerény, sikereihez és tehetségéhez képest. Azután páter Olaszról. Piritől is kaptam választ. Valami becsúszhatott az én kioktató modoromból a hozzá írt levelemben, mert szinte teljesen elvesztette az önbizalmát.

Augusztus 10. — A hét elejére tervezett kirándulásról a Jézer-tóhoz, ahol római kori aranyosó volt, szerencsétlenül lecsúsztam. Este átmentem Magyarigenbe, felpakolva, készen, de éjjel Ferenczi Gézáéknál rosszul lettem. Megint gyomoridegesség. Másnap reggel vánszorogva indultam el, de 5—6 kilométer után már nem bírtam tovább, s letelepedtem egy akácfa árnyékába. Jó három óra hosszat feküdtem ott, aztán kényszerű pihenőkkel kerültem vissza. Szerencsére egy szekér felvett közben. Egy napig maradtam Ferencziéknél, s azután jöttem haza... E héten csak Jenőtől kaptam levelet, de az valóban tartalmas levél volt. Nagyon-nagyon vár, s nemhiába írtam, hogy én még jobban vágyom a látogatásra. E hónap vége felé indulok. Addig még egy felolvasást is el kell készítenem, mert Jenő lekötött egy előadásra. Ezenkívül arról

értesített, hogy kiadnák a verseinket *Mi ketten* címmel. Valóban megtisztelő és váratlan meglepetés, de még nem tartom elég érettnek magam erre. Írtam neki, hogy halasszuk ezt a jövő évre. A munkabírása rendkívüli, s napi zárszámadásait ha megtekinthetném, nagy termékenység tűnne ki belőle... Elolvastam a *Három nemzedéket*. Nagyon megfűködte az agyam. Sok újragondolni való van benne. Megjegyeztem a kiírandó részeket.

Augusztus 16. — Olvastam az *Életből* egy értekezést valami Witting nevű német lelkésztől. A bevezető sorokban a szerkesztőség megjegyzi, hogy nagy port vert írás, és katolikus olvasói is megoszlottak, pedig egyházi imprimaturt, engedélyt is kapott a közlésére. Arról szól, hogy a katolikus energia a kegyetlen önrágódások, önkínzások útján párolog el. A túlzó dogmatikus szörszálhasogatás, a törvényhálózatok szövevénye helyett legyen meg a hit és a jóakarát az emberben, s ne vesződjön annyit az elkövetett bűnökkel. Meglegyen a gyónás, de az előretörekvés is. Ne emésszük túlságosan magunkat az elkövetett bűnökért, mint önmagukban rosszakért, mert azok is Isten világának megnyilatkozásai. Isten nem törvények betartását, hanem keresztény lelket akar. Azt is állítja az író, hogy a bűnök is segítenek az igazi életre, ha a jóakarát megvan... Nagyon vártam, hogy valaki ezt kimondja, mert valósággal malomkövek közt őrlődöm.

Augusztus 20. — Kaptam egy nagyon kedves választ Reményik Sándortól. Biztat, hogy ha Kolozsvárra jövök, szívesen lát, s mentegetőzik, hogy nem írt előbb. Úgy szól hozzámm, mintha máris valóságos író lennék. Azonkívül Piritől jött levél. Készítik a kelengyéjét, most 18 éves... Egy versikében meg is sirattam őt... Hosszú levelet írtam Tompek Jósának. A jezsuiták hívják, lépjen be a rendjükbe. A napokban még kimegyek Alvincre, hogy megbeszéljem vele. Nagyon meg kell gondolnia.

Augusztus 24. — Holnap délben megyek Kolozsvárra, s onnan kedd este Szatmárra. Írt Jenő, s válaszoltam is rá, hogy mikor érkezem. Újra sürgeti a verseim, sőt egy bevezető verset is írt a közös kötethez. Ide írom négy sorát: „Dalunkban furcsa messzeségek, — ködös, különös, új világ: — vágyatlan vágyak, sötét fények — és mégis minden összevág.” Úgy látszik, nem olvasta el figyelmesen a levelem, ami eléggé ki-

térő hangú volt a kötettel kapcsolatban. Egy ideig semmiképpen se lehet szó ilyesmiről. Nagyon egyenetlenek a verseim.

Kolozsvár, augusztus 26. — Daminékhoz szálltam. Daminné apám unokahúga. Férje, dél-ausztriai olasz létére, az osztrák hadseregben az olaszok elleni harcban esett el a Doberdón. Margit néni együtt él anyjával és két gyermekével, Babival és Beppóval. Állandó élénk hangoskodás, összeszólalkozás... Este színházban voltam. A *Süt a napot* adták Zilahytól, elég kevés közönséggel. Az *Ellenzék* riportere azt írja, hogy a darab nem adja a falu igazi képét. Így is van... Másnap délelőtt elmentem a *Pásztor tűzhöz*. György Lajossal beszéltem, de a végén kitűnt, hogy egyetlen versem sem nézte át. A novellámat viszont Balassiról elfogadta. Aztán Reményik lakására robtam, de közben elutazott. Találkoztam a tehetséges Fischer Ernővel, aki az idén érettségizett, s most az *Új Kelet*nél van, de gazdag nagybátyja azt szeretné, hogy favállalatánál hivatalnok legyen. Hornákkal is beszéltem, aki pár éve végzett, de egyetemre az anyagiak hiánya miatt nem tudott menni. Kénytelen volt ügynöknek állni, hogy megélhessen. Nekem harmadikos koromban duktorom volt, s nagyon rendes volt hozzám.

Szatmár, augusztus 27. — Alig aludtam valamit. Éjfél után kettőkor már az állomáson voltam. Délfelé érkeztem Szatmárra. Útközben Emerson értekezését olvastam a barátságról... Vártam egy ideig az állomásépület külső felén, amíg rátaláltunk egymásra. Olyan Jenő, amilyennek képzeltem. De még annál is értékesebb. Költőiségben annyira elől van, hogy én ezt a távolságot őszinte csodálkozással nézem. Versei rögtön születnek. Amíg aludtam délután, már kettőt is írt. Mint ha sietne az étellel. Van vagy negyven alkalmas verse még beküldetlen. Finom, gyöngéd gyerek. Szépen zongorázik, sőt komponál is. Édesanyja jóságos lélek. Apja szelíd, figyelmes. Valamikor aktív tiszt volt, de semmi katonás benne. Voltam páter Olasznál is, holnap beszélök vele bővebben. Utoljára még a kommün alatt láttam Kalocsán. Akkor sportruhában, vászon térdnadrágban járt.

Szeptember 7. — Mióta utoljára írtam a naplomba, eseménydús hét telt el. Jenőnek sokkal rendszeresebb az olvasottsága, mint az enyém, és filozófiai tudása is van. Románul meg majdnem folyékonyan társalog. Igaz, hogy alkalmi is van rá. Németül meg franciául majdnem szótár nélkül olvas. Vol-

tunk a papköltő Pakocs Károlynál, aki meguzsonnázott minket. Mindketten olvastunk a verseinkből. Aztán Pakocs megmutatta azt az oltárt, amelynél Petőfi Erdődön esküdött Szendrey Júliával, és most a püspöki kápolnában van... Jenő felolvasta nekem legtöbb versét. Megvitattuk mindahányat. A magyar klasszikus poézisnek minden ujjgyakorlatát elsajátította. A modernek közül Tóth Árpád és Kosztolányi áll hozzá közel. Ady viharzásában a sorok különös zenéjét, a képek, szavak bizarrságát követi, akárcsak saját beteg szíve aritmiás, dohogó ütemét.

(Dside Jenő szívbajával kapcsolatban nemrég kaptam Dóczy Palitól, a vásárhelyi professzortól néhány eligazító sort: „Dsidának veleszületett — congenitális — szívbaja volt; mikor medikus voltam, Hațieganu prof. belgyógyászati előadás során bemutatta őt. A városból jött be Dside civil ruhában, nem is volt fekvő beteg. Szomorkás, kissé savanyú mosolya felejthetetlen.“)

Szeptember 13. — A szatmári estély jól sikerült. A következő nap még nem indultam, mert nagyon kimerített a sok látogatás, beszélgetés. Jenő szerette volna, ha két pártfogóját, a Scheffler testvéreket is felkeressük, akik közül az egyik kanonok, a másik teológiai tanár. De már nem volt idő reá. Mint Jenő mesélte, mindkettő bőven áldozik a dionüszoszi örömöknek. A „tisza férfiúságot” nem firtatják annyira az ifjúság előtt, de a dogmákból egy fikarcnyit sem engednek. Elutazásomkor reggel kikísért Jenő az állomásra. Úgy búcsúztunk, mintha sohasem látnók többé egymást. Jenő belsőjében nagyon pesszimista.

(1968-ban az özvegy Dside néni így írt Szemlér Ferencnek erről a látogatásról: „Ha B. Lacival találkozik, kérem, mondja meg, hogy nagy, meleg szeretettel csókolja Margit néni azt a »kis fiút«, aki annak idején nálunk nyaralt... Jenő szívéhez oda volt forrva, és mikor letelt a vakáció és eltávozott, olyan úrt hagyott, hogy csak hetek múlva tudtunk beletörődni, hogy nincs közöttünk.”)

Gyulafehérvár, szeptember 20. — Kolozsvárt Kendével beszéltem, aki az *Erdélyi Magyar Lányok* szerkesztője és magyar szakos paptanár. Ajánlta az orosz regényírókat s a németek közül Thomas Mannt olvasásra. Biztatott, hogy prózában inkább lélekrajzot írjak, mert torkig vannak az olvasók az elbeszélésekkel. Hazamenet az úton elolvastam Rai-

ner M. Rilke kornétását, amit Kolozvárt vettem... Sajnos kosztosaink még nincsenek, s a nyugdíjkérdés elintézésére is alig van kilátás... Most készítem az önképzőköri elnöki megnyitóm, mert értesítettek, hogy engem jelöltek erre a tisztségre.

Szeptember 23. — Jenő írja, hogy kapott Reményiktől egy hosszú, négyoldalas levelet. Most odamegy Szatmárra Elek nagyapó, és az újságírók napján Jenő is fog szerepelni a verseivel... Készítjük a diáklapunkat, amelynek a szerkesztője vagyok.

Október 5. — Még két cikket kell megírnom a lapunkba, s aztán hozzáfoghatunk a lemásolásához litográf-tintával és a kocsonyán való lehúzáshoz.

Október 12. — Sokat bajlódtunk a lappal, de csak a felét tudtuk lehúzni 60 példányban... Végre van egy képzett román szakos tanárunk, Száva Kristóf. Remélem, hogy ez hasznomra lesz, mert nehéz csak könyvből és szótárból tanulni.

Október 19. — Újra kiránduláson voltunk osztályfőnökünkkel, Magyarosival, aki számtan szakos, de sokat mesél nekünk történelemről is. Megnéztük a sárdi, félig földbe sülyedt középkori templomot, aztán nekivágtunk a Kecskékőnek. Hosszú, meredek úton értünk el a várromig. A kilátás felséges. Száz kilométeres körzetben látja az ember a Maros környékét. Visszajövet Magyarigenben megnéztük a barokk stílű református templomot s a temetőben Bod Péter sírját. 150 éve még több mint ezer híve volt az eklézsiának, s ma alig van 70—80. Sokan pusztultak el itt 1848-ban. Egy emlékoszlop is hirdeti.

Október 26. — Diáklapunk elkelt. Komoly erkölcsi és anyagi sikere volt. Megvolt az önképzőköri gyűlés is a beszéddel. Megírtam Olasz páternek, hogy a kegyelmes egyetért azzal, hogy ő tartsa a lelkigyakorlatot nálunk... A *Vasárnapi Újság*ban Becski Andor vehemens cikket közölt, az erdélyi irodalom eredményeit kétségbe vonva. Válaszokat kérnek. Azt hiszem, hogy én is fogok válaszolni, ha nem is olyan vehemens módon.

November 4. — Ma van a kegyelmes nevenapja, és tegnap este szégyenletesen szerepeltünk. Egy csoport diák valami unalmas köszöntőt énekelt, hatszor ismételve, mert Resch papa be volt rúgva. Resch félbeszakította a püspök válaszát is, s még háromszor elénekeltette az említett nótát. Alig tud-

tuk visszatartani a vihogást... Jenőtől kaptam levelet. A tanulás miatt hadilábon áll a költéssel és a komponálással. Küldött egy verset a lapunknak. Azt írja, hogy a hiányomat érzi. Bizony én is az övét, mert itt semmi hasonlatos az ő társaságához.

November 23. — A *Vasárnapi Újság*ban megjelent a hozzászólásom. Utólag olvasva, bizony cikornyásnak tűnik. Kaptam páter Olasztól egy hálálkodó levelet, amelyben kéri, hogy írjak neki valamit a lelki szükségleteinkről, hogy tudja: miről beszéljen.

December 3. — A Jenővel együtt kiadandó közös kötetet tulajdonképpen egy szatmári Pálos nevű újságíró szorgalmazza, abban a reményben, hogy keresni fog vele. Úgy ír nekem, mintha semmit sem mondott volna arról, hogy ő adja ki a kötetet. Mintha mi lennénk a könyv kiadói, s kéri is a pénzt a költségekre, addig is, amíg a gyűjtőívet küldi. Úgy látszik, Jenő nem látott át a szitán... Kaptam Tóth Henriktől levelet, aki tavaly végzett, s a gimnázium legjobb matematikusa és fizikusa volt. Az önképzőkörben értékes előadást tartott Einstein relativitáselméletéről. Olyan rossz anyagi helyzetben van, hogy egyetemi tanulmányokra nem is gondolhat. Kénytelen egy favállalatnál állást vállalni. Jött levél György Lajostól is. Ajánlja, hogy válasszak írói nevet. Én a „Bányai” nevet választottam, szülőfalumra, Körösbányára való tekintettel... Este megérkezett páter Olasz. Késett nagyon a vonat, s előbb kikocsikáztunk Lestyánnal Marosportus felé, ahol a római épületmaradványok helyét kezdték a falusiak kiásni. Jelenteni fogja a hatóságoknak, hogy tegyenek valamit, mert rendkívüli értékekről van szó a régi Apullum helyén. Lestyán megjegyezte Olaszról, hogy túl sok hullámot ver maga körül. Aztán hazament, mert nem volt kedve bevárni a vonatot. Páter Olaszt így egyedül fogadtam. Sok jót mondott Jenőről, aki azért nem írt, mert az egész család krampuszokat gyártott mellékkeresetként Mikulásra. Olasz közben levelezett velünk kapcsolatban a berlini Farkas Gyulával, aki ott egyetemi lektor s egy magyar nyelvű kiadót vezet.

December 4., délben. — Két beszéd is elhangzott a lelki gyakorlaton, jó sűrítve. Fájt a fejem tőle. A tanárok az elsők majd nem teljes számban megjelentek, Rass mormogott, hogy túl sok a tudományos rész. Megmondtam a páternek, hogy

egyszerűbben beszéljen és ne olyan hosszsan. Külön fog a felsősökkel, majd csupán a nyolcadikosokkal szót váltani.

December 4., este. — A beszédeknek hatása volt, de a tanárok közt élénk szóváltást is keltett. Az előadások anyaga olyan zsúfolt, hogy nehezen tudnám összefoglalni. Lestyán extravagánsnak tartja. Olasz páter egyrészt a szentíráshoz való ragaszkodást hangoztatta, másrészt azonban a természet-tudományok fejlődésének elismerését is. „Mellékes — mondta —, hogy az ember agyagból teremtetett, vagy az állatba lehelte az Isten a lelkét. Majd ha ez végleges tan lesz, akkor elfogadjuk...” Ilyet még itt nem állítottak. A hittanórán az egyiket tanultuk, a biológián a másikat.

December 5., este. — Olasz páter a felsősöknek külön beszélt a nemi kérdéstről. Olyan dolgokat is érintett, amit szószékről eddig nem hallottam. A nyolcadikosoknál még tovább ment, s a házasságban megengedett kéjérzést hangsúlyozta. Persze voltak, akik vihogtak. Ami az irodalmat illeti, bár sok mindent helytelenít egyes regényekben, odáig nem megy el, hogy a regényolvasást magát károsnak ítélje. Aztán a túlvilágról beszélt. De sehogyan sem tudok megbékélni azzal, amit mondott. Lelkek leszünk-e vagy testek? A lélek bűnhődik-e, vagy a test? A teológia a lelkek üdvözülését hirdeti. De akkor mi lesz a testek feltámadásával?

December 15. — Kaptam Pálostól levelet, amelyben félreértésnek nyilváníttja válaszomat, és kedvezőbb feltételeket szab könyvünk kiadásához. Mintha megneszelt volna valamit a berlini tervről... A *Pásztortűz* hozta a novellámat Balassiról. Tetszik az itteni olvasóknak, de igaza van Fellnernek, hogy nem eléggé történelmi a légköre. Inkább líra. A *Vasárnapi Újság* nyitott egy rovatot az új nemzedék írásai számára, s lehozta Jenő egyik versét is... Tegnap este volt a Szociális Misszió előadása. Bözsi húgom is szerepelt egy némajátékban. Azután a katonazenekar magyar nótákat húzott, meg táncdalokat... Kaptam a *Cimborától* 55 lejt. Nem is vártam rá. Walter is írt. A *Pásztortűztől* a novellámért járó tiszteletdíjat az előfizetésem javára írják...

December 21. — Rassnak vannak könyvei Adytól. Eddig elhallgatta. Most elkérem őket.

December 28. — Rass ideadta a könyveket. Sajnos az *Erdélyi Irodalmi Szemlében* megjelent cikkében sok az előítélet az erdélyi irodalom iránt... Jenő egyetért, hogy a kötet az

érettségi utánra maradjon. Ma válaszoltam Pirinek. Jogom van-e mélyebbre szőni ezt a barátságot, mikor ő idősebb nálam?... Csíkszeredából és Brassóból is kértek írást tőlem, az ott megjelenő litografált diáklapoknak. Felveszem a kapcsolatot a református ifjúság nyomtatott lapjával is, az *Iffú Erdélyel*.

1925. január 6. — Az Adyról szóló felolvasáshoz összedtem egy csomó tanulmányt, s elkészítettem a vázlatot.

Január 11. — Ez a sok kapkodás a fejlődésem rovására megy. Az életben pedig hiába hivatkozom arra, hogy kérem én gimnazista koromban olvasókört alakítottam, sajtóapostolkodást végeztem stb., stb...

Január 18. — Levelet kaptam Vernes Gyulától, a brassói diáklap volt szerkesztőjétől, aki átment a kolozsvári unitárius gimnáziumba. Választékos, kiegyensúlyozott verseket ír. A levele, mint a Jenő levelei, telve bizodalommal, de egyben melankóliával is.

Január 27. — Türelmetlen önhibáztatások térítnek el természetes utamból. Magamba tekintek és igaztalanul csupa ürességet, hiányt látok. Maholnap az életbe nővök, s a magamrautaltság kemény kiállást kíván. De a túlzott elégedetlenség önmagammal a tervek, teendők halmazát szüli, s egyiket nem tudom végrehajtani a másik miatt. Olvasóköri, zenekari, műsoros előadás szervezésével foglalkozom, s az igazgató névnapjára rendezendő céccóval. Ide-oda szaladgálok, s közben olyan napi penzumot írok magam elé nyelvtanulásból, olvasásból, írásaim átjavításából, hogy este fáradtan dőlök ki, anélkül hogy a felét is elvégeztem volna... Megvan a lapunk ötödik száma. Nem kis idővesztésbe került ez is... A *Vasárnapi Újság* (Szentimrei Jenő) válaszolt szerkesztői üzenetben, elismerően. Az összeköttetést továbbra is fenn akarja tartani velem.

Február 1. — György Lajostól kaptam választ. Leközli három versem. „Kedves kollégájának” szólít, noha tudja, hogy csak nyolcadikos diák vagyok... Kaptam Jenőtől is, Gyulától is egy-egy hosszú levelet. Mind szorosabb barátság fűz össze minket.

Február 21. — A *Diákélet*be nekrológot kell írnom, de oly nehezen kapom meg a hangot. Resch tanár úr ittasan indult az éjjel haza a várba, s lezuhant az alsó várárokbba, ott, ahol még karfa sincs. A nyakcsigolyáját törte. Mikor reggel isko-

lába mentem, még mindig ott feküdt, s le sem volt terítve. Szegény Resch papa, az utóbbi időben a székesegyházban is összevissza orgonált, nem figyelve a mise menetére.

Február 28. — Készülünk osztályfőnökünk, Magyarosi névnapjára. Zalatnai alabástrom írókészetet szeretnénk neki venni. Számtan szakos tanár létére ennek a tájnak a történetét az őskortól úgy ismeri, mintha ő lenne a múzeum őre. Szerinte csak úgy tudjuk a hivatásunk betölteni bármilyen pályán, ha benne élünk a hagyományokban is... Rass visszakérte az Ady-kötetet. Sietve ki kell másolnom az idézendő verseket. A felolvasásomat részletekben fogom megtartani, mert különben hosszúra nyúlna.

Március 1. — Páter Olaszt kikezdte a *Keleti Újság* abból az alkalomból, hogy Kolozsvárt a szószekről nyilvános előadást tartott mindenfajta gondolkodású férfiaknak, s az előadásába antiszemita célzások is vegyültek. Szellemes csipkelődő cikk. Olasz kihívó levélben válaszolt, amit a lap bevezetővel közölt le. Úgy látszik, nem akarja tovább mérgecsíteni a dolgot. A páter fölényes modora mindenütt hullámokat ver.

Március 18. — Az újságunkból még három számot adunk ki. Az elsőt húsvétkor, a másodikat a Jókai-évfordulóra, a harmadik a búcsúsám lesz. A vállalt egyéb teendők miatt mind jobban nyugtalanít az érettségi. Azt mondják, hogy saját tanáraink közül senki sem lesz a bizottságban. Az egyetemre csak nagyon kevés hallgatót akarnak engedni. S ha az anyanyelvünket nem használhatjuk az érettségien, a mi helyzetünk még siralmasabb lesz... Vasárnap Zalatnára mentem Pavloviccsal, aki öccsével együtt ebben a tanévben jött, s az igazgatónál lakik. Úgy volt, hogy a hajnali keskenyvágányúval indulunk, de későn jött a kisállomásra, s elindultunk gyalog. De azután alaposan megbántuk. 35 kilométert tettünk meg összesen, s még egy szekér sem jött abba az irányba. Késő délután lett, mire megérkeztünk. Még soha ilyen hosszú utat nem tettem gyalog életemben. A plébánosnál szálltunk meg. Íróasztalfelszerelést és vázát vettünk... Ma adtuk át az ajánlékot. Magyarosi nagyon meg volt hatva. Azt mondta, hogy ha még egyszer választania kellene, újra tanár lenne. Maros menti földművesek fiából csak úgy tudott felvergődni s főiskolát végezni, hogy állandóan nevelősködött mágnásoknál. Talán azért sem állhatja ki őket, mert alkalma volt kiismerni

ezt a társaságot... Két hete már, hogy levelet kaptam Szabó Jenő lányától, Sárától. Rögtön válaszoltam rá, s tegnap este már találkoztam vele. Fehérváron utazott át, s Tövisig vele mentem, ahol még beszélünk a váróteremben, amíg összeköttetést kapott. Hajnalban érkeztem haza. Sára nálam valamivel idősebb, szőke hajú, barna szemű lány. Rokonszenves, de a családja szélsőségei is megvannak benne. Hívott hozzánk, de nem ígértem semmit.

Március 23. — Gözerővel készülődöm az érettségire. Közben az Adyról szóló felolvasásomnak is megtartottam egy részét. A diákok érdeklődéssel hallgatták. Rass jelen volt, de egyelőre nem nyilatkozott... A mai *Ellenzék* mellékletében bírálat jelent meg a *Pásztortűz* Széchenyi-számáról. Kifogást emel az én első oldalon lehozott ódám ellen, amit Szekfű hatására írtam, de anélkül, hogy megnevezne. A versmérték hiányosságait említi, de az egész, érezhetően, a lap konzervatív irányzatának szól. Engem ez a cikk mindenesetre több igényességre int.

Kolozsvár, április 7. — Vakáció lévén, pár napja itt vagyok Kolozsvárt. Előzetesen levelet kaptam Jenőtől, amelyben súlyos helyzetéről számol be. Valamiért igazságtalanul eltávolították az állami gimnáziumból. De a vizsgálat még folyamatban van. Biztattam, hogy ne hagyja magát letörni. Verne Gyulát csak tegnap este találtam meg. Kényelmes, ízléses kis garzonlakása van. Könyvespolca, íróasztala példás rendben. Pedáns, akárcsak Jenő, míg én határozottan rendetlen vagyok. De úgy látszik, mindkettőnkél kedvezőbb anyagi körülmények közt él. Annyi mindenről beszélünk, hogy még rövid tartalmát sem tudnám ideírni. Jól ismeri a kisbaconi Benedek családot, Elek nagyapót és fiát, Benedek Marcellt. A családja torockói eredetű, de most Baróton laknak. Reggel a házsongárdi temetőt jártam be, nagyapám sírját keresve. Nehezen kaptam meg. Apró székely faluból indult el, s bejárta fél Európát. Ugyanaz a láng hajthatta, ami bennem is ég... Szerettem volna Áprily Lajost és Kuncz Aladárt felkeresni az *Ellenzék* szerkesztőségében, de délelőtt egyik sincs benn. Őket becslöm a legtöbbre az erdélyi magyar irodalom mozgatói közül... Megint Daminékhoz szálltam. Margit néni olaszórákat ad, abból és a csekély nyugdíjából élnek. Babi szorgalmas, Beppo szertelen, bohém fiú, akit mindenki kényeztet. (Beppo pár évre rá meghalt tüdőbajban középiskolás korában. Babi

az egyetemen az olasz szakot végezte. Azután Rómába került ösztöndíjjal. Egy japán attaséhoz ment férjhez, katolikus templomban esküdtek. A háború után Tokióba mentek, s csak ott tudta meg Babi, hogy a férje egy olyan szekta tagja, amelyben soknejűség van, s a nők a családfő rabszolgái. Nehezen sikerült apró leánykájával megszöknie egy külföldi követségre. Ma nyelvtanár nő valahol az óceánon túl.)

Április 10. — Ezekben a szép tavaszi napokban minden nap kísétálok a Maroshoz, vagy a Kolumbánék kertjében olvasok. Ott írtam egy verset a viruló japánbirs-bokorról: „Olyan piros, mint lánggal égő képe — az égi tűztől illetett bokornak, — hogy szinte-szinte lehajlok elébe — és hallgatom: a szirmok mit dalolnak...” Csordultig voltam természetimádattal.

Április 13. — Húsvét első napján átrándultam Szászvárosra. Pichovszkiék hívtak, akik valamikor, apám halála után, egy ideig nálunk laktak. Véndiákbál volt. Csak pöttöm gyermekkoromban jártam itt, s már semmire sem emlékeztem ebből a városból, ahol apám gimnáziumba járt. A műsor kiemelkedő pontja Bretán Miklós énekszámai voltak, aki román létére nem feledte el, hogy ennek a Kuun Kocsárd Kollégiumnak a növendéke volt. Közben az ünnepségen az a hír járta, hogy a kormány be akarja szüntetni ezt az iskolát... Az állomáson várnom kellett, a Tövisre menő személyvonat késése miatt. Az Arad felé menő nemzetközi gyorsra is voltak várakozók. Többek közt egy nálam pár évvel idősebb, jóvágású fiatalember, akinek a bőröndje át volt szíjazva, s oda volt beszorítva, címlappal kifelé, a *Nyugat* egy száma. Megdobbant a szívem. Most láttam először a *Nyugatot*. Vajon ki lehetett a gazdája? (Évek múlva, Jancsó Elemér révén ismerem meg az illetőt. Magyar—francia szakos volt, mint Elemér és én, de ők ketten akkor végezték az egyetemet s egyben az Eötvös Kollégiumot is. Pogány Albertnek hívták. Elődjei közül Hunyad megyei főispánok és alispánok kerültek ki. Bercire a családi birtokból már csak egy romos kúria maradt, amelynek — mint mondta nekem később — a lovagterme tétőzetén hatalmas rés tátong, ahova az eső beesik, a nap besüt. Hogy ő tanárnak ment, már az is az idők jele volt. A Hunyad megyei nemesség soraiban ilyen nemigen történt. S még hozzá haza is jött, mint Elemér, s a nagyenyedi kollégiumnak volt a tanára, majd igazgatója. Demokrata szellemű, mű-

veit ember létére fogékony volt minden demokratikus eszme iránt. De valamilyen lappangó betegség korán sírba vitte.)

Április 16. — Találkoztam az itt tartózkodó Veress Ernővel. Anélkül hogy konkrétan célzott volna valamire, szóba hozta a gimnáziumi abszolvensek előtt álló pályák közt a lelkészit is. Nem válaszoltam rá, de éreztettem vele, hogy az ilyesmi távol áll tőlem. Szónok nem vagyok, s latinul sincs kedvem tanulni. De főleg nem érzek hivatást arra, hogy a világban éljek, cs ugyanakkor a világtól elzárkózva. Akkor már inkább szerzetesnek mennék a teljes magányba. De meddig bírnám ki azt is? Tartok a visszakozástól, ami előbb-utóbb bekövetkezhetik, ha erőszakolom magam valamire. Telve vagyok bizonytalansággal. Ilyen verset írtam a napokban is: „Még semmi, semmi jel az égen, — csillag se jó, napfény se villan. — Jövöm szavát is elfeledném, — ha nem kísértne álmaimban.”

Április 20. — A református *Iffjú Erdély* áprilisi száma közölt tőlem két verset s egy cikket is. Azt írtam a cikkben: „A mi erdélyiségünknek külön hivatása, magasabb küldetése van. Ránk súlyosabban nehezedik a jövő; többszörös kitartással kell kiverekednünk azt.” Aljegyzetükben azt írták: „E sodró erejű kis cikket annak bizonyosságául adjuk le, hogy aki nem velünk indult, nem ismeri a mi törekvéseinket tüzetesebben, az is majdnem arra az eredményre jut, mint mi.”

Április 25. — Ma tartotta nálunk N. Tessitori Nóra szavalómatinéját. A tornaterem tele volt diákkal és kispappal. A tanári kar mind jelen volt, de talán azért is, mert Majláth püspök is eljött. Balassit, Csokonait, Petőfit, Aranyt, Vajdát szavalta, majd rövid szünet után Adyt és Babitsot, Reményiket és Áprilyt. Kőműves Kelemenné balladájával végezte. Az első rész után a szünetben csokrot kapott tőlünk, nyolcadikosoktól. Egy kis elsőosztályos nyújtotta át neki. Az előadás közben a püspök udvarias mozdulattal vette fel a művésznő egyik elejtett lapját. Más meg sem mozdult az első sorban, ami figyelmetlenségre és bárdolatlanságra vall. Az előadás után a művésznővel és férjével, Kőműves Nagy Lajos újságíróval együtt én is hivatalos voltam a püspöki ebédre mint az önképzőkör elnöke. Ebéd alatt a művésznő megkérdezte, hogy nem baj-e, hogy sok Ady-verset szavalt. A püspök válasza az volt, hogy illetett már, hogy ő is megismerje Adyt. Azután a kegyelmes beinvitált minket magánlakosztályába, ahol házi

orgonáján Schubert-dalokat játszott... Este a városi park nagytermében volt előadás. Sajnos, sok volt az üres sor. De még jó, ha ennyien is eljöttek. Noha a program a közönség minden rétegéhez szólt. Kevesebb volt a klasszikus, viszont az erdélyiek közt szerepelt Kádár, Ligeti és a cionista *Új Kelet*be író Giszkalai is. Holnap még találkozom a művésznővel. Én kísérem fel a Batthyaneumba, ahol Lestyán fogja kalauzolni.

Április 30. — A magánoktatási törvényjavaslat tárgyában értekezlet volt Anghelescu miniszternél, aki úgy tekinti a nemzeti kisebbségek felekezeti iskoláit, mint holmi keresetre alapított magániskolákat. Nem ismeri el, hogy az államnak a kisebbségek anyanyelvű oktatása terén valamilyen kötelezettsége volna. Azt mondják, hogy a magyar iskolák képviselői otthagyták a tárgyalást.

Május 3. — Lestyán a napokban sétára hívott. Először közömbös dolgokról beszélt, majd kikérdezett a terveimről. Árva fiú létemre — mondta —, s tekintve a sokgyermekes család nélkülözéseit, nehéz lenne saját erőmből főiskolára mennem. Bizonyára gondoltam rá, hogy esetleg papi pályára menjek. Ez esetben bizonyára kiküldenének Rómába, a Collegium Germanicum—Hungaricumba. Nem haboztam a válasszal. Hevesen fejtegettem, hogy én papi fogadalmat nem tudnék tenni. Nem rendelkezhetem egész életemre magammal. Nem tudhatom, hogy tíz év múlva milyen meggyőződésű leszek. Nem várta ezt a választ, még ha nem is volt biztos benne, hogy igennel felelek. Meghökken, és sietve elköszönt tőlem.

Május 12. — György Lajos írja, hogy a jövőre vonatkozólag szorosabb kapcsolatot szeretne teremteni köztem és a *Pásztortűz* között. Nem tudom pontosan, hogy mire érti. Udvariasan fogok válaszolni, de nem kötném le magam egyik laphoz sem. Túl feszült a viszony folyóirataink közt, s a *Pásztortűz*, mióta nem Reményik jegyzi, még maradibb lett. Közben Szatmárról is jött levél Olasz pátertől, aki értesít, hogy a nyári vakáció folyamán valamilyen katolikus mozgalmi diákszemlét jelentet meg, s kéri a támogatásom. Voltam az igazgatónál, aki megígérte, hogy holnap kihirdeti. A szerkesztő személyével kapcsolatban azonban dörmögött valamit, hogy „kielezett egyéniség”. Valóban, katolikus körökben is visszatetszést váltott ki egy-egy zajos szereplése. Különben a havonta megjelenendő diáklap végleges formája és

szerkesztői körül harc folyik. Az előbbi jelölt Veress Ernő volt. Majd Olasz páter tartott rá igényt. Most Rózsa József nevét is emlegetik ezzel kapcsolatban, aki harmadikban magyar nyelvtanárom és osztályfőnököm volt, s jelenleg a piaristáknál tanít Kolozsvárt. Rózsa a régi *Zászlónk* formájában adná ki.

Június 3. — Itt vannak az osztályvizsgák, s valami úgy felkavart, hogy alig tudok lecsillapodni. Az utóbbi időben Bözsi hűgom levelezett Sz. M.-tal, bányási másod-unokahúgunkkal. Viszonzásul, hogy vendégük voltam, most meghívtuk hozzánk látogatóba, s itt volt pár napig. Sokat fejlődött, de alig maradt benne valami a virgonc kislányból, amilyennek két éve láttam bányai kirándulásomkor. Hogy miért, azt csak akkor mondta el, amikor este az állomáshoz kísérem, s akkor is csak vontatottan. Kitűnt, hogy nyakig vannak adósságban, s az uzsorás kereskedő, aki kölcsönzött nekik, fenyegető követelésekkel lép elő. M. le szeretné tenni a postai vizsgát, s letelepedne valamelyik más községben, de félig béna anyja félti, hogy tizenhat éves korában idegenbe menjen. Annál is inkább, mert ezáltal ő is gyámolítás nélkül maradna. Olyan helyzetbe kerültek, hogy nem látnak semerre kiutat... Mindezt hallva, nem tudtam visszatérni az állomástól, s elkísértem Piskiig, kikérdezve pontosabban a dolgokról. Onnan hajnalban indult visszafelé az Alkenyéren át Kudzsirra munkásokat vivő vonat. Alkenyértől Alvincig gyalog mentem, majd egy tehervonat vitt be Fehérvárra. Délelőtt tíz óra lett, mire hazaérkeztem. Egész idő alatt lüktetett az agyam a hallottaktól. Szörnyűséges, hogy én mennyire a fellegekben járok, s mennyire nincs tudomásom az élet realitásairól. Itthon Mamukával megbeszéltem aprólékosan mindent. Éppen a zongoránkat készültünk eladni, hogy rendezzük az adósságainkat, s a többivel csekély keresetünk pótoljuk. Mamuka azt ajánlotta, hogy küldjük el a szükséges összeget, s részletben kérjük a törlesztését, nekünk úgy is jó lesz. Megígérte, hogy ő is ír M. anyjának.

Június 12. — Az a hír, hogy Balázsfalván lesz az érettségije a környék felekezeti gimnáziumban végzett növendékeinek, románoknak, magyaroknak együtt. Ez nem lenne rossz, mert a bizottságba, legalábbis Balázsfalváról, bekerülne egy-két tanár, aki jobban ismeri a helyzetünket, s magyarul is tud.

Június 20. — Lezajlottak az osztályvizsgák. Közben Sz. M. ügye is kezd tisztázódni. Ida néni most már hajlandó lenne elengedni a lányát, hogy más községben éljen, s a temesvári postaigazgatóságnál kapna is támogatást... Még csak anynyit, hogy az érettségi bankettet az osztályvizsgák után rögtön megtartottuk. Hiszen az osztálynak alig fele fog bakka-laureátusra előállni, s még azt sem tudjuk, hogy mikor és hol. S azok közül is ki tudja, hánynak fog sikerülni. Az Új Világban mulattunk délutántól éjfélig, ebben a bekerített püspöki parkban, amely a város szélétől vagy két kilométerre esik Borbánd felé. Valamelyik Rómában tanult főpap terve szerint csinálhatták. Ott lehetnek ilyen lépcsőzetes kis tavak. Kellemesebb, nyugodtabb helyet nem is kaphattunk volna erre a búcsúzásra. Rám, aki nem iszom alkoholt, mert a gyomrom tiltakozik ellene, az a szerep hárult, hogy a kitámolygókat segítsen s a veszekedőket csillapítsam. Elég hálátlan feladat, de alapjában jól éreztem magam. Zene nem volt, s így sokat danoltunk. Ki tudja, hogy mikor látjuk egymást.

Június 23. — Az izgatottság tetőpontján vagyunk. Mégsem Balázsfalván lesz a vizsga, hanem Déván. Holnap reggel indulunk a helyi román gimnázium végzettjeivel együtt. Ők is nyugtalanok. Senki sincs a bizottságban tanáraink közül. Egyikük azt mondta, hogy a bizottság tagjai a liberális párt ókirályságbeli korteseiből kerülnek ki. Nem ismerik a körülményeinket, az elmúlt évekbeli iskolai programunkat s még kevésbé az anyanyelvünket. Olyan hír is jár, hogy előre ki van adva, hány százalékot engedhetnek át. Miránk még annyi sem fog jutni.

Déva, június 28. — Az írásbelin átestünk, de még nem tudjuk az eredményt. Várjuk, hogy kik állhatnak elő szóbelire. A dolgozatoknál ugyan le van ragasztva a név, de meglepetés így is érhet. A szóbelin minket abból is elvághatnak, amire fel vagyunk készülve, mert nem tudjuk a román szakkifejezéseket. A követelmény a román növendékekkel szemben is rendkívül szigorú. A dévai román tannyelvű reálgimnáziumban a számtanból többet tanultak, mint máshol. De olyan példát kaptak, ami benne sem volt a programjukban. Harmincan üresen adták be a papírt, s így nem is állhatnak elő szóbelire. Még aznap sürgönyöztek a fiúk a miniszterhez, de nem táplálnak semmi reményt. Elhiszem, hogy sok az egyetemet végzett, és kevés az állami hivatal. De teremtsenek elég

gazdasági és kulturális intézményt, amire az országnak oly nagy szüksége van...

Július 6. — Az írásbelin átmentem. A szóbelin nehezen fejeztem ki magam, s volt, ami nem jutott eszembe. Hiába, nem vagyok jó vizsgaalany. De egy kis megértéssel mégis átengedhettek volna. Hozzam fel mentségemül, hogy mások annyit sem tudtak, mint én, s mégis átmentek? Tény, hogy szétszórtam magam az utolsó két évben. Úgy hírlík, hogy közbenjárások is voltak, sőt lefizetések is. De hát ez mind nem vigasz. Közülünk a három legjobb magoló ment át. Akárhogy is, megérdemelték. Szerintem Nagy Jenőt is át kellett volna engedjék, aki nálam jobban fel volt készülve, s Törösváron már gyerekkorában beszélt románul.

Gyulafehérvár, július 17. — Dsida Jenő átment. Vernes Gyula nem. Jenő utoljára román gimnáziumba járt, s mindig jól fogott az esze a tanulásnál, különösen nyelvek terén. Az *Újság* hozta a múltkori vasárnapi számban két kolozsvári tehetséges fiatalnak az írását, akik elbuktak az érettségien. Én is küldtem be egy verset, amit éppen az érettségi alatt írtam. Csupa keserűség: „Körös-körül a messzeségben — ír-magja sincs dalos reménynek...”

Július 20. — Az idő gyorsan telik. Két hónap van az őszi érettségiig. Főleg a román meg a franciát gyúrom, hiszen alig pár éve, hogy rendszeresen tanuljuk. Az *Újságban* megjelent a versem.

Augusztus 13. — Alig fogtam hozzá a tanuláshoz, máris útnak indultam. Először Bányát jártam meg, ahova elvittem az összeget. Váralja-Boldogasszonyfalván át kellett szállnom. Megtekintettem azt a középkori református templomot, amelynek az építkezésében a nyugati román stílus, falfestményeiben pedig a bizánci hatás érvényesül. Váraljáról a Vaskapu hegy-szorosán Karánsebesre mentem, amelynek egy részén fogaske-rekű mozdony viszi' fel a vonatot, oly meredek az út. Bányán alig maradtam. Az uzsorás elhallgatott, amikor a tartozás egész összegét átadták neki elismervény fejében. Vissza-felé együtt jöttem M.-tal, aki először Temesvárt a postai inspektorátusnál jelentkezett, majd Lippára jött, ahol már várta a szekér, ami Sisterovára vitte, új munkahelyére. Én Aradra mentem, majd Körösbányára, ahol már négy éve nem jártam. A zárdában Kristó Xavér páternél laktam, Péter bácsinál, aki anyámnak atyjafia. Unokahúga, Rózsika vezeti a háztartást.

Voltam a Fóti lányoknál, akik valamikor játszótársaim voltak. (Fóti Babával egyetemi rektor koromban találkoztam újra, amikor a lánya nyelvtanári utolsó évét végezte.) Salamon Ilusból szép, nyúlánk lány lett. Jólesett újra elbeszélgetnem vele. Kár, hogy az üzletben állandóan zavartak minket.

Augusztus 20. — Az *Ellenzék* irodalmi melléklete is közölte egy versem. De most igazán ne ezen törjem a fejem. Pótoljam, amit még pótolhatok a tanulásban... Jenőtől kaptam levelet. Nagyon kimerült. Igyekszik kiheverni az érettségi izgalmaikat. Kaptam Alszegehytől is levelet. Értesít, hogy közölte egyik versem az *Életben*, a Dsidáéval együtt.

Kolozsvár, szeptember 17. — Felmentem Vernes Gyula biztatására a kolozsvári érettségi kurzusra, amelyet a kisebbégi iskolákat fenntartó egyházak rendeztek. De pár hét múlva hazajöttem, mielőtt bevégeződött volna, mert úgy éreztem, hogy egymagamban többre megyek a tanulással. Még mielőtt elindultam volna, írt Mihály Laci is, aki szintén rokona Mamukának s a Tizenegyek antológiájában szerepelt a verseivel. Napilapnál dolgozik Pesten, de nem tud betörni az újságírásba. A Bírói Otthonban lakik, amihez nekem is lenne jogom, s azt írja, hogy aránylag kevésbe kerül... Kolozsvárt a ref. kollégiumban laktam. Délelőtt előadás volt, s este 6-kor franciaóra gróf Teleki Árvédnál, a Petőfi utcában levő régi földszintes házában. Inkább joviális kisiparosnak néz ki, mint mágnásnak. Egész nap csak barkácsol az udvari műhelyben... Szász Endre, a *Keleti Újság* főszerkesztője volt a vendéglátóm ebédre és vacsorára. Illetve őt alig láttam, mert vagy a szerkesztőségben ül, vagy kártyázik az Újságíró Klubban. Feleségénél, Szappanyos Gabinál viszont délutánonként írók jönnek össze. Itt találkoztam Kuncz Aladárral és Hunyady Sándorral. Szász Endréné kislány korában a gyulafehérvári zárdában volt bentlakó, majd nagynénjénél tartózkodott Pesten a Szappanyos-penzióban, amelynek Ady Endre is látogatója volt. Ady írt is hozzá verset, de restelltem megkérdezni, hogy melyiket...

A Szászéknál töltött hangulatos estékből két versem is született. Az egyik a Szászék kisfiáról szólt. Így kezdődik: „Kisfiú a pamlagon, — puha-e a párnád? — Jó az este altatón, — simogatva száll rád...” A másíknak az utolsó szakaszát írom ide: „Viharkuszálta főm lehajtom, — mi nem törött meg

verve sem — s harmatozó két női ajkon — szavak peregnek selymesen... Az utóbbit Szász Endre unokahúgához írtam, aki vendégként náluk tartózkodott akkor.

A kurzuson megismertem Kováts Jóskát és Székely Lacit. Mindkettő éles eszű, tehetséges, merész gondolkodású fiú. Egyik vasárnap délelőtt mindhárman Áprily Lajos vendégei voltunk a Farkas utcában. Nagyon kedves volt hozzánk. Hangoztatta elvi liberalizmusát és megértését az ifjúság forrongása iránt. Székely-Szabédi Laci apja vasutas kistisztviselő. Kováts Jóska apáról árva, mint én. Az egyik az unitárius, a másik a református gimnáziumot végezte, ahol szabadabb levegő uralkodik, mint a katolikus gimnáziumokban. Kováts Jóska egyik este Grandpierre Emillel is összehozott a Gambinusban. Mindketten az *Ifjú Erdély* munkatársai voltak addig. De Grandpierre Emici apja még az év eledén lemondott a magyar párti alelnökségről, s készül ki Budapestre, így Emici már nem is állt elő itt a bakkalaureátusra. Konzervatív apjával szemben radikális nézeteket vall, s Kováts Jóska legjobb barátja. De míg Jóskában az elégedetlenség cinikus bemondásokban nyilvánul meg, Emici vaskos adomákkal fűszerezi ellenzékiességét. Különben érezni rajta, hogy nehezen vállalja az elköltözést innen...

(Kováts Jóska Pécsre ment az egyetemre, s a francia forradalomért lelkesedő Batsányi nevével irodalmi kört alakított, amelybe engem is beírt mint kültagot. Doktorátust is tett. Hazajövetele után legközelebb állt hozzám a radikális nézetű fiatal írók közül. Székely-Szabédi Laci Strasbourgban tanult teológiai ösztöndíjjal. Mikor előzőleg Ferencz József püspök közölte velem, hogy külföldi tanulmányútra küldik, kijelentette, hogy ő nem hajlandó papnak menni, mert ateista. Az unitárius püspök azt felelte rá: „Legalább hallgass velem, fiam!” Később sok baja volt a katonasággal, mert mint teológus, annak idején nem volt katonaköteles, viszont ő ott hagyta a teológiát, de nem jelentkezett a katonaságnál. Sokáig körözték, s a végén hadbírósnak elé állították. A MADOSZ révén szereztem ügyvédet neki, aki kimentette a bajból.)

Szeptember 20. — Az Olasz páter által szerkesztett vakációs lap mindinkább önreklámul szolgál. Én szót emeltem a páter érdekében a püspöknél, de ilyesmire nem gondolhattam.

Október 4. — Nem Déván, hanem Szebenben volt az érettségi, Bözsi húgom már egy hete idejött a ferencendi nővérek tanítónőképzőjébe. Az írásbeli különösen latinból jól sikerült. Onnan tudom, mert román kollégám, aki lemásolta, átment. Én viszont még a szóbeliig sem jutottam. Ez azért is történt, mert a bizottság elnöke, Pteancu főtanfelügyelő, akiről már előbb hallottam, hogy elfogult ember, belém kötött az utcán még az írásbeli eredmények véglegesítése előtt. Bözsiék délutáni sétán voltak, kettes sorban menve az egyik apáca felügyelete alatt. Én odamentem Bözsihez, s pár szót váltottam vele. Éppen arra jöti Pteancu, akit én akkor személyesen nem ismertem, s a botjával fenyegetett meg, hogy nem hagyok békét a lányoknak. Kikérdezett, hogy ki vagyok, mi vagyok, s én hiába hebegtem, hogy a húgommal váltottam szót, dühödt képpel csak annyit mondott, hogy majd elintézi a dolgom. El is intézte, örülök, hogy osztálytársaim közül legalább Nagy Jenő és Tompek Jóska átment... Szebenben össetalálkoztam az ott rokoni látogatóban levő Balázs Jancsival, volt harmadikos osztálytársammal a gyulafehérvári konviktusban. A nagybátyja bérelte a főtéri szálló vendéglőjét, s vásárnaponként engem is levitt látogatóba. Olyankor mindketőnknek kijárt egy-egy szelet torta. Az ötödikben Balázs Jancsi Kolozsvárra ment a református gimnáziumba, s még júliusban sikeresen letette az érettségét. Még gyermekkorában Szebenben megtanult románul, németül. A kolozsvári egyetemre akart menni, hogy aztán magyar gimnáziumban tanítsa a román nyelvet.

1925. október 6. — Várom az útlevelem a vízummal. Ha holnap megkapom, úgy holnapután reggel indulok. Valószínűleg az első napokban apám hűgához, Ilonka nénihez, Bakkékhoz fogok szállni, akik most is abban a szűk kis lakásban laknak, a Boráros tér mellett. De nincs más lehetőség. Anyám húga, a másik Ilonka tánti, a férje és közte levő feszültség miatt nem hívhat meg, noha most újra tágas lakásuk van a budai Margit körúton. Pichovszkinétől viszek egy ajánlólevelet Szabó Pius páterhez, aki szászvárosi ferences házfőnök volt, s most, úgy látszik, befolyásos ember Pesten. Az ő révén talán szállást kapok valamelyik főiskolás otthonban.

Budapest, október 11. — Már harmadnapja fenn vagyok, de még nincs rendezve a lakásom ügye. Szabó Pius elegáns

földszintes garçonniére-ben fogadott. Finom posztóból készült reverenda volt rajta, selyemharisnya és lakkcipő. Ilyen ferences barátot még nem láttam. A végén mézesmázos szavakkal kitért az elől, hogy valahova is beajánljon... Az egyetemi menzán megígérték, hogy adnak kedvezményt, de ott csak ebédelni lehet. Találkoztam Mihály Lacival. Ő beszélt a Bírói Otthon igazgatójával, aki hajlandó odavenni, mivel az apám táblabíró volt, de ott is fizetni kell valamit.

Október 13. — Mihály Lacival sokat kószáltam. Elmondta, hogy az *Új Nemzedék*nél nincs rendes fizetése, csak a verseiért s a nehezen kiizzadt kis cikkeiért fizetnek valamit. Súlyos gondok közt él, és sok mindenből kiábrándult. A szerkesztőségben megalkuvást várnak tőle, s ő ebbe a légkörbe nem tud beilleszkedni. A Székelyföldet sirja vissza. Átadta pár versemet az *Új Nemzedék*nek és a *Nemzeti Újságnak*, de figyelmeztetett, hogy pénzt ne várjak értük.

Október 25. — Kétágyas kis szobában vagyok Mihály Lacival együtt. De hogy miből fogom fizetni, magam sem tudom. Egyelőre haladékot adtak. Kitűnő a levegő, de messze van a központtól. A Déli Vasúttól még sokat kell felfelé mászni. A fűtéssel sok baj lesz a télen, mert a kazán elromlott, s fűtőanyag is alig van.

(Mihály Lacival pesti egyetemi éveim óta nem találkoztam. Pár hónapja hallottam, hogy meghalt, s utolsó kérésére hamvait szülőhelyén, Székelyudvarhelyt temették el.)

Október 27. — Megvettem a szükséges tankönyveket az érettségihez. Még görögpótlóból, magyar irodalomból és számtanból kell kézikönyvet szereznem, de nagyon sokba kerülnek. Eddig kiadtam rájuk vagy 400 ezer koronát, ami szá munkra csillagászati összeg, de itt alig valami. Walton Róbert, aki anyámnak szegről-végről rokona, aligazgató a Markó utcai főgimnáziumban, ahol érettségizni fogok. Holnap vagy holnapután felkeresem őt. Máshogy itt nem megy. Mindenüvé beajánlásra, pártfogásra van szükség... Vernes Gyulával is találkoztam. Kedves, figyelmes, de úgy éreztem, hogy zárkózottabb lett. A jogra iratkozott, s lemondott írói ambícióiról. Szülei is ide költöztek Barótról... Az érettségire való készülés mellett kezdek órákra is járni az egyetemen. De sok a tájékozatlanság, élehetlenség bennem. Noszogatnak, hogy lépjek be valamelyik diákegyesületbe, de én egyelőre csak a Segítő Egylet tagja vagyok, a Bajtársiba nem vagyok

hajlandó belépni. Azok csak ivászzattal és zsidóveréssel foglalkoznak. Hívnak a Szezhébe, a Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyletében, de az szintén ivászzattal jár, valamilyen összékelynek hitt szertartással együtt. A katolikus Americana kevésbé visszariasztó, de a szellemi színvonala annak sem valami magas...

Voltam az *Élet* egyik délutáni teáján. Úgy fogadtak mint régi munkatársat. De olyan álmos a hangulat ott, mint valami sekrestyében. Alszeghy jó érzésű, kifinomult embernek tűnik, de vérszegény egyéniség. Mindenesetre most az érettségire való készülés a legfontosabb.

November 14. — A Ráth György utca tetején levő otthonban irtózatoss hideg van. Szvetter van rajtam, de így sem tudok tanulni. Pedig sokat mozgok. Gyalog be és vissza az egyetemre, a menzába, a könyvtárba. Ez naponta nyolc-tíz kilométer. Villamosra csak ritkán van pénzem. Reggeli legfeljebb egy zsemle. Estére a déli menzáról hozok haza kenyeret. Pótolom az otthonról kapott csomaggal. Próbálok spórolni, de mindenképpen rengeteg pénz megy el. 800 ezret félre kellett tennem az érettségi díjra. Eléggé kellemetlen, hogy nem engedik el. Kaptam az egyik versemért 85 ezer koronát, de ez pár napi kosztra sem elég.

Feljött Benczel Béla is, mégpedig Majláth püspök ajánlólevelével, hogy érettségizzen. Ez itt igen nagy dolog, olyan zsidóellenes a hangulat... Balás Ilonka tánti kedves hozzám, de a férje jelenlétében alig mer megkínálni valamivel. Pedig nem messze laknak az internátustól... Így hát inkább lemondok arról, hogy meglátogassam őket... Szegény Lili a Dohányjövédéki telefonközpontját szolgálja ki egyedül. Beszélgetni is alig lehet vele munka közben, s mikor végez, már halálosan fáradt. Szerencsére egy nagyon rendes idősebb néninél lakik — bútorozott szobában —, aki aránylag kevés pénzt vesz tőle. Igaz, hogy Lili is segít neki a házimunkában... Hajdú Marci is itt van, a műegyetemre iratkozott be. Vele a menzán szoktam találkozni. Ő is haza fog jönni. A mérnöki diplomát könnyebben nosztrifikálják.

1926. január 27. — Még decemberben leérettségiztem, és sikerültek a kollokviumaim is. Azt hittem, hogy most már az Eötvös Kollégiumba is könnyen bejutok. De Bartoniek igazgatót anélkül kerestem fel, hogy valami ajánlólevelet vittem volna neki. Úgy viselkedett velem, mint egy betolakodó-

val. Félig süket, azt hiszem, hogy meg sem értett egészen... Közben beválasztottak a Diákvédő Egylet bölcsész kari vezetőségébe. Legtöbb társam harmad-negyedéves. Nem tudom, hogyan piszkáltak ki engem az elsőévesek közül... Voltam Szabó Dezső három előadásán, amire jegyet kellett váltani. Előbb rövid bevezetőt tartott, de éles kijelentésekkel, hogy kiprovokálja az ellenvetést. Azután, begerjedve, lerohanta azokat, akiknek a hozzászólása nem tetszett neki. Számomra kiábrándulás volt az *Elsodort falu* után, ami, minden egyetlensége dacára, mégiscsak súlyos mű. De annyi igaz, hogy az előadásaiban a hivatalos köröket meri legalább bírálni... Karácsonyra hazamentem. Felmentem Kolozsvárra is. A Magyar Párt központi irodája suviksz. Közölték az újságban, hogy én is megkaptam az érettségi díj összegét, s a végén semmiről sem akarnak tudni... Visszajövet meglepetés ért. A Segítő Egylet vezetőségében nekem adták a színházjegyzkezelői beosztást. Egy füzetbe mindenkinek a nevét külön oldalra írom, aki jegyet kér, s azután hogy mikor kapott és hová. Így valóban tárgyilagosan járhatok el. Négy ingyen jegyünk van az operaházi karzatra, tíz-tíz zsöllye a Kamara Színházba és a Nemzetibe. Én csak akkor megyek, ha visszamarad valamelyik jegy. A Nemzetiben láttam *Macbethet*, s alkalmam lesz Shakespeare többi darabját is látni. A Kamara Színházban láttam Romain Rolland-tól a *Szerelem és halál játékát*. Nagyon megrendített. A Kamarában alkalmam lesz egy Molière-ciklust végignézni. Az ilyenből mindig marad vissza jegy... Az öreg Négyesy László magyar irodalmi szemináriumában felszólaltam. De amikor Szekfüre hivatkoztam, Négyesy kikelve magából ócsárolta azokat, akik a Habsburgokat akarják tisztára mosni. Ennekem igazán nincs ilyen szándékom, de meglepett, hogy milyen ellentétek vannak az egyetemi tanárok között. A magyar irodalomtörténetből, Jancsó Elemér tanácsára, aki két évvel felettem jár, Horváth Jánost választottam, mert műveltebb, mint a szürke Császár Elemér. Horváth már 1910-ben elég tárgyilagos könyvet írt *Ady és a legújabb magyar líra* címen. De ennek nem volt folytatása. A modem magyar irodalomról az egyetemen nem beszél... Beléptem az Americanába, mégpedig annak Sycambria nevű budai korporációjába. Katolikus egyesület, de aránylagos liberalizmusáért (kikeresztelkedett zsidót is felvesznek) a fajvédők veszélyesnek tekintik. A „szabad-királyválasztó”

bajtársiak és a Habsburgokra esküvő legitimista szentimrések ebben a kérdésben egy gyékényen árulnak. Elmentem a Szefféba is egyszer. Ott meg táltosokról és rabonbánokról beszéltek. De legalább pogány magyar hagyományokat akarnak felleveníteni, míg a bajtársiak a német diákegyleteket majmolják.

Február 10. — A Sycambria bállal egybekötött műsoros estét rendezett a Budai Vigadóban. Én írtam és szavaltam a verses prólogust. Népviseletben lányok és legények jelképes jeleneteket mutattak be a különböző vidékekről. Itt ismertem meg Kunczer Gyulát, aki Kunszery néven verseket közöl a pesti lapokban. A tánc a bátortalanságom miatt nehezen ment. Éjfélig egyre-másra léptem a táncosnőim lábára. De azután csak beljöttem, sőt a hölgyválaszkor többen is felkértek. Zsúrra való meghívásokat is kaptam különböző budai polgárcsaládokhoz, de olyan zavarba jöttem, hogy meg sem jegyeztem a meghívók nevét... Horváth János valóban alapos tudású tanár, akinek ékes körmondatait meg Tisza-táji kiejtését is élvezzi az ember. Ebben a tanévben a magyar irodalmi nyelv kialakulását tárgyalja a XIII-ik századtól a XVII-ik századdal befejezőleg, valamint a régi nyelvemlékek iránti érdeklődés kibontakozását, a kódexek sorsát. A finnugor nyelvészetet az öreg Szinnyi Ferenctől hallgatom, aki jövőre nyugdíjba megy, de én még nála fogok alapvizsgázni. Valamikor Kolozsvárt is tanárkodott. A magyar jelentéstant Gombocz Zoltán adja elő a legmagasabb színvonalon. Eckhardt Sándor a francia irodalom tanára. Gombocz és Eckhardt, akárcsak Horváth, a háború előtt Párizsban az École Normale Supérieure-ben is tanultak. Hallgatok művészettörténetet is Hekler Antalnál meg Gerevich Tibornál, aki vetített képekkel kíséri előadását a középkori építészetéről. Járok Siegescu óráira is, aki a román nyelvet és irodalmat kellene hogy előadja, de sajnos alig jön el egy hónapban egyszer, viszont szó nélkül igazolja a kollokviumát olyanoknak is, akik soha arra sem néztek.

Február 26. — A jezsuiták Manréza nevű lelkigyakorlati otthonában vagyok három napon át. Külön szobácskája van mindenkinek, mint egy kolostorban. A csend megnyugtat, de a beszédek egy része felkavar. Az első beszéd címe: *Sodomából jöttünk...* Ennek a gondolatnak a rettenetével birkózom évek óta. Ez béklyóz le komorságával. Vajon nem túl-

ságosan sötét ez a kép? Vajon nem sulyok, ami lenyűgöz, ahelyett hogy lendítne rajtam?

Február 27. — Humboldt- és Heine-idézetek követik egymást a beszédben minden rendszer nélkül. S a lelkiatya ki tudja, hogy hányadik eresztésből idéz, anélkül hogy valaha is kezébe került volna egy Heine-kötet. Ami a tudományos fejlődéstudományt illeti, az a növény, a sokasodás, a differenciálódás és minőségi ugrás alapján áll. Az emberbe lehelt lélek tana túlságosan kezdetleges. Test és lélek annyira összefolyik, hogy nehéz ilyesmit elfogadni... „Felkelek és atyámhoz megyek!” — idézte az előadó a tékozló fiú szavait. S ez nagyon megrendítő. Meghat a vallás misztikuma, de a száraz teológiai fejtegetés s a merev moralizálás kételkedést vált ki bennem...

Február 28. — „Ha a zöldellő fával ez történik, mi fog történni a szárazzal?” — idézi a páter az evangéliumot. De azt is mondja, hogy nem lehet feloldani azt a bűneiből, aki nem hisz még magyarázat után sem a testet-lelket kínzó polkolbeli valóságos tűzben. Szerintem pedig a Szentírás csak a tűzzel egyforma szenvedést érthet. Ennek az igazsága nem a véges emberi elme által szolgáltatott magyarázatban van. Hát az utolsó ítélet után hogy lesz ezekkel a lelkekkel és testekkel? Mi akkor a világ múlandósága?

Az ifjúság várja, hogy a poshadt, állott vizek helyett megfürödjék tiszta patakok vizében. De szidni minden nem katolikust? Ezzel nem érthetek egyet. Ezért írtam a reformátusok *Ifjú Erdélyébe* is még nyolcadikos koromban.

Február 29. — Életgyónás következett. Mindent, ami gyermekkorom óta kivetendő, átelemeztem. De aztán az egyik beszéd megint kizökkentett ünnepi hangulatomból. Miért kellett ócsárolja a lelkiatya a táncot? Igaz, hogy amikor anynyi minden veszendőben, ez a szerencsétlen ország eszeveszetlenül duhajkodik. Vagy legalábbis azok, akiken múlik a sorsa. De mi köze ennek a diákbálok hangulatához? S miért kell bírálólag az Emericánára célozni mint „táncos egyletre”? Az igaz, hogy egyesek ott is rátértek arra az útra, amelyen a bajtársiak járnak, akik minden összejövételükön leisszák magukat. Az udvarhelyi eredetű Márton Lajos, aki valamikor a *Zászlónkban* közölt eszményesített rajzokat, s most a Sy-cambria „öregura”, valóban addig koccint az összejövetele-

ken, amíg lerészegszik. Amikor pedig összetévesztik a csík-szentgyörgyi Márton Ferencel, mintha egyenesen a tyúkszemére hágnának. Nem is csoda, hiszen Márton Ferenc rajzait éppen az jellemzi, hogy erőteljesekek, férfiasok s az egyszerű emberek kemény munkáját elevenítik meg.

Március 24. — Holnap Gyümölcsoltó Boldogasszony, de még reggelenként hópelyhek szállingóznak. Nemrég fenn volt Majláth püspök, s összehívott minket, „lelki fiait”, főleg volt fehérvári diákokat, a budai várban levő középkori Majláth-palotába. Ott volt a misén két idős, fekete csipkepártás nővére is. Mikor a velem való négy szemköztire került a sor, keserűen kifakadtam, hogy itt nem az érdem számít, hanem a pozíció. Nem vette jó néven. Szemrehányást tett, hogy hajlamos vagyok mindent agyonbírálni...

Március 28. — Két hónapig magánórákat adtam egy Sárközi nevű családnál a harmadik gimnazista kislfiúnak. Mészze kellett mennem a Ferencvárosba hozzájuk. Mivel késtek a megbeszélte összeggel, megkért a néni, hogy legyek elnézésessel, nehéz helyzetben vannak, a férje átmenetileg állás nélkül van, de mindent rendezni fognak. Egy szép napon aztán idegenek nyitottak ajtót. A családról senki sem tudott. A szomszédok azt mondták, hogy valószínűleg más kerületbe költöztek, egy csomó adósságot hagyva maguk után. Nagyon meglepett a dolog, mert éreztem, hogy könyörtelen nyomor kellett ahhoz, hogy ezek a rokonszenves emberek ne tartsák be a szavukat.

Április 5. — Jancsó Benedek, akinek a történelemóráira járok, olyan dolgokat mond el Erdély történetéről, amelyekről eddig alig tudtam valamit. Órai után hazakísérjük, és séta közben még érdekesebb dolgokat fed fel. Többek közt hangsúlyozza, hogy a székelyek a középkorban századokon át szoros kapcsolatban voltak a román vajdaságokkal. Különösen a Báthoryak jogfosztásai s a török inváziók elleni harcban. Beszél II. Rákóczi Ferenc erdélyi román kurucairól is. Amit Bitay Árpád a magyar—román kulturális kapcsolatokról tár fel, azt teszi Jancsó Benedek a gazdasági, politikai, katonai viszonyokról, noha annak idején a román nemzeti mozgalmakról elfogult képet rajzolt. Állítólag most egyes vezető körök is keresik a lehetőséget a Magyarország és a szomszéd államok közti közeledésre. Mások viszont továbbra is fújják a „Kárpátoktól az Adriáig” szólólamot. Jan-

csó Benedek mindenesetre azt hangoztatja, hogy mindkét népre egyaránt végzetes lenne, ha nem tudnának egyetérteni... Az egyetemen egy új szabadelvű diákkör is alakult, amely a Kossuth és Bălcescu által tervezett Duna-völgyi öszszefogás alapján áll. A múltkor bankettet is rendezett a Pesten átutazó román egyetemi hallgatók küldöttségének tiszteletére. Én is meg voltam híva. Koccintottunk a két nép barátságára. A fehér asztalon mindkét ország címere ki volt téve, ami itt egy-két évvel ezelőtt lehetetlen lett volna.

Április 9. — A filozófiatörténet kezd mind jobban érdekelni. Különösen hogy Pauler a középkori filozófiáról szóló előadását az egyházatyákkal kezdte, s azok közül is Szent Ágostonnal, akinek a *Vallomásait* már hetedikes koromban oly szenvedélyesen olvastam. Persze akkor jobban érdekelt benne a lélektani, mint a bölcséleti rész. Pauler a hitet előbbre helyezi a tudásnál, amivel nehéz egyetérteni. De azért, hogy a középkori teológiát a maga különbözőseiben, az egyes tanok és eszmeáramlatok egymás közti összeütközésében adja elő, akaratlanul is rámutat a bölcsélet fejlődésére. Szent Tamás racionális iránya a középkorban az arisztotelészi filozófiát keverte össze a keresztény teológiával. A misztikusok ugyanakkor az istenséggel való kontempláción keresztül a panteizmushoz közeledtek. Érzésben a második felé hajlok, de a tapasztalatot, a tudást mindennél többre tartom.

Május 19. — Egyik kollégám azt kérdezte tőlem, hogy hol akarok letelepedni. Azt feleltem, hogy Erdélyben. — Hát neked ott van a hazád? Nem akarsz magyar maradni? — kérdezte. — Hát csak az a magyar — válaszoltam —, aki a pesti húsfazék körül sündörög? Hát a székelyek se jó magyarok már? — Nem tudott mit felelni rá... Oda-haza kormányváltás volt. Brătianu lemondott. Az Averescu-kormány vállalta egyes sérelmek orvoslását. Állítólag rendezik a kisebbségi tisztviselők nyugdíjazását is... Tele vannak az itteni lapok a frankhamisítási bünper tárgyalásával. Bele van keverve herceg, rendőrőrkapitány, a Katonai Térképészeti Intézet, sőt Zadravetz tábori püspök is. De a szálak, állítólag, még tovább, Teleki Pálíg, a volt miniszterelnökig mennek. A vádlottak az egészet valamilyen hazafias lepelbe akarják burkolni. A német vezérkar is támogatta a tervet.

Gyulafehérvár, július 16. — Újra előálltam a bakkalau-reátusra, és sikerült átmennem. Készültem is rá, de a bizottság elnökének, Borza professzornak is köszönhetem, aki a kolozsvári egyetemen botanikai tanár. Bizonyosságot tett arról, hogy nincs elfogultság benne. Ezáltal biztosítva van a hazatérésem, a diplomám elismerése. Súlyos nyomástól szabadultam.

Július 25. — Dsida Jenőtől hosszú levelet kaptam. Érettségi után mezei jogász lett otthon, mert beteg szíve nem engedi, hogy Kolozsvárt egyedül tengődjék. Órákat ad, s készül, hogy szüleivel együtt Kolozsvárra jöjjön. Szerintem is ez nyújthatna legtöbbet tehetsége kibontakozására. Az a szatmári légkör semmiképpen nem használhat neki. Olasz páter zajos agitációja ugyan már őreá sem tud hatni, de a két Scheffler testvér, a kanonok és a teológus, annál jobban igyekezik „hitbuzgalmi” költőt formálni belőle.

LANDEVÚ A VÁRTEPLOMBAN

A harmadik bakkalaureátusi vizsga sikerének sokféle kihatása volt. Elsősorban egy éven át tartó lidércnyomástól szabadultam. Olyan lidércnyomástól, amely elzárta a kilátást itthoni elhelyezkedésemre vonatkozóan, s állandó vigyázzálásra kényszerített várható újabb kudarcokkal szemben.

Lehet, hogy Borza professzornak, a vizsgálobizottság elnökének a jóindulatához az is hozzájárult, hogy valamikor görög katolikus pap volt, s én meg római katolikus voltam. Akárhogy is legyen, az államhatalom zord viharfelhői közül ez a kis rám hulló napsugár is elegendő volt ahhoz, hogy felélesszen. Az év végi egyetemi kollokviumaim is jól sikerültek, ami rácsfolt az Eötvös Kollégiumba való felvételi kérésem rideg visszautasítására.

A főtanfelügyelő úr Szebenben sétabotját emelte rám, hogy erkölcsre tanítson. Az Eötvös Kollégium igazgatója már-már a kapussal dobott ki, mert ajánlólevél nélkül mertem zaklatni. A bakkalaureátusi diplomával a kezemben hajlandó voltam minderre fátyolt borítani.

Visszatért önbizalmam folytán még a lányokra is bátrabban mertem nézni. Különösen ha ismeretlenek voltak, s alig volt kilátásom rá, hogy megismerkedhessem velük. Már-már olyan szeladonnak képzeltem magam, aki egy pillantásával is képes megejtetni a szépnemet.

Valahogy így éreztem magam, amikor egy napfényes délelőtt a várba menet két korombeli leánnyal találkoztam. Szemezni kezdtem velük, de zavarba jöttem, amikor hetykén pillantottak felém. Hirtelen úgy tettem, mint aki nagyon sajnálja, hogy nincs ideje velük foglalkozni, mert sietős dolga van.

Pedig dehogyis volt sietős dolgom! Bitay Árpádhoz akartam menni, vagy Magyarosihoz, volt osztályfőnökömhöz, akik ugyanabban az emeletes házban laktak a gimnáziummal átellenben. Tovább tereferélni egyetemi tanárainról, jövőbeli terveimről.

Pár nap múlva ismét arra járva, a várkapu táján újra összetalálkoztam a városba igyekvő két leánnyal. Ezúttal már velük volt kopott reverendájában Szporni régens is.

Először meghökkentett, hogy éppen e szigorú pap bácsival találom őket. De mivel Szporni rám mosolygott, ami ritkán történt vele, meglássítottam a lépteim. Üdvözöltem őt, s ezután már simán ment a bemutatkozás. Hozzájuk csatlakoztam. Megtudtam, hogy Pestről jöttek friss erdélyi levegőt szívni. Hogy egyikük, Szentpétery Klári, a konviktus gazdasszonyának unokahúga. Magával hozta barátnőjét, Répászký Erzsikét, aki egyben kolléganője volt a pedagógiai főiskolán. A szikár Klári Erdélyből került Pestre, a molettebb Erzsike a Felvidékről.

Pár héttel azelőtt még ugyanazokat a körutakat jártuk, ugyanazokon a csilingelő villamosokon szeltük át a század végi füstös tömbházak tömegét, a hömpölygő Dunát, a dobokra kúszó budai villanegyedeket. Könnyű volt közös témát találni. S bölcsészhallgatói mivoltommal imponáltam is.

Első dolgom volt felajánlkozni gyulafehérvári kalauzoknak. A katedrális külső és belső faragványai, a Batthyaneum, Horea börtöne, a csillagszerűen kinyúló vársáncok sorra következtek egy-egy séta alkalmával.

Azután a gimnázium előtti parkban felolvasás a „szent triász”: Reményik, Áprily, Tompa verseiből. Majd Dsidáról meséltem, s olvastam a verseiből. Abban a korban voltunk, amikor a líra szívet betöltően hat reánk. Erzsiké szlávos érzelmességével különösen reagált a versekre. Talán az olvasásomra is. A bontakozó erdélyi irodalomról szóló szavaim és illusztrálásuk mindkettőre frissítően hatott.

A mosolygós, kerek arcú, villogó szemű, dallamos beszédű Erzsike minden szavamra felfigyelt. Egyszer, mikor Klárika rokonlátogatásra ment, kísértáltam vele az Új Világba, abba a Borbánd felé eső püspöki parkba, ahol egy évvel azelőtt érettségi bankettünket tartottuk. Itt azután előhúztam a zsemből saját verseim közül is néhányat. Köztük az *Őszi lemondás* címűt, amelyet még második vizsgakudarcom után írtam, s amelynek borúlátó sorai különösen tetszettek Erzsikének: „Úgy sorvadnak el a bátor akarások, — mint künn a gesztenyén a fáradt levelek, — Az ősz, az ősz zenél s míg gyújtó dalra várok, — halk léptekkel közelg és fátyolt teveget... — A halál-rozsda már rászállt a gesztenyére, — nem fogja érni fagy, sem izzó napmeleg, — a föld: fonnyadt levél halotti szent edénye, — bús homokóráként majd szépen lepereg...”

Klárrika ezután különböző indokkal többször is lemaradt a sétáinkról. Nem hangzott el semmiféle vallomás Erzsike és köztem. Meg se csókoltuk egymást, de éreztük, hogy mind több szál fűz egymáshoz.

Pár hét telt el így. Mikor útra keltek, augusztus vége felé járt. Elutazása előtt megállapodtam Erzsikével, hogy szeptember közepe táján egyik vasárnap a budavári koronázótemplom előtt látjuk egymást, a tizenegyes miséről kijövet. Megígérte, hogy minden vasárnap ott lesz, amíg össze nem találkozunk, tekintve hogy az útlevel még nem volt a kezemben.

Szeptember második felében sikerült felutaznom. Még a mise alatt találkoztunk az első oszlop mellett. Megszorítottuk egymás kezét, s várakozás nélkül kiindultunk a vársétányra. Omlott a napfény reánk, s belőlünk is áradtak az érzelmek, de tartózkodó volt minden mozdulatunk. Elült bennem a nyugtalan hullámozás, s úgy éreztem, mintha érzéki vágyam is lelkivé szublimálódott volna.

Elsőéves koromban, estefelé hazamenet a Déli Vasút táján még elhomályosult a szemem s szörnyű zavarba jöttem, mikor egy diszkrét tekintetű, elegáns dámát másodízben is megpillantottam, amint langy mozdulatokkal arra lejtett. Istennem, sóhajtottam fel magamban, mit jelentene egy ilyen finom nőhöz bár csak hozzásimulni. S szörnyen megbotráncoltam, mikor velem levő kollégám így szólt: „Ha van pénzed, bármikor lefekszik veled.” Én ezt nehezen hittem el. Különböztében nemcsak pénzem, de bátorságom sem volt, hogy próbára tegyem a szürkületben arra suhanó tüneményt. Az illúziórombolás maga is szentségtörésnek tűnt előttem.

Azután több ízben is felvilágosítottak az ilyen nők kilétéről, akiknek az arca nappali fénynél szomorúan mást mutat. Már nem tudtam magamban ábrándokat táplálni irányukban. De még akkor is jó messziről heves szívdobogás fogott el egy-egy ilyen színes éjszakai lepke láttán.

Ennek az önárúsításnak sokkal cinikusabb, leplezetlenebb megnyilvánulására volt szükség ahhoz, hogy a valóságot e téren is valóságnak lássam. Ez már akkor történt, másodéves koromban, mikor a Vilmos császár úti diákokthoz körül, a Nagymező utca táján éjjel-nappal beleütköztem a szerelemvásár elfonnyadt virágaiba. De a kihívó pillantásokra, agresz-

szív invitálásokra Erzsike megismerése után teljes semleges-séggel feleltem.

A Nagymező utca környékénél is szörnyűbb látvány volt a kerítendő banyák sora a Keleti Pályaudvar táján, akik leírhatatlan kifejezésekkel kínálták az ablakokból kitekintő kifestett lányokat. De hát én a Nyugati és Keleti Pályaudvart összekötő villamosról leszállva úgy mentem a Nefelejcs utcai lakásban nővérénél lakó Erzsikéhez, mint egy felvértezett és védőszentjétől oltalmazott grál lovag.

Ezt az utat majdnem minden este megtettem. Vacsora után indultam, és kapuzárás előtt valamivel érkeztem vissza. A Vilmos császár úti diákothton zsúfolt hálószobáinak lakói már jórészt aludtak. S ha nekimentem egy-egy széknek, már hallottam is a pisszegést. Két szobán is át kellett mennem. Gy. Szabó Béla már előre jelezte: „Jön Zörög.” Bármennyire is igyekeztem, nem tudtam a sötétben nesztelenül az ágyamig jutni. Rám is ragadt a gúnynev: „Zörög.”

A második szemeszter elején, az alapvizsgára készülve, Erzsikével elhatároztuk, hogy ezután csak hetenként egyszer látogatom meg, hogy minden időm a tanulásra szánjam. Mondanom sem kell, hogy az elhatározás hálótársaim közt is általános helyeslésre talált.

Igaz, hogy voltak duhajok, akik éjfél után kerültek haza, sőt hajnalban, de ezek külön részben laktak. Közülük az a tömzsi birkózó fiatal szobrász vitte el a pálmát, akit legtöbbször külvárosi kocsmákban részegen vertek össze, s hajnalban hoztak haza konflison. Ennek a szobrásznak utolsó alkotása egy női altest torzója volt, amelybe görcsösen markolt egy férfikéz. Ezért kapott a diákothton valamelyik pártfogó öreg ura révén olaszországi ösztöndíjat. De egyetlen éjszakai muriban elpallotta az összeget. Előre megvett vasúti jeggyel kellett elindítani, mintegy utánvéttel, kosztot és némi zsebpenzt biztosítva neki a római Magyar Intézetben.

Ez a második egyetemi évem különben nemcsak tanulás-sal és idillikus látogatással telt. Lili nővéremmel meghallgattam Kodály *Psalmus Hungaricus*-át, amelyre Erzsikét is meghívtam, s amely viharzó erejével felkavart és lenyűgözött. Lilivel még volt egy közös programom valamelyik hangversenyen, ahol bemutatott elegáns hölgyekből és urakból álló társaságának. Én még nem tudtam akkor, hogy a pesti dzsentrí körökben a férfiak, ha bemutatták őket egymásnak,

rögtön tegeződtek. S hogy addig, amíg be nem mutatják az embert, nincs megszólítás. Viszont bemutatás után a magázás lekezelést, sértést jelent. Nem úgy, mint Erdélyben, vagy az ismert francia regényekben. S ezért azok a férfiak, akiket lemagáztam bemutatás után, vagy akiket megszólítottam bemutatás nélkül, szinte-szinte provokációnak vették. Szegény Lili, alig tudta utólag kimagyarázni a dolgot.

Az Operában Erzsikével együtt, ha jól emlékszem, először Offenbachtól a *Hoffmann meséit* hallgattuk végig. Igazán csak hallgattuk, mert a második emeleti oldalerkélyről semmit sem láttunk a színpadból, annál kevésbé, mert egy oszlop mögött kaptunk helyet. Ezek a helyek még azoknál is rosszabbak voltak, amelyeket elsőéves koromban a Segítő Egylet osztott.

A Nemzetiben megnéztük Goethe *Faustjának* első és második részét, ami pár órás ebédszünettel egész napon át tartott, s elkábulva jöttünk ki a szabad levegőre. Órákig séáltunk, amíg kitisztult az agyunk.

De ami a legjobban megragadott minket, az a Max Reinhardt rendezésében előadott *Mirakel* volt, egy középkori legendából összeállított némajáték, az akkor még le nem rombolt Népopera hatalmas hombárjában.

Felejthetetlen előadás volt. Mikor a terem elsötétült, mindenütt apró gyertyák gyúltak ki, egy gótikus templom íveit ábrázolva. A színpad mélyén oltár, középen a Madonna szobra. Ma is emlékszem pár jelenetére. Egy középkori lovag titkos találkozása egy apácával. Az apáca szökése. Keserves csalódásai a világi örömeiben. Kockajátékban egyik főúr a másiknak dobja. Majd lerongyolódva, újszülött csecsemőjével karján tévelyeg a hősésben. Visszatér a templomba, s félig tébolyodottan, megfagyott gyermekével karjaiban, leborul a Mária-szobor előtt. A Szűzanya leszáll, elveszi a gyermeket tőle, s visszatér az oltárra. Szobor lesz újra, most már kezében tartva a kisdédét. Az oltárlépcsőre borult anyát pedig volt társnői felemelik, felöltöztetik régi apácaruhájába, s orgonaszó búgása közt kísérik vissza a kolostorba.

Hogyne hatott volna meg, hiszen a fékevesztett „bűn” és a páncélöltözetű bigott erény világának kirívó ellentmondásait kellett feloldanom gondolataimban is.

Persze, voltak könnyebb fajsúlyú programjaink is. Így pél-

dául egy emlékezetes bál, amelyen Erzsike és Klárika ludovikás bátyjai is részt vettek.

Pesti bálon már elsőéves koromban voltam, két ízben is. Először az egyetemi bálon, ahová apám szmokingjából készített gálaruhában mentem, fényes plasztrommal s pillangós fekete nyakkendővel. De pénzem csak annyi volt, hogy a belépőjegyet megvehessem. Egy korty italra sem jutott.

A második bál, amelyről már írtam, az Emericana budai korporációjáé, a Sycambriáé volt. Itt már mint a prologust író és felolvasó szereplő a rendezők vendége voltam, s ott ültem a fehér asztalnál öregurak, köztük Wolff Károly keresztény párti képviselő és Venczell Béla operaházi örökös tag társaságában.

Azon a bálon, amelyen Erzsikével, Klárikával és bátyjaikkal vettem részt, másodszor ültem hát fehér asztalnál mulatozó társaságban. Azt hittem, hogy az effajta szórakozás gesztusait örököltem gáláns apámtól. Így, mikor a cigány a szomszéd asztalnál húzta, odaintettem a primást, s a lányok kedvenc nótáit húzattam vele. Azután egy ezüstpengőst kotorásztam elő a zsebemből, s az asztalra tettem. Abban a pillanatban társaságom két egyenruhás fiatalembere gépiesen kivett a tárcájából egy-egy tízpengőst, és letették az én árva pengőm mellé. Ekkor vettem észre, hogy mennyire melléfogtam. Majd a föld alá süllyedtem szégyenemben. De legalább maradt annyi pénzem, hogy Erzsikét taxin hazakísérhessem.

Megnyugtatóbbak voltak a kis otthoni hangversenyek, amikor Erzsike Chopint zongorázott. Vagy középosztálybeli családoknál akkor oly divatos Balázs-nótákat. Erzsikének kellemes mezzoszoprán hangja volt. Együtt énekeltük a különböző szentimentális szövegeket. Telve voltunk magunk is érzélgősséggel. Megtanítottam Erzsikét Nagy Emma, az Áprily Lajoshoz közel álló fiatal erdélyi költőnő egyik megzenésített versére. Utolsó szakasza így hangzott: „Félek, mikor erős kezéd búcsúra adod, — félek, hogy egy bolond napon utána-kapok, — s két kezemmel megfogom, hogy ne vehessed el, — félek, hogy egy bolond napon nem eresztem el.”

De főleg Ady-verseket olvastam fel, amelyek varázslatos hangulatot teremtettek bennünk. Olvastam a sajátjaimból is, amelyeket a liberális *Újság* közölt akkor, ahol a nyurga Bodor Aladár volt a pártfogóm.

Erzsiké nővére, Mancsi, hálás volt nekem, hogy húga eny-nyire felengedett. Hiszen, mint megtudtam, az édesanyjuk ideggyógyintézetben volt, apjuk pedig elvált és újrَاهázasodott. Erzsiké lelkibeteg anyjánál töltötte vasárnap délután-jait, s ezeknek a látogatásoknak a hatása mindannyiszor megviselte. Édesapjával akkor szokott találkozni, mikor a főiskolai órák után hazafelé indult. Egyszer engem is elvitt erre a találkozásra, amikor is apjának önála alig idősebb második feleségéről szívélyesen érdeklődött.

Erzsiké egyszer súlyos beteg lett, magas lázzal. Minden-nap meglátogattam. Érzelmes hallgatások voltak ezek, és néhány zavart szó arról, hogy mily sokat jelentünk egymás-nak. De többet mondani nem tudtunk. Valami szorongás mindkettőnket visszatartott.

Majd kétségek jöttek, fájó félreértések, amikről Stendhal írt a szerelem kristályosodása kapcsán. Aztán lázongtam ma-gamban, mert nem tudtam megállni az érzelmeknél. De attól tartottam, hogy ha továbbmegyek, minden összeomolhat.

Az a testemnek-lelkemnek ellentmondó gimnazista fogad-alom is megzavart, amely megszakította kamaszkoromban természetszerűleg kezdődő érzéki életem. De hát hogyan tár-hattam volna fel, hogy az éteri szerelem mögött mi minden kavargó még bennem?

Sokat gondoltam arra is, hogy nincs jogom szorosabban magamhoz fűzni, mikor még hosszú évek állnak előttem, amíg az életben megállapodom. De egyszer, vonzódásom nö-vekvő hőfokán, anélkül hogy egy szót ejtettem volna, hirte-len átöleltem és megcsókoltam. Ő fülig pirult, s érzelmi fel-indulásában kiszaladt a szobából. Azután olyan hetek jöttek, amikor mindketten abban a meggyőződésben éltünk, hogy egy életre egymásnak vagyunk szánva. De azt is mondta: minden további lépéssel szerencsétlenné tenném. Nem azért, mert nem szeret, hanem mert nem tud csak nagyon sze-retni.

Egy szép napon aztán hírt kaptam, hogy a romániai ma-gyar iskolafenntartó egyházak ösztöndíjas tanárjelölteket fog-nak küldeni Franciaországba, mivel egyetlen francia szakos tanárunk sincs. Márpedig az állami iskolák programja szerint a német helyett teljesen át kellett térni a francia nyelv ta-nítására. Mikor Erzsikének említettem ezt, hozzáfűzve, hogy én is esélyes lehetek, annál is inkább, mert már a második évet

végzem a francia szakon, szótlanná vált. Majd mind tartózkodóbb lett. Ami, nem sejtve az igazi okot, engem is nyugtalanított, összevissza képzelve mindent. Pedig milyen egyszerű volt az egész: attól tartott, hogy elszakadok tőle abban a távoli Babilonban...

De ezt csak később tudtam meg. Ő egy szóval sem említette, hogy mi teszi zárkózottá.

Sohasem volt különösebb intuícióm a női lélek hullámzásait illetően.

BENTLAKÁS, LAKÓK, IRODÁK

Másodéves egyetemista koromban a Vilmos császár (mai Bajcsy-Zsilinszky) út 55. szám alatt végre ingyen szállást és kosztot kaptam. A bentlakás egy háromemeletes, múlt század végi bérháznak körülbelül a felét foglalta el. Hol Erdélyi, hol Bethlen-otthonnak hívták. De hogy a fejedelem Bethlen Gáborról vagy az akkor miniszterelnök Bethlen Istvánról-e, azt semmiféle felírás nem jelezte.

Mindenesetre gondosabb volt a karbantartása, mint a modernebb, de ütött-kopott Bírói Otthoné. Nem is beszélve arról, hogy a Ráth György utcában nem volt étkezés, s a bentlakó főiskolások egyre-másra kapták a felszólítást a lakásdíj kifizetésére, amire legtöbbjük képtelen volt. A nyugdíjas, öreg Zahár igazgató végül is engedélyezte a haladékot, viszont ha elromlott a vízvezeték, nem volt pénzalapja a megjavítására. A pengő leértékelése folytán a „bírói alapítvány” elolvadt, mint a hó.

A Vilmos császár úti otthon kétségkívül államsegélyben részesült, s gondnoka, a jogot végzett s gyakorlati érzékkel is rendelkező, nálunk nem sokkal idősebb Ambrus Pali ügyesen gyümölcsöztette a kapott segélyt. Itt papír szerint mindenki, aki ténylegesen folytatta egyetemi tanulmányait, ösztöndíjas volt. Akkor is, ha ismételt. Habár olyan is akadt, aki már évek óta az egyetem felé sem nézett, s a régi indexével próbálta igazolni magát. Ezt a visszás állapotot éppen az én időmben kezdték felszámolni, s a lógósok helyébe mind többen jutottak be ténylegesen tanuló diákok.

Ez utóbbiak nesztora Szép Feri volt, aki már ötödízben állt orvosi szigorlatra, utoljára külön kormányzói engedéllyel. Mint volt katonát 1920-ban őt is mozgósították az egyetemi zászlóaljba, a trónját vesztett IV. Károly király második puccskísérletének leverésére. Állítólag Budaörsnél ő is megsebesült. Szóval Horthy kormányzó, a hajdani bécsi udvar császári szárnysegédje, tényleg tartozott valamivel Szép Ferinek. A kisantant tiltakozó ultimátuma mellett az egyetemi zászlóalj is segített a francia pártfogás alatt álló 1919-es szegedi ellenforradalmi kormány volt hadügyminiszterét megerősíteni kormányzói székében.

De különben Szép Feri nem politizált. Csak készült újra meg újra a szigorlatra, s mindannyiszor önkéntes-örmesteri zubbonyában jelent meg a vizsgán. Kitartásával elérte, hogy végül is ünnepélyesen doktorrá avatták. Hazatérve Csíkba, valószínűleg kevesebb műhibát követett el, mint nem egy jól vizsgázott, de felületes kollégája.

A műegyetemi hallgatók közül a harmadéves Szabó Béla (a mai Gy. Szabó) kapta a legjobb jegyeket, noha szíve szerint már akkor a képzőművészet felé hajlott. De hát első-sorban Gyulafehérvárt szegénységben élő özvegy édesanyjára kellett gondolnia.

Én a bölcsészeknek az akkor elsőéves Kéki Bélával együtt igyekeztem becsületet szerezni. Ő is Gyulafehérvárt járt gimnáziumba, de bentlakó volt. Apja zsílvölgyi bányász. Az egymást becsülő, egymással lojálisán vitázó baráti viszonyt fenntartottuk akkor is, amikor ő a *Pásztortűz* meg a *Hitel* szerkesztőségében képviselte a katolikus irányzatot, s én „börtönt viselt” kommunista voltam.

A képzőművészek szárnyában külön élet folyt. Egy egész „lakásuk” volt nekik is, ahol a konyhát is hálósobává alakították át. A „komolyabbak” közülük a legbelsőbb szobában laktak. Így a később Vásárhelyre került, sejtelmes akvarellszínekkel dolgozó Bordi András, vagy a portréfestő Miklós Jóska, akivel pár év múlva Párizsban találkoztam, s aki vegetáriánus kosztot tartott, mikor kifogyott a pénzem. Finn menyasszonyával később Helsinkiben házasodott össze.

A Mezőségről Pestre vetődött festőművész, a szakállas Barcsay Jenő is nemegyszer betévedt a diákokthonba. Amilyen nagy tehetségű, éppen olyan szerény ember volt. Később, 1929-ben Párizsban a Quartier Latin egyik művészkávéházában láttam viszont.

A ház első emeletén egy Dob utcai kereskedőcsalád lakott, három virgonc lányával. A legkisebb volt a legpajzánabb. Az emeletnek közös ámyékszéke volt, s a kislány lehetőleg akkor vonult oda tánclelésben, mikor legtöbben néztek ki a gang felé. Egyesek a kinyíló ablakokból vaskos megjegyzésekkel kísérték lépéseit.

Mi „komolyabbak” a második emeletről testületileg távol tartottuk magunkat az ilyen trágárkodástól. De nem lehetünk érzéketlenek az iránt a szomszédos magánlakás iránt,

amelyben egy drámai színész nő lakott. Különösen mikor este, előadás után egy őszülő, hanyag eleganciával öltözött férfinak nyitott ajtót, aki valamelyik napilap szerkesztője volt. De mi sem akkor, sem amikor az illető éjfél után távozott, nem adtuk jelét semmiféle gaudiumnak. A színész nő is, a szerkesztő is rokonszenves, diszkrét embereknek tündek. Egyszer azonban egy ilyen látogatás alatt valamelyik féktelen kollégánk a lakás ajtaján levő két külső riglit összelakatolta. A szerkesztő az udvari körfolyosó felé nyíló ablakon volt kénytelen kimászni. Nemsokára elköltözött a színész nő, álmaink asszonya. Nem tudtuk ezt megbocsátani az otromba ismeretlen tettesnek.

A harmadik emeleten lakott Barabás Samu, volt főtanfelügyelő, az otthon patrónusainak egyike s egyben az első emeleten levő rejtelmes irodák főnöke. Odajárt naponta egy-két órára a fehér pofaszakállas Jancsó Benedek egyetemi magántanár is, akinek a kurzusára már elsőéves koromban jártam. Be-benézett párszor hetenként a harcsabajuszú Szász Zsombor is, volt szolnok-doboka-i képviselő, aki a század elején Cambridge-ben végezte tanulmányait.

Barabás az erdélyi tanügy múltjáról írogatott. Szász pedig a kisebbségi jogvédelemről. Jancsó *Erdély története* címen a kolozsvári Minerva kiadásában jelentetett meg könyvet, amelyben a románok és magyarok közti összefogás példáit hangsúlyozta.

Jancsó Benedek már az első világháború előtt vallotta, hogy a román nép harcának jelentőségét lekicsinyelni elvakult botorság. De ahelyett, hogy Mocsáry Lajos elveit követte volna, a barátság és egyenlőség szellemében, a nacionalizmust élesztette. Most azonban a kalandor irredenta próbálkozásokkal szemben a szomszédos népek közeledését hirdette.

Az irodákat valamiféle „Népies Társaság”-nak nevezett egyesület tartotta fenn. Nekünk csak a tágas hallszerű szobába volt bejárásunk, amely egyben olvasóteremként is szolgált a bentlakók számára. A hosszú asztalon minden fontosabb magyarországi és romániai napilap és folyóirat ki volt téve, többek közt a bukaresti román „nagy lapok” is. Nem valami sokan látogatták a termet. De akik bejártunk, nem egyszer élénk vitába merültünk a különböző lapok egymásnak ellentmondó nézetei kapcsán. Mindinkább a realista ki-

sebbségi politikát igénylők, az erdélyi együttélés valóságát szem előtt tartók véleménye került ki győztesen a vitából a honfibu önáltató fullajtáiraival szemben. Feljárt ide néha Hajdú Dénes, a *Hid* szerkesztője is, a dunai konföderáció híve, meg Fábíán Dániel, a Bartha Miklós Társaság balszárnyának vezetője, a későbbi szociáldemokrata.

A fennálló állapotokkal szemben elégedetlen cselekvő ifjúság legtöbb tagja Szabó Dezső révén szabadult a középiskolában magába szívott maradi tanoktól. De Szabó Dezső ugyanakkor, paraszt-romantikáját antiszemita szólamokkal keverve, újabb zűrzavart is keltett köztük. Volt azonban, aki magában őrizte az őszirózsás forradalom és a kommün emlékeit is, úgy, ahogy azok a Horthy-rendszerrel szemben fojtott keserűséget érző környezetükben éltek. A megoldást persze tekervényes úton kerestük mindannyian.

Engem akkor a dunántúli Németh László irodalmi fogalmazású Erdély-szeretete ragadott meg. Olvasmányaimról szóló füzetembe jegyeztem egyes sorait, amelyeket a *Társadalomtudomány* című szemle 1926-os 5-ik számából írtam ki. (Ma már fogalmam sincs, hogy miféle folyóirat lehetett.) „Az erdélyi medencében fölhalmozott történelmi és néprajzi erőről” ír, hangoztatva, hogy ez a nép „sehol sem él édenkertben s mégis csodái közt él a hegyekké, erdőkké, konok viharokká csapzó természetnek”. Hogy itt „a parányi verseknek is tradíciójuk van”. A székelyekről pedig megjegyzi, hogy „szikések, mint a legtöbb hegyi nép, de nem közönséges szikesség ez. Kicserezte őket a sors... Rajtuk üt legnagyobbat a természet s ők a legnagyobbat vissza.”

(Forradalmi világnézetem kialakulása után Németh Lászlót a munkásmozgalom egyik legértékesebb útítársának tekintetem. De a balos dogmatizmusnak olyan hatása ért engem is a harmincas évek elején, hogy a *Korunk* egyik 1933. évi számában, süldő marxistaként, a szellemi elit hivatásáért lelkesedő irodalmi füzetével, a *Tanúval* kapcsolatban a fasizmussal kacérkodó Marinettihez hasonlítottam. Pár évre rá azonban Kolozsvárt találkozva vele, magam hoztam tudomására, hogy levedlettem gyermekbetegségem, s a népfronti mozgalom komoly szövetségesének tekintem őt, aki a romániai magyar párti boncok maradi politikáját bírálva sok tekintetben a segítségünkre jött.)

Az olvasószobában a Népies Társaság „öregei” is társalogtak velünk néha. Hozzászólás nélkül hallgatták a Romániai Magyar Párt vezetőinek kasztszerű és elszigetelődött politikáját bíráló szavunkat. Annyit észrevettünk, hogy ők sem hívei az ökölrázó reváns szellemnek, amit a „hazafias” pénzhamisítók s a félhivatalos tüntetések olcsó népszerűséget hajszoló szónokai tápláltak.

Úgy hallottuk, hogy a pragmatikus Bethlen István miniszterelnök garnitúrájához tartoznak, de akiket Bethlen csak félfüllel hallgat meg. Belpolitikájában hol a Kettőskereszt Vér szövetség titkos szervezete, hol a Kisgazda Párt és a Szociáldemokrata Párt konzervatív elemei felé kacsint. Gömbös „ébredői” s az angol finánctóke képviselői közt hintázva. Romániában pedig hol Bethlen György gróf merev, hol Bernády György ruganyosabb politikáját bátorítja. De a hírhedt tisztai különítményeket kétségtelenül felszámolta.

Az olvasószoba így egyben társalgó is volt. Az „öregek” vendégei velünk is elbeszélgettek. Megfordult itt Elek nagyapó meg a közíró Paál Árpád, a kolozsvári *Napkelet* egykori szerkesztője, aki a passzív rezisztencia híveivel szemben a romániai valósággal számoló, önkormányzati törekvések egyik ideológusa volt. Itt ismertem meg Móricz Zsigmondot is, első csehszlovákiai körútja után. Keserű összehasonlítást tett a csehszlovák demokrata erővel szövetséges ottani fiatal magyar értelmiség lendülete és a demagóg frázisokkal áztatott pesti „bajtársak” szólamainak sivársága között.

A karácsonyi vakáció végén pár napot Kolozsvárt töltöttem. Betekintést nyertem a romániai magyar főiskolások gondjaiba, erőfeszítéseibe. Minden érdekelt. A felekezeti otthonok, menzák elégtelensége, az ösztöndíjak hiánya. A közeledés a román és a magyar egyetemisták között. A magyar hallgatók számának növekedése. A megértőbb tanárok segítőkészsége. A törekvés az idősebb generáció előítéleteitől való szabadulásra, a tisztánlátásra.

Minderről visszajövet széltében-hosszában beszéltem, aminek visszhangja támadt. Jancsó Benedek arra kért, hogy fejtsen ki bővebben mondanivalóm a romániai magyar főiskolások helyzetéről. Később hallottam, hogy a helyzet javítására társadalmi akciót kezdeményezett. Ez valami új volt azokkal szemben, akik annak idején a Magyarországra való távozást tüntették fel „hazafias” tettek.

Szász Zsombor is felhívott egyszer magához. Egy közép-kori boltozatos házban lakott, a Várban. Könyvtárszobájában fogadott, előtte az íróasztalon egy üveg bor, két kristálypohárral. Az egyik pohárból már ivott. Tölteni akart a másikba is, de udvariasan elhárítottam. Akkoriban még iszonyodtam a szeszes italtól. Szász Zsombor a süteményes tálat tolta hozzám, s ő zavartalanul ivott tovább. Egyórai társalgás után új butéliát nyitott. Közben egy pillantásra benézett törékeny felesége is, Bethlen Istvánné barátnője. Élénk színűre festette a haját és az arcát, de a férjénél így is idősebbet mutatott.

Szász Zsombor elismerte, hogy a kisebbségi kérdésben az irredenta agitáció nem kiút. Clémenceau-ra hivatkozott, aki a kisebbségi kérdést nemzetközi intézmények hatáskörébe kívánta utalni. Megjegyeztem, hogy az ilyesmi csak elmergesítheti az érdekelt országok közti viszonyt, mivel ezeknél az intézményeknél a nagyhatalmak érdeke a döntő. Erre ő azal felelt, hogy a célt az állami szuverenitás köretén belül is el lehet érni, mégpedig megfelelő kisebbségi szabályzatok életbe léptetésével.

Véleményében érződött a belső és nemzetközi gazdasági helyzet akkori kényszerében a mérsékeltebb külpolitika szükségése. Az agresszív irányzatok háttérbe szorulása. Az új helyzethez való alkalmazkodásnak a politikája, ami nélkül Bethlen nem tudott volna nyugati kölcsönhöz jutni.

Éreztem, hogy csetlek-botlok nézeteim kifejtésében, de ő úgy folytatta a társalgást, mintha egyenlő felek lettünk volna. Az angol udvariasság szabályai szerint. Aztán nekem adta a Szekfű Gyula által szerkesztett *Magyar Szemle*, a „bethleni konszolidáció” társadalompolitikai revüje egyik számát, amelyben cikke jelent meg.

Ez mindenesetre más hang volt, mint a „főcserkész” Teleki Pálnak, a titkos irredenta mozgalom egyik sugalmazójának politikai földrajzói az egyetemen. Az ő felfogása csak némileg különbözött a német geopolitikától. Valójában legtöbbször adjunktusa, a sántító Krisztics Iván tartotta az órát és fejtegette Teleki ködös birodalmi elképzeléseit. Noha azt mesélték Telekiről, hogy fiatal földrajzudósként az első világháború előtt még nagyon is konkrét kérdésekkel foglal-

kozott: az angol gyarmat Egyiptomban napraforgó-ültetvényeket létesített a lakosság olajszükségletének biztosítására.

Bethlen a kisantanttal való egyezkedés híve lett, majd az angol vonal képviselője a hitleri agresszióval szemben. Utódja, a náccal kezdettől fogva cimboráló Gömbös, ha 1936-ban meg nem hal, még hamarabb kiszolgáltatta volna Magyarországot az Európa eltiprására törő hitleri terveknek. Teleki az angolszász orientáció és a hitleri Németországgal szembeni lekötelezettség malomkövei közt őrlődve, a barmi áron való revízió politikáját képviselte. Az öngyilkosság abszurdumáig.

De 1927-ben még messze voltunk ettől. Az ifjak egymás között folytatott vitáiban legtöbben azoknak az erdélyi radikális közéleti embereknek adtunk igazat — Kos Károly, Szentimrei Jenő, Paál Árpád —, akik mindenféle fajgyűlöletet elítéltek. Akik az együtt élő népek közti megértést kereső transzilvanizmusért, a dunai államok közeledéséért, a népek közötti békéért lelkesedtek. Ami nem volt éppen kis dolog az adott körülmények között.

ALAPVIZSGA

Minden egyéb érdeklődésem ellenére másodéves koromban főleg az alapvizsgára készültem, s elsősorban a francia nyelvtanulást szorgalmaztam. Annál is inkább, mert a gimnáziumban jóformán semmi alapot nem nyertem hozzá. Hiszen Fehérvárt a magyartanárom, aki a francia nyelvet is előadta, velünk tanult párhuzamosan a tankönyvből. Mert azelőtt a német volt a hivatalosan előírt élő idegen nyelv a Habsburgmonarchia iskolahálózatának programjában. Egyes állami középiskolákban, mint a fehérváriiban, franciaországi tanárok is tanítottak.

A magyarországi tanügyben megmaradt a régi orientáció. A franciaórák az egyetemen sem voltak valami igényesek. Eckhardt Sándor a francia irodalomról szóló előadásai egy részét magyarul tartotta. François Gachot nyelvészeti órái azonban már feltételezték a francia nyelvtudást. A kiejtéséből is sokat lehetett tanulni. Ellentétben a Vilmos császár úti otthonban franciaórát adó örmény tanáréval, aki valamilyen közel-keleti katolikus főiskolán tanult, talán éppen a libanoni Bejrutban. Ám ha ennek az örmény nyelvtanárnak nem volt jó kiejtése, nem csodálható. Viszont az egyébként jól felkészült Birkás, a debreceni egyetem franciatanára, akit később Párizsban ismertem meg, egyenesen alföldi kiejtéssel beszélt franciául.

Az Eötvös-kollégista Jancsó Elemér francia beszédén eleinte érezhető volt, hogy jórészt szótárból tanult. Nekem is azt ajánlotta, hogy vágjak be minden reggel vagy negyven szót, s egy év alatt megtanulok egy idegen nyelvet. Ő akkor éppen az orosz nyelv tanulásánál tartott, s Dosztojevszkijt eredetiben kezdte olvasni. Számomra ez nehezen ment volna, s ehelyett ami gyakorlati nyelvkönyv, olcsó kétnyelvű irodalmi kiadás meg jórészt párbeszédkekből álló ponyvaregény kapható volt, azt mind beszereztem. Egyes kollégáim váltig bizonygatták, hogy minél könnyedebb és képzeletet felcsigázóbb egy regény, annál jobban lehet belőle nyelvet tanulni.

A legtöbb árnyalatot a kétnyelvű irodalmi kiadványok révén sajátítottam el. A hosszú villamosozásokat használtam

fel erre, mikor egyik tenyeremmel a magyar szöveget lefedve, próbáltam egy-egy bekezdést lefordítani, majd, ami nehezebb volt, ugyanígy visszafordítani franciára.

Ami a kiejtést illeti, nem volt olyan francia nyelvű meghirdetett előadás, amelyen részt ne vettem volna. Sajnos olyan színesen előadó, a hallgatóságot különösen Pascalról tartott előadásaival magával ragadó francia irodalomtanár, mint Kolozsvárt Yves Auger, Pesten nem volt. Így legtöbb kollégám magát a francia irodalomtörténetet is jórészt száraz, főleg kivonatokra és adatokra szorítkozó tankönyvekből sajátította el. Ami pontosan megfelelt a német egyetemek módszerének. Míg a francia főiskolákon egy-két század irodalmát mélyítették el, abban a tudatban, hogy az irodalom iránti érdeklődést kifejlesztve, majd egyéni tanulmányokkal pótolják a hallgatók a hiányokat.

Mire az alapvizsga ideje elérkezett, Eckhardt Sándor, akinél rendszeresen kollokváltam, tanulmányútra külföldre utazott. A magyar nyelvész Gombocz Zoltán helyettesítette, aki az első világháború előtt maga is éveket töltött a párizsi École Normale Supérieure-ben, az Eötvös Kollégium-szerű mintaintézetben. S akiről azt rebesgették, hogy az öreg Bartoniek helyett rövidesen ő lesz az igazgató az Eötvösben, ahol a legjobb egyetemi tanárok külön szemináriumokon serkentették tudományos kutatásra a hallgatókat.

Gombocz a francia vizsgán nem is annyira kérdezett, mint inkább társalgott velem. Nem adott a magolásra, s élénk irodalmi érdeklődésem érzékelhetően méltányolta. Ugyanaznap délelőtt vizsgáztatott a magyar nyelvészetből is. Mindkettőből megadta a jelest.

Különösen a jelentéstanból kérdezett ki, amit az utolsó két félévben adott le. Mai napig is megvannak erről kerek betűkkel, olvashatóan írt jegyzeteim, az előadó vonzó és logikus gondolatmenetének, széles körű tudásának és invenciójának a tanújelei. Ilyen alcímek szerepelnek benne: „A szó lélektani alkata”, „A tárgy és a hangkép”, „A látási kép és az írómozgási emlékkép kapcsolata” stb. A magyar és finnugor nyelvtörténet mellett főként az indogermán, uráli és altaji összehasonlító nyelvészetre alapította fejtegetéseit.

Egyes nyelvészek szerint a hangtan, amelynek törvényei vannak, tudomány, ezzel szemben a jelentéstan, amelynek jó része feltételezés, nem tudomány. Gombocz előadásai azon-

ban szigorúan tudományos módszertani alapon álltak. Ezt annál inkább állíthatom, mert a következő egyetemi évben Grenoble-ban történelmi hangtanban szakosítottam magam. S Duraffour professzor fonetikai előadásai semmivel nem haladták túl a törvényszerűségek tekintetében Gomboczéit, szakszerűen bizonyított invencióit.

A következő héten vizsgáztam finnugor nyelvészetből az öreg Szinnyei Józsefnél, aki nyugdíjazása előtt állt, s abban az évben utoljára vizsgáztatott. A vizsgaanyag elég száraz volt: finn nyelvtan és kétszáz sor finn szöveg fordítása és elemzése. Egy teljes hónapot szántam a megtanulására, az utolsó hónapot. A vizsgán minden szó élt bennem. Szinnyei — ritka dolog — kitűnőt adott. Két hónap múlva már mindent elfeledtem.

Szinnyei hetven éve felé közeledett akkor, és még élt tizenhét évet. Gombocz negyvenkilenc éves volt, s kilenc év múlva már meghalt. Hangtörténete halála után tizenöt évre jelent meg. Jelentéstana nem látott napvilágot.

Utoljára hagytam Horváth Jánosnál a vizsgát. Szinte két éven át készültem a régi magyar irodalom történetéből egészen az európai felvilágosodás hatásáig. Nem egy fejezete már utolsó gimnazista koromban foglalkoztatott, mikor külön füzetbe írtam a régi magyar irodalmi nyelv gyöngyszemeit.

Elsőéves koromban főkurzusom Horváth Jánosnál a magyar irodalom fejlődéstörténete volt, amelyben előszeretettel elemezte a múlt század eleji romantikus irodalmat. Én azonban szívesebben forgattam a középkori kódexek magyar nyelvemlékeiről szóló értekezéseket, meg a XVIII-ik századig megjelent nyomtatott irodalmat. Horváth János megkívánta, hogy a nyelvemlékeket betűhű szövegben, folyamatosan, megakadás nélkül olvassuk, a korabeli kiejtést megközelítően, nem is beszélve a már nem használt szavak értelmezéséről. Úgy, ahogy később Grenoble-ban a XI-ik századból eredő Saint Alexis, vagyis Szent Elek legendájának ófrancia szövegével tettük.

A középkori magyar kéziratok művekben sem volt egyéb, mint szentek legendái, passiók (rövid elbeszélések Krisztus szenvedéseiről), Mária-síralmak s moralizáló történetek. Meg víziók, azaz szent emberek révülete, akik látomásaikban a

túlvilágba jutnak, s aztán visszatérnek az életbe, hogy terjesszék a látott csodák hírét.

A középkori kéziratos könyvekkel már a gyulaféhevári Batthyaneumban megbarátkoztam. A maguk eredeti színpompájában s az iniciálék miniatűrjeibe rejtett dogmai elvontság és ellentétét nyújtó naturalizmusukkal. Azt azonban már az egyetemen tudtam meg, hogy a magyar nyelvű középkori kéziratos könyvek lassan kivesztek a köztudatból. A magyar nyelvrégiségek iránti érdeklődés csak a XVIII-ik század közepén indul meg. A középkori nyomtatott verses emlékeket pedig a XIX-ik század első felében kezdi közzétenni az Akadémia. Csupán 1575-ig írt versekből hat kötet jelent meg.

Reggel kilenckor kezdődött a vizsga Horváthnál, és tizenegykor még hiába vártak társaim a folyosón. Ritka eset volt, s nem értették, miért. Horváth János azonban ki akarta mutatni, hogy nem tévedett az ítéletében, amikor Bartoniek elfogultságát támasztotta alá velem szemben.

Úgy adta a kezembe a kódexek szövegeit, mint aki biztos benne, hogy már az első negyedórán rajtakap. De éppen az ellenkezője történt. Hibátlanul olvastam, elemeztem a szövegeket, s idéztem emlékezetből is. Horváthnak azonban egy jó szava, egy bátorító pillantása sem volt. Már másfél óra is eltelt, Balassi Bálintról olyan dolgokat mondtam, amit nem is szokás tudni. De hiszen már nyolcadikos koromban novellát írtam róla, és ehhez sok mindent olvastam. A hitviták iratiról beszélve Babits Mihályt is említettem, aki nagyra értékelte Pázmány prózáját. Tetszett, nem tetszett neki? Mindenesetre nem volt kifogása az említés ellen, noha Horváth akkor a *Nyugat* ellenlapjának, a konzervatív *Napkeletnek* volt a munkatársa.

Már-már szinte feladta ezt az idétlen játszmát, aminek kapcsán az egész régi magyar irodalmat szóról szóra fel akarta mondani velem. Sajnos éppen Zrínyi Miklósnál s az erdélyi emlékiróknál, akik oly közel álltak hozzám, kezdett kihagyni az emlékezetem az adatok tekintetében. A fáradtság annyira erőt vett rajtam, hogy Gyöngyösi műveinek címét is alig tudtam felsorolni. Nem védekeztem, hogy fáradt vagyok, s hogy kimerített, kiszikkasztott ez a hajsza. Hallgattam. Három óra is elmúlt, amikor kissé vonogatva a fejét, leckekönyvembe beírta a jót. Kemény, kíméletlen, egyoldalú

csata volt. De ha jelest ír be, ő maga ismeri el, hogy tévedett irányomban.

Az alapvizsgára való készülődés nemcsak tudáskörömet szélesítette, hanem eszmei fejlődésekre is kihatással volt. A konzervatív, klerikális gimnáziumi szellem felszámolását illetően. Egyelőre a pozitívista társadalomkritika szemszögéből.

Nem volt kötelező kurzus, de én mégis felvettem Domonovszky Sándor előadását, amelynek *A felvilágosodás hatása Magyarországra* volt a címe. Ami lényegében a feudális reakció és az ellenreformáció felszámolásáról, a szabadkőműveség elterjedéséről szólt a XVIII-ik század folyamán. Az egyetemes emberi összetartozást hirdető, a vallási kényszert elítélő, a szabadelvűséget valló polgári reformtanokról. S ami átmenet volt azok felé az eszmék felé, amelyek a következő tanévtől kezdve Franciaországban utat nyitottak bennem a társadalom forradalmi megújulásának ígéretes tanáig.

Második egyetemi évem egyébként nem Horváth János sakk-mattjával végződött, hanem azzal a kilátással, hogy az Erdélyi Katolikus Státus részéről ösztöndíjat kapok Franciaországba. Mint ahogy ugyanakkor a kálvinista egyház részéről Vita Zsigmond neve merült fel ilyen ösztöndíjra.

Igaz, Jancsó Benedek közölte velem bizalmasan, hogy egyes bennfentes személyek odahaza nem tartanak az ösztöndíjra alkalmasnak, mivel turbulens és lépten-nyomon kritizáló elem vagyok. Mindenesetre egyelőre elhalasztották a döntést. Jancsó viszont azzal vigasztalt, hogy igyekszik lehetővé tenni legalább a grenoble-i nyári kurzuson való részvételemet. Ha Kolozsvárt felengednek a kedélyek, azzal, hogy már amúgy is künn vagyok, egy érveléssel több lesz az ösztöndíj elnyeréséhez.

Mindez a vizsgák előtti hetekben történt, ami csak növelte a feszültséget bennem. 1927. június 10-én még azt írtam unokahúgomnak: „nyárára az a tervem, hogy lemegyek Välenii de Muntéba, Iorga szabadegyetemére, hadd tanuljak meg alaposabban románul. A következő tanévben aztán, ha sikerül, künn leszek Párizsban.”

Június 28-án már azt jeleztem neki hazulról: „Esetleg már egy hét múlva útra kelek. A napokban dől el... Grenobleba fogok utazni, egy vidéki francia város bevezető kurzusára. Ott fekszik az Alpok alatt, Svájjal határos részen. Gyönyörű, egészséges levegőjű vidék. Őszre aztán Párizsba

megyek. A rá következő egyetemi évemet azután már valószínűleg Bukarestben fogom tölteni, mert Erdélyben akarok mindenképpen letelepedni, mégpedig valószínűleg Kolozsvárt ...”

Pár nap sem telt bele, és értesítést kaptam, hogy megvan az összeg a nyári kurzusra. Június végén már utaztam is. Megkaptam a harmadosztályra szóló útiköltséget s némi pénzt az első hetekre.

Röpitett a vonat nyugat felé. Az osztrák Alpoktól a Zürichi-tóig, amíg csak be nem sötétült, az ablakhoz szorítva a homlokom, csaknem szünet nélkül bámultam a tájat. Agyamban egy régi versem sorai zakatoltak: „Messze határok — tűnnek előlem. — Hova vetődtem, — nem tudom azt. — Vemhes a távol, — titka kelőben. — Mit hoz az éj még? — Merre maraszt?”

Csak akkor csillapult a lüktetés, amikor este a Genfi-tó száz meg száz kivilágított jachtjának elkápráztató fényében robogtunk be az állomásra.

A GRENOBLE-I NYÁRI KURZUS

Az 1927. június végi napok lázas csomagolással teltek el. Anyám azt tanácsolta, hogy minél több meleg holmit vigyek magammal, hiszen nyáron is hóborította hegyek közé megyek, a Mont Blanc tövébe. Az évenként előjövő tüdőcsúcshurutom miatt aggódott. Én pedig minél több francia nyelvészeti és irodalomtörténeti könyvet akartam magammal vinni, mintha azokat nem kaphattam volna meg az ottani könyvtárakban. Így aztán két nagy koffer úgy megtelt, hogy képtelen voltam egyszerre megemelni őket.

Pesten még akadt hordár, aki lesegítse csomagjaim, majd pedig továbbutazásomkor felrakja a párizsi expressz harmadosztályú, fapados vagonjába. De már Bázelen az átszálláskor fél órát vártam hordárra, s lekéstem a genfi gyorsot. Szerencsére nemsokára indult egy motoros vonat, bár kerülő úton, de ugyanabba az irányba. Mivel a fülkébe nem engedték fel a koffereim, személypoggyászként kellett feladnom, ami tetemes összegbe került.

Genfben egy óra múlva lett volna csatlakozásom Grenoble felé. De én csak álltam a peronon tehetetlenül, miközben a pályaudvar másik végéről a vonatom elindult. Egy szabadságos katona segített a csomagtárba vinni koffereim. Csak egy nap múlva tudtam továbbutazni.

Mit tegyek? Genf nem volt a programomba iktatva. Így szerény szálloda után néztem, de egy napra annyiba került volna, mint a fél vasúti jegyem. Meleg ételre vágytam. Valami egyszerű vendéglőben levest rendeltem, majd tüzetesebben átnéztem a menüt. Kénytelen voltam megmaradni az első fogásnál, olyan borsos árak voltak. A pincér fölényes pillantásától kísérvé fizettem, és gyorsan el is hagytam a helyiséget.

A váróteremben aludtam, mint annyiszor eddigi utazásaim során. Már kora reggel a tó partján sétáltam. Majd ahogy megnyitották a Népszövetségnek is mondott Nemzetek Szövetsége palotáját, ott voltam a turisták számára fönntartott termekben. Szerencsére nem kellett belépőjegyet fizetni.

Este az expressz Lyonon keresztül röpitett Grenoble felé. Egész éjjel szundikáltam, s így másnap reggel még volt erőm szállás után nézni az első napokra. Azután felkerestem a kül-

földi egyetemi hallgatók védnöki bizottságát, a Comité de Patronage-t. Felírtam pár aránylag olcsó szoba címét. Így jutottam el egy kilencven év felé járó öreg nénihez, nála is idősebb épületben. De a néninek kétféle kiadó szobái voltak: három olcsóbb magában a lakásban, s egy drágább, amely a lépcsőházból nyílt. Rögtön ki is jelentette, hogy a belső szobákban nem lehet női látogatót fogadni. Megvallom, zavarba jöttem, mert nem is gondoltam arra, hogy nekem szerelmi légyottra is alkalmas lakhelyem legyen. Természetesen a legolcsóbb szobát választottam. Naplófeljegyzésemben augusztus 17-én azt írom: „egy kis szobában lakom, ahova egy piszkos tető, egy öreg templomtorony, s az Isère folyón túli citadella orma tekint be”.

Naplót akkor mind gyérebben írtam. Inkább újra verset, amikor feloldódni nem tudó feszültségemen enyhíteni akartam. Ilyen sorokat:

„Patakok vagytok ti, én tó vagyok, — elmaradt víz, gátnak rabja tán, — haragos zöld, néha még zavaros — és néha kék. Mindegy, — fölöttem csak az ég változik, — meg a lég, a végtelen sok elem, — én maradok. De ne kérdezzetek, — hogy miért és miért ilyen. — A kérdések rám dobott kövek — s a gyűrűk, jaj, nem ülnek el, — jaj, rángva bodroznak szívemen nyugtalan...”

A grenoble-i éghajlat érezhetően jót tett az egészségemnek. A francia nyelvben pedig mind járatosabb lettem, ami egyben a környezettel való kapcsolatomat is könnyebbé tette. Simábban ment az olvasás, az előadások megértése, a társalgás és az írás. Igen, az írás is, mert nem egy naplótöredéket nyelvyakorlás céljából franciául írtam, s egyre kevesebb nyelvi hibával. Nyelvtudásommal együtt francia ismerőseim bizalma is növekedett irányomban.

Nem is annyira a nyelvtanra, mint inkább az orrhangok, a zengzetes r betűk helyes kiejtésére, a hanglejtésre s nyelvük sajátos zeneiségére voltak érzékenyek a franciák. Erre pedig képtelenek tartották főként az angolszászokat, sőt a latin eredetű nyelveken beszélőket is, akik a rokon szavakat mindig a saját nyelvük törvénye szerint ejtették ki.

Grenoble-ot a francia Alpok királynőjének emlegették, noha mint turistaközpont csak jóval később kezdett kibontakozni. A 4807 méter magas Mont Blanc franciaországi vonulatai idáig lejtnek, de modern turistaszálló még abban az időben

alig volt, noha az éghajlat sokkal enyhébb itt a svájci részénél. Annál több volt a kirándulók, sízők számára az egyszerű menedékház.

Környékének változatosságát az is emeli, hogy az Alpokon kívül ebbe a térségbe nyúlik a kartauziak kolostora körül emelkedő erdőborította Nagy Chartreuse, valamint a második világháború partizánjainak védelmet nyújtó sziklahegység, a Vercors. És még sok más hegyvonulat, amelyek azonban szabadon hagyták a lejtőt a Rhône kiszélesedő völgye, a napsugaras Provánsz felé.

Grenoble a sport terén már akkor is elsősorban a sízők eldorádója volt. Téli vasárnapokon hajnali háromtól mondták a misét abban az időben a hithű sportolók számára. Egyik este hazafelé jövet több mint tíz kilométert tettem meg én is a szelíden lejtő út görbéin, állandóan fékezve. Jó síző persze sohasem lettem, de annál inkább a kirándulások rajongója. Személyes elégtételnek éreztem, amikor jóval később itt tartották a nemzetközi téli olimpiászt.

Harminckilométeres távolságban Grenoble-tól még májusban is lehetett sízni. Viszont a Rhône menti tájak langymelege téli időben is egyensúlyozta az időjárást, s alig szállt alább a hőmérő mínusz egy foknál.

Az év minden napjára jutott volna itt új kirándulóhely. De ha napokra nem is, minden hétre előre feljegyeztem egy-egy kirándulást. Először egyedül indultam el. Útközben ismeretlenek is csoportba verődtek. S szót váltani, ismerkedni ilyenkor nemcsak szokásos, hanem illendő is volt. Ez már nem a városok különböző rendű és rangú rétegeinek önmagába zárkózása, hanem a természet ölen összetalálkozó magányosok és baráti társaságok kitérülködése volt. S a külföldiek különösen keresték az ilyen alkalmat, mert meghívásra francia házba nem sok kilátásuk volt.

Először én is főleg külföldiekkel, azután mindinkább franciákkal jártam kirándulni. A hegyi utak, menedékházak megteltek különféle nyelvet beszélő turistákkal. Nem csoda, hiszen a nyári kurzuson, júliustól októberig, tízezerre is felment a külföldi egyetemi hallgatók és főleg hallgatónők száma. Egyetemi év közben, novembertől júniusig pedig körülbelül háromezerre. Vagy harminc nációból.

Mindez természetesen nemcsak a változatos tájnak, az enyhe évszakoknak, hanem annak is köszönhető volt, hogy az egye-

tem nyári kurzusa szakosította magát a francia nyelv elsajátítására. Főleg a szókincs bővítése, a nyelvtörténet, a hangtan, a kiejtés álltak a tanítás központjában.

Számomra ez a kurzus tette lehetővé, hogy az egyetemi év kezdetére eljussak odáig, hogy az előadásokat fennakadás nélkül jegyzetelhessem.

Egyes francia kollégáim szerint nemcsak a hanglejtésem, mondataim hullámvázása, hanem a gesztusaim is az ő temperamentumukkal volt rokon. Mikor pedig Susanne Larrivé nevű francia dédanyámmal kérkedtem, egyenesen vérkeresztséget kötöttek volna velem.

Grenoble nem egy magyar íróat vonzott oda. Kosztolányi Dezső egy nyári kurzus fonetikai óráit hallgatta szorgalmasan végig. Áprily Lajos is ezen a tájon írhatta *Találkozásom Farkas Gábrival* című versét, egy „estére váró francia falucsukában”. Itt talált a hősi halottak nevei közt erre a magyar névre. „A Mont Blanc s a halál a láthatáron” — írta versében Áprily...

A halál bizony nem ritka dolog itt békeidőben sem. Akárcsak a Fogarasi-havasok hirtelen változó, nyári melegben is egyszerre hóvihart hozó vonulatán. Borzongást keltő históriákat lehetett hallani a sziklás vidék útvesztőiről. A gleccserről, amely évek múlva vetette ki a szakadékba zuhant, megfagyott turista érintetlen tetemét.

Lehet, hogy elfogult voltam, mikor az európai kultúrák közül a franciát éreztem legközelebb magamhoz. A technika és természettudományok terén a német volt a leghasználtabb nyelv, s az angol hódított akkor mind jobban teret, jóval meghaladva nemsokára a németet is. De érdeklődési köröm majdnem kizárólag a humán tudományok, az irodalom, a művészet volt. S ezen a téren a francia nyelvet hajlékonysága és árnyalatossága miatt értékelték. Az, hogy a diplomáciában fokozatosan veszített egyeduralmából, az angolszász birodalmak térhódításával párhuzamosan, nemigen érdekelt. Úgy éreztem, hogy a francia kultúra újra kezdi sugározni erejét, gazdag hagyományait folytatva. (Noha, ki tudja hányszor, egyesek már az alkonyát jósolták.)

Erre vallott a külföldi hallgatók nagy száma s etnikai tarkasága is Grenoble-ban. A sok angol, amerikai, német, kínai és indokínai. De volt olasz, argentin és új-zélandi is. Nem

is beszélve a csehekről, lengyelekről, baltiokról, skandinávok-ról és délkelet-európaiakról.

A francia átlag kispolgár, aki lassan barátkozott meg a gondolattal, hogy a patriarkális életét megzavaró idegenforgalom az ő számára is anyagi haszonnal jár, lenézte a külföldieket, ellenséges szemmel követte, s nem ritkán becsmérítő szóval illette.

Így jártam én is az első hetekben. Egyrészt olyan intézményekkel volt dolgom, mint a Syndicat d'initiative, amely tanácsokkal látta el az idegen turistát szállóhely, kirándulás tekintetében, és autóbuszjáratokat állított be. De volt olyan is, aki csak arra lesett, hogyan vágja meg a „piszkos” idegent. Például az a trafikosnő, aki száz frankból ötöt adott vissza kilencvenöt helyett, s amikor szerényen hebegve kértem a többit, rendőrséggel fenyegetőzött, s az ott levő franciákat próbálta ellenem, a „sale métèque” ellen uszítani. Letörten távoztam, hiszen ez legalább kétheti kosztom árát jelentette.

De hát az idegengyűlölet nem szorítkozott sem akkor, sem később Franciaországra; különböző variációi már réges-régen feltűntek. A francia „métèque” (betolakodó) szó is az ógörög „metoikos”-ból származik. Noha Athén polgárjogot adott az ott letelepedő idegeneknek, ami nem egy államban csak a XX-ik század elején jött szokásba. S voltaképpen az első világháború utáni békekonferencia próbálta Európa-szerte úgyahogy rendezni ezt a kérdést.

Mindenesetre 1927-ben a német még igen sok francia szemében „boche” volt, azaz megközelítő pontossággal fordítva: „kutyafajzat”. Ugyanakkor hány és hány német szemében volt a francia közönséges „franc”, vagyis „fészkes-fene”! Mivelhogy a középkori hiedelem szerint a vérbaj onnan terjedt szét Európában, még az Elő-Ázsiát megjárt kereszteslovagok jóvoltából.

A szilárd valutával rendelkező amerikai turisták a húszas évek elején kezdtek mind ellenszenvesebbé válni a franciák előtt. A sokévszázados angolellenesség viszont eltűnőben volt, hiszen Anglia hatalma is egyre jobban csökkent.

Sajnos minket, délkelet-európai népeket, függetlenül attól, hogy országaink Franciaország szövetségesei vagy ellenfelei voltak a háborúban, mélységesen lenéztek. Mikor szobabérlésnél megkérdezték nemzetiségünket (ami a francia nyelvben állampolgárságot is jelent), húzódozva fogadtak minket. Igaz,

hogy a lengyeleket sem szívlelték, azt hitték róluk, mint a múlt század emigránsairól, hogy grófoknak tüntetik fel magukat, s egy fityingjük sincsen. Azt fürkészték: nem lóg-e meg az illető, mielőtt a havibér kifizetésére sor kerülne.

Ha az embernek egy kis koffernyinél több ruhaneműje volt, az már egy jó pontot jelentett. S csodálatosképpen aki egy halom könyvvel költözött be, külön megbecsülést váltott ki az olyan nem sok iskolát járt öreg nénik részéről is, amilyen az én háziasszonyom volt. Aki, mint Balzac tollasodó kispolgárai, harisnyába kötve tartotta összegyűjtött pénzét.

Hogy, hogy nem, de az én kilencven év felé hajló szállásadónóm — Madame Prévot —, akinél étkeztem is, nem nézett görbe szemmel rám, mikor ösztöndíjam késése miatt pár hetes haladékot kértem a lakbér kifizetésére. Igaz, hogy ahányszor betoppant hozzám, hol olvasva, hol írva talált.

Egyébként mintaképe volt a fősvénységnek, ötven éven felüli fia, egyetlen gyermeke, feleségével, két nagylányával vasárnaponként rendszerint nála ebédelt. Körülvették kedvességgel, figyelmességgel, de ő lesállásban figyelte, mikor fog a fia jó néhány pohár bortól felbátorodva kölcsönt kérni, adósságai törlesztésére. Ilyenkor az öreg néni jéghideg lett, s a fia torkára forrasztotta a szót. Várjon még a haláláig, ne akarja őt utolsó garasából is kiforgatni. Menye, Madame Germaine, s két serdülőlány unokája, Ginette és Minette, ilyenkor feszülten várták a dolgok kimenetelét.

Madame Prévot-nak pedig nemcsak garasa, hanem, mint egyszer elárulta nekem, Napóleon-aranya is volt, s záros dobozban tartotta értékpapírjait.

Hogy ki halt meg először, Madame Prévot vagy a fia, aki lilás-vörös arcú, nagy darab ember volt, magas vérnyomással, sosem tudtam meg, mert másfél évi grenoble-i tartózkodás után Párizsba távoztam.

Egyébként az öreg néni engem is konzultált, különösen a cári orosz értékpapírjai tekintetében. Többször emlegette a „tőzár”, iskolásán tagolva a francia helyesírás szerinti „tzar”-t. Először nem érttem, de amikor a „papiers russes”-t (az „orosz papírokat”) is hozzáfűzte, már tudtam, hogy a francia kistőkéseknek a század elején a kaukázusi petróleumiparba fektetett részvényeiről volt szó. Kénytelen voltam felvilágosítani, hogy a „tőzár” visszajöttére már végképp nem számíthat. De a helyi konzervatív lap — *Le petit Dauphi-*

nois — újra meg újra felkeltette benne az ábrándot, hogy az orosz bolsevizmus nemsokára végképp összeomlik.

Általában a franciák történelmi és földrajzi tudása (akár-csak az angolszászoké) saját országukon és gyarmataikon kívül nem terjedt tovább. Budapestet és Bukarestet iskolázott emberek is gyakran összetévesztették. Csodálkozhattam-e, hogy súlyos gyomorfájdalmaimra háziasszonyom „ünjadizsánosz”-t ajánlott, amiről csak akkor derült ki, amikor elhozta a patikából, hogy valójában „Hunyadi János keserűvíz”. Igazán nem várhattam tőle, hogy azt is tudja, miféle szerzet ez a páncélos vitéz?!

A szombat-vasárnapi kirándulásokon kívül időm nagy részét a kurzusokon s a könyvtárban töltöttem, a csütörtök estét pedig a tornateremben rendezett diákbálon. Szünetben az egyetem előtti kis parkban főleg színesbőrű társaimmal barátkoztam.

Elsősorban azok a kínaiak keltettek csodálatot bennem, akik a két évvel azelőtt meghalt nagy demokrata forradalmárukról, Szun Jat-szenről beszéltek. Az ő vezetésével döntötte meg a kínai nép a császárságot, s harcolt a megszálló nagyhatalmak ellen. Elmondták, hogy hatalmas országuknak igen sok szakemberre van szüksége. A főiskolák mellett tucatjával épülnek az egyszobás lakhelyekből álló épületek, ahova mintegy szerzetesi magányba visszavonulva a hallgatók erejük megfeszítésével igyekeznek szaktudást szerezni. Azt is mondták, hogy minden nép szabadságharcos múltjából tanulni akarnak, s hogy Kossuth Lajos válogatott beszédeit is kiadták náluk angolból fordítva.

Többször is beszélgettem egy fiatal, nyurga bolgár forradalmárral, aki a radikális parasztpárt tagja volt, s Cankoff fasiszta uralma ellen harcolt odahaza, majd emigrációba kényszerült. Ő is beiratkozott az egyetemre, de nagyon nehezen tartotta fenn magát. Egy baptista templomban orgonált, s ennek fejében kapott nyomorúságos szállást és kosztot.

Megbarátkoztam egy Groener nevű jogással is, aki ugyancsak Madame Prévot penziójában lakott egy ideig. Apja német, anyja norvég volt, s ő már az angol nyelvet is jól beszélte, a velem való társalgást pedig felhasználta a francia nyelv elsajátítására. A finn nyelvet is szerette volna megtanulni. Az egyetemi diploma elnyerése után nemzetközi jogot akart előadni valamelyik skandináv főiskolán, az európai né-

pek közti kapcsolatokat szilárdítva, Coudenhove-Kalergi páneurópai eszméi nyomán.

Volt még két angol fiú a penzióban, akik Cambridge-ben tanultak közgazdaságtudományt. Egyikük, John Cole, különösen rokonszenvezett velem. Munkáseredetű gyerek volt, s London város ösztöndíjával tanult abban az arisztokratáknak fenntartott egyetemi városban. Miután hazatért a nyári kurzusról, párszor még levelet váltottunk egymással. Felvilágosult, merészen bíráló elme volt, s az angol munkáspárt ifjúsági tagozatának tagja.

A magas, szemüveges olasz mérnök, aki úgy harmincéves lehetett, csak étkezett a penzióban. Lakását nem tudtam, de sokat sétáltam vele. 1926 óta, amióta Mussolini bevezette a nyílt fasiszta diktatúrát, emigrációban élt. Volt úgy, hogy pár hétre eltűnt, s csak azután jelent meg újra. A házaszszonynak s az asztaltársaságnak vidéki kiszállásáról beszélt. Nekem utólag elmondta, hogy otthon volt, s említette a feketeingesek terrorját is. De hogy a határon milyen úton-módon jutott át, az az ő titka maradt, s bizonyára azoké, akiknek a megbízásából ezt a veszélyes utat megtette. Jó hegyász volt, s a Tengeri-Alpok összes hágóit, lejtőit nehéz volt megfigyelés alatt tartani. A lakosság pedig hol olasz, hol francia volt, mind a két oldalon.

Volt egy libériai néger padtársnőm is az egyetemen. Azzal a kéréssel ült mellém a hangtani órák előtti szünetben, hogy kiegészíthesse jegyzeteit. Úgy öltözött, sportosan, mint bármelyik angol hallgató. Angliában járt középiskolában. Valamivel több rokonszenvet mutatott irányomban, mint amennyit a puszta udvariasság megkívánt. Bizonyára érezte, hogy nincs bennem előítélet iránta. Nagyon szorgalmas volt, míg angol-szász fehér társnői legtöbbször csak az óra vége felé mutatkoztak a balkonon, teniszütővel a kezükben.

Ezen a balkonon különben a szélesebb érdeklődést kiváltó órákon is főként azok telepedtek le, akik az előadás alatt sugdolóztak, kacarásztak. Köztük Bethlen István gróf fia, Gábor is, aki elegáns hanyagsággal öltözve, a polgári előkelőséghez tartozó Rey könyvkereskedő lánya körül sündörgött. Nem lévén valódi arisztokrata a városban.

A professzort, aki a szimbolistákat ismertette a francia modern költészetéről tartott előadásában, a földszinten ülő hallgatók áhítattal hallgatták. A balkonon zajongókat azonban

két ízben is kénytelen volt figyelmeztetni, hogy fékezzék magukat. Mikor harmadízben is meg kellett szakítsa az előadását, éppen a Bethlen csemete vihorászása miatt, lehordta a zajongó társaságot, s Gábor grófot felszólította, hagyja el a termet. Fogalma sem volt, hogy miféle szerzet, s ha tudta volna is, ugyanígy cselekszik. Ekkor hallottam először azt a szót, hogy „goujat”, vagyis: „faragatlan fickó”.

A nyár vége felé odajött a Smith College hírneves amerikai leányfőiskola majdnem száz növendéke. Fegyelmezetten jártak az órákra. Ahova irányították őket, ott megtelt a terem. De nem sokat érthettek az előadásból, mert állandóan jobbra-balra szemeztek, még ha csöndben is voltak. Sokan közülük úgy öltöztek, ahogy az óceánon túl a párizsi kokottokat elképzelték. A mellettem ülő aránylag diszkréten volt öltözve, de mikor látta, hogy néha rápillantok, fehér rakott teniszszoknyáját kezdte mind feljebb és feljebb húzni. A harisnyája szárába félfelé irányuló nyíl volt hímezve. Ennek a megértéséhez nem kellett sem angol, sem francia nyelvtudás. De csodálkozására bennem inkább megrökönyödést keltett, mint ingert. Pár nap múlva ugyanezt a lányt egy fiatal francia bakával láttam, az egyik bokor mögött a vasárnapi kiránduláson. Kétségkívül kézzelfoghatóbb előzetes jeleket adott magáról, mint a harisnyába hímzett nyílvevessző.

Bennem persze még jó adag gátlás volt ahhoz, hogy a grenoble-i tündéerkert valamennyire is feloldjon. Még mindig gyakorló katolikus voltam. Ez kihatott további szellemi alakulásomra is. Rájöttem, hogy nemcsak olyan katolicizmus létezik, amilyen a félféudális államokban dívik.

Már az első misén, amit ott hallgattam, észrevettem, hogy kényelmes, széles padok helyett szegényes nádfonatos székek várják a híveket. Úrfelmutatás előtt egyszerre zörögnek mind: megfordítva térdeplővé válnak áldozás utánig. Közben végigtopog itt is, ott is egy-egy öreg néni és szedi a két sou-t, azaz tíz centimes-ot, az egyház fő jövedelmét. Azután jön a persellyel maga a plébános vagy a káplán. A francia egyház mérhetetlen nagybirtokait elsöpörte az 1789-es polgári forradalom. Az egyházat hívei tartották fenn, ami fogékonyabbá tette a tömegek törekvései iránt. De nemcsak a templomban gyűjtöttek, hanem a katolikus gyűléseken is. A program közepén, a kedélyek előzetes felhangolása után maga a gyűlés elnöke tálcával járt körül, adakozásra szólítva fel a jelen le-

vőket. Engem az is meglepett, amikor valamelyik kirándulásom alkalmával feltúrt reverendájú bicikliző pappal találkoztam. Ez is az alkalmazkodást jelezte az idők változásához. Még jobban hatott rám, amikor egy kishivatalnok asztaltársam a penzióból magával vitt nyomortanyákat látogatni az egyik katolikus egyesület nevében. Miből állt ez? Gyógyszereket, ruhaneműt, ételt vittünk egy-egy szegény családnak, miután előzetesen megérdeklődtük, hogy miben szenvednek legnagyobb hiányt. Abból a pénzalapból, amit az egyesület jótékony lelkektől szedett össze.

Persze az ilyen segítség kevés nyomorgó családra terjedhetett ki. De ez is az egyház eltolódását jelezte az uralkodó osztályoktól a tömegek felé. Annál is inkább, mert akkor már az alsóbb papság egyes tagjairól is hallottam, hogy a munkások közé álltak, vállalva a közösséget velük a bérharcokban is.

Ami az egyház demokratikus átalakulásánál is nagyobb hatást tett rám, az a Francia Kommunista Pártnak a községi választások alkalmával kiadott kiáltványa volt. Népgyűlést hirdetett a párt a kiállítási csarnokban. Erre én is elmentem. A stílusában nem valami pallérozott munkásszónok agitációja, ha egészében nem is, de egy-egy kijelentésével valósággal mellbe vágott. Hiszen nálunk odahaza a kommunisták nem tartottak szabadon gyűlést. Földalatti kiadványaik nem jutottak el hozzám. Csak a gyűlölködő rágalom igyekezett eleve torzképet terjeszteni róluk. S ez a torzkép ellenkezett mindazzal, amit ezen a gyűlésen láttam, hallottam. Ahhoz, hogy meggyőzzön, még kevés volt, de ahhoz éppen elég, hogy ezentúl a nép javáért bár nyers szavakkal küzdő, de áldozatkész élcsapatnak éreztem a kommunistákat.

Ez volt balfelé a legharsányabb hang, amit Grenoble-ban hallottam. Kivéve a szovjet filmművészet úttörőjének, Eisensteinnek az egyetem amfiteátrumában tartott előadását. A *Patyomkin páncélos* című filmjének bemutatását azonban a helyi hatóságok az utolsó pillanatban betiltották, s így a filmet csak pár évtized múlva láthattam.

Különben a nyári kurzus nem egy előadása hozzájárult nézeteim átértékeléséhez. Például Chevalier bergsonista filozófus *A tudomány és filozófia kapcsolata a modern Franciaországban* című kurzusa, a Mme Durrýé: *Verlaine-től Valéryig, s A*

mai Franciaország politikai képe, amelyet egy Perrin nevű professzor adott elő kritikai szellemben.

Két meghívott angol tanár előadása is kiváltotta az érdeklődésemet. Az egyik Anatole France-ról szólt, inkább népszerűsítő formában, de szatirikusan kidomborítva a társadalmi előítéletek, az osztálykiváltságok, az álszentség torz képét. Ennél is nagyobb figyelemmel hallgattam Sarolea *Nyelv és nemzeti jelleg* címen tartott kurzusát. A skóciai tanár hangoztatta az anyanyelv fontosságát a szellemi kibontakozásban, de ugyanakkor a nyelvek és népek közötti azonosságokról is meglepő példákat mondott. Több mint tizenhat nyelvet beszélt. Ajánlotta, hogy ha idegen nyelvet akarunk tanulni, vegyünk elő olyan könyvet, amelyet anyanyelvünkön majdnem kívülről tudunk, s aztán sorra olvassuk el a fordításait. Ő a Bibliát választotta, gondos fordításáért, s mivel majdnem minden nyelven megkapható.

Pár nap múlva én is szereztem egy piros kötésű, hártypapírra nyomtatott francia Bibliát. S azután részleteket olvastam el az általam inkább ismert újszövetségi részekből. De a nyelvezetük elég régies volt, s az élő nyelv elsajátításában nem nagyon segített.

Erről a Bibliáról írtam, új szakaszát érezve életemnek: „...de én most nem akarom a pátriárkák atyás szemét s a próféták — hős borzadályát; sem drágakincsű — keleti pompát, sem csukló istenes bánatot — nem akarok. — Zúgó fővel, fiatal fővel — kiállok a sorból — s a bibliám is ott nyitom ki, — hol messiást váró csönd pihen, — fehér lapon, — a két szövetség határmezsgyéjén...”

AZÚR-ORSZÁG

Elhatároztam, hogy itt maradok, úgy megszerettem ezt a kis várost és főleg a környékét. Pedig elég szegényes a kulturális élete. Annyi a lakosa, mint Kolozsvárnak, s még csak állandó színháza sincs. A tanárok sem valami hírességek, de legalább komolyan foglalkoznak velünk. Rám különösen Duraffour professzor, a modern francia filológia előadója és a fonetikai intézet vezetője figyelt föl.

Ahogy lezajlott a kurzus vizsgája, amin könnyen átmentem, útra keltem egy háromnapos kirándulásra, a hajdani szavojai királyságba, az olasz határ mentén. Angol kolléganőm, Pat is velem jött. Már régóta rokonszenvesen köszöntjük egymást, de alig váltottunk egypár szót. Mikor hallotta, hogy hova igyekszem, rögtön benne volt, hogy velem jön, de minden hátsó gondolat nélkül. Több kényelmet is megengedhetett magának, de rávettem, hogy jöjjön csak harmadosztályon, ugyanazt az alpesi vidéket élvezzük. Első nap még a fűvön ebédeltünk hideg dolgokat, s az angoloknál hagyományos délután ötórai tea melegített fel. De a vacsora s az előre kifizetett szállodai szoba alaposan meglaposította a tárcámat.

Nappal jártuk Annecy hegy felé kúszó, egymáshoz tapadó régi házainak közét, az olasz módra épített kanálisokat, hidakat. S főleg élveztük a hajóutat a tavon. Gyönyörű őszi napsütés volt. Csodálatos színek a távoli hegyeken, a havas ormonkon. A tó nappal kristálykék és mindenütt tükörsima. Visszatérve a hűvös késő délutánban, kétoldalról tompa acélszínű hegyek kísérték.

Este a régi kastély bástyáját, az árkádos utcákat, a komor sikátorokat jártuk kart karba öltve, de mikor felé hajoltam, hogy megcsókoljam, elhúzódott tőlem, s én nyomban visszakoztam... Annecy után meglátogattuk a fényűző üdülőhelyet, Aix-les-Bains-t, s a zord havasoktól körülvelt Lac du Bourget-n is hajókáztunk. De arra már nem volt pénzünk, hogy meg is szálljunk ott.

A kirándulás után kerestük egymást, de egyikünk sem tudta a másik címét. Végre Pat az egyetemi vitrinbe tette a nála maradt útikalauzomat egy levelezőlappal, amelyre írt egypár sort. Találkát adott a cukrászdában. Hamarabb értem oda, s

egy erős kávé-t rendeltem, amihez nem voltam szokva. Élénk lettem tőle, de sok minden, amit el szerettem volna mondani neki, csak az elválás után jutott eszembe.

Megnéztem két Molière-előadást, sokkal művésziesebb és modernebb rendezésben, mint Pesten. A párizsi Vieux Colom-bier társulata adta elő, leegyszerűsített díszletekkel, rikító, korszerű jelmezekkel. Különösen az *Úrhatnám polgár* rendezésének kiélezett társadalmi satírája tetszett, amely egyáltalán nem rejtette el, hogy a mának szól...

November 17-e, huszadik születésnapom előestéjét részemről süteményekkel, a háziak részéről vörös borral ünnepeltük meg. Vasárnap voltam Pattal a Majesticben. Jól táncoltunk, s azután hazáig kísértem. Találkoztunk a könyvtárban is. Egy megjegyzésemre azt mondta, hogy akinek hideg a keze, meleg a szíve.

Közben megjött Kristóf Ilus, a kolozsvári magyar szakos egyetemi tanár, Kristóf György lánya. Francia szakos szintén, de otthon fog vizsgázni, akárcsak Vita Zsiga, aki nemsokára szintén idejön pár hónapra. Mindketten a reformátusok ösztöndíjával. Ilus, úgy tűnt, hogy modernebb felfogású az apjánál, akinek az előadásai a század eleji irodalomtörténeti nézeteket tükrözik.

Összetalálkoztam egy elsőéves koromból ismert menzatór-sammal, Szmolényi Nándorral. A nemzetközi jogban szakosítja itt magát. Közben az Ibusznál volt alkalmazott.

Szmolényi kollektív körutazást tervezett a karácsonyi vakációra a Provánszba és a Cote d'Azurre. Természetesen az én áradásaim hatottak rá ezekről a gyönyörű tájakról. Jó szervező volt, de nélkülem egy lépést sem tudott tenni, mert nem tudott jól franciául. A dékántól, a mindig kedves Pierre Rosnytól, aki a középkor humanistáit adta elő, könnyen megkaptuk az engedélyt, s a felhívást kitettük a hirdetőtáblára. A jelentkezők száma mind jobban nőtt. Én egyre-másra írtam a leveleket a vasútigazgatósághoz kedvezményért és előre lefoglalt fülkéért, valamint az útikalauzból kiírt olcsó szállókhoz az egyes városokba. A legfőbb feladatom azonban az volt, hogy minden megnézendő műemlékről jegyzetet készítsék és annak alapján majd előadást tartsak a társaságnak. Mindennek fejében Szmolényi ingyen utazást biztosított nekem. Ő foglalkozott a pénzügyekkel. Olyan nagy volt az érdeklődés, hogy huszonöt jelentkezővel lezártuk a listát.

Nyolc-tíz napra terveztük az utat. A jelentkezők azt mondták, hogy rendkívül kedvezőek az utazási feltételeink. Főleg Közép- és Kelet-Európa fiai, lányai álltak össze erre a kirándulásra. Németek, csehek, románok, magyarok, szerbek, horvátok, olaszok, lengyelek meg litvánok. Megmaradt francia jegyzeteim hozzásegítenek, hogy bővebben számoljak be erről a körútról.

Karácsony másodnapján, kora reggel indultunk útnak. A történelem dús földjén jártunk. Régi kultúrák hanyatlottak el és keltek újra „Provánsz daltelt mezőin”, ahogy Eötvös József mondta, miután meglátogatta a kartauziak kolostorát, amelyről regényt írt. Gallia földjét még köd fedte, mikor a föníciaiak virágzó kolóniái után a görögök jelentek meg az Azúr-parton, több mint két és fél ezer éve. Majd a rómaiak tűntek fel, de ők már nem elégedtek meg a termékeny partvidékkel, mint az előbbi békés kereskedő népek. A római légiónok egyre feljebb vonulva a Rhône mentén, megteremtették az első „provincia romana”, a par excellence „Provinciát”. Több mint hétszáz évig termékenyítette a római szellem ezt a gabonában, szőlőben áldott földet. Legszebb építményeik emelkedtek itt, s maradtak meg épebben, mint magában Rómában.

A népvándorlók már egy keresztény Provánszot találtak itt. Az utolsó ellenséget, a szaracént, Ibéria félszigetének mórjait az évezred elején üzték ki végleg. A provánszi kultúra a harcok alatt a kolostorok magányába menekült. Csöndes szavú barátok juhászították a kor szilajságát. De itt volt a főúri udvarokban a trubadúrok igazi hazája is. A vitézi tornák mellett az olasz és a francia közti zengő provánszi nyelven tartották a költői versenyeket szívük hölgyének megnyerésére. Itt zengett a lant a legtöbb varázssal, anélkül hogy édeskés galambbúgássá vált volna. A trubadúrnak kard volt az oldalán: meg kellett állja a helyét a porondon is.

Provánsz főurai gondtalanul mulattak, mialatt a városok fejlődésével a XII-ik században a mesteremberek, kereskedők közösségében gyökeret vert az egyenlőséget hirdető eretnekesség. Az önkormányzatát kiharcoló Albi város példája gyújtó csóvaként járta végig Provánszt, s csak hosszan tartó véres hadjárat vetett véget a vallási formát öltött, de társadalmi célkitűzésű forrongásnak.

Akkor vidultak fel újra a szívek, amikor a XIV-ik században, a kettészakadt pápaság idején, a francia királyok pártfogásában álló pápa Avignonba menekült. Ez újra lüktető életet hozott Provánszba. Még Petrarca is ide jött dalolni. De az egyháztörténet ezt az időszakot „avignoni fogságnak” nevezi.

A pápaság hetven év múltán visszaköltözött Rómába, az „örök városba”. A Párizsban székelő francia királyok központosító politikája további behódolást követelt a déli fejedelemségektől, grófságoktól. A provánszi nyelv is falusi tájszólássá szerényedett. Gazdag irodalma a századok homályába veszett.

A múlt század végén azután megszületett s nemzetközi hírnévre tett szert egy provánszi költő, Mistral. Szerény vidéki egyetemen végezte tanulmányait, s azután hazament munkálni az apák földjét és verseket írni édes provánszi nyelven. Csak egyszer volt Párizsban pár napig, noha a Nobel-díjat neki ítelték, s a Francia Akadémia is kitüntette. Úgy érezte, hogy az ő hivatása odahaza őrizni a provánszi irodalom csíráját a falusi tanyai házban, a „mas”-ban.

Két hőskölteményt írt. Az egyik *Mireio* (franciául Mireille), a tanya szép lányának szomorú története, amely a „douce Provence”, a szelíd Provánsz képét tükrözi, az arany fürtű szőlőlugasokat. A másik hősköltemény, a *Calendau*, a „heves üstökű” hegyvidéket, a vad Provánszt idézi. Mert itt is vannak hegyipásztorok, itt is táncol utolsó csepp verejtékig a falu fiatalsága, itt is tragédiákat rejt a hegyek csöndje, mint Erdélyben. Csak egy kicsit szívrehatóbbak, könnyesebbek a mélabús balladák. Az antik és a keresztény hitvilág kétezer éve csitítja a féktelen indulatot. Mert két arca van Provánsznak. Sok a szél itt, és sok a napsugár, ahogy Alphonse Daudet írta: „trop de mistral et trop de soleil”.

Elhagytuk Lyont, ezt a gazdag dél-franciaországi várost, amelynek a meglátogatását sehogyan sem tudtuk útiprogramunkba iktatni. Pedig valamikor a reneszánsz kori utas itt pihente ki fáradalmaikat Olaszthonból Franciaországba jövet, vagy fordítva. Lyonnak az ezeröttszáz évesekben ötven nyomdája volt, s voltak jelentős festői és költői is. Akadémiájában nőírók is szerepelnek, s köztük leghíresebb Louise Lábé, a XVI-ik század derekán élt szép kötélverőné.

Itt vagyunk a Rhône szőke vize mellett, és siklunk vele együtt dél felé. A folyóparton messze nyúló fűzek sora, s a

dombok lankáin apró kastélyok, omladozó bekerített városkák. Most haladunk el a leggazdagabb faragású római diadalkapu mellett: Orange. Be kár, hogy itt sem szállhatunk le, s csak a képét nézzük a római színháznak, ahol manapság a csillagos ég drapériája alatt klasszikus darabokat játszanak.

Első állomásunkon, Avignonban a kora reggel napsugarai már a szabad levegőn kapják a társaságot. Szűk, kopott utcák, s majdnem mindenikben egy omladozó templom, hajdani kolostor. A legtöbb már raktárként szolgál. A pápák palotája mord, várszerű építmény. Csak itt-ott tűnik elő egy-egy korai reneszánsz ablak, művészi faragású szobortalapzat.

Első utunk a „cour d'honneur”-höz vezet, az udvarba, ahol valamikor a palota nagy ceremóniái folytak le. Vagy rossz idő esetén az onnan nyíló boltíves lovagteremben. Titkos és féltitkos folyosókat látunk, „lehallgató” nyílásokat, amelyeket valamikor drága faliszőnyegek borítottak. A tágas pápai kápolnában egy impozáns ablak, a „Fenêtre de l'indulgence”, a bűnbocsánat ablaka. Kőkeretében a kifaragott utolsó ítélet. Innen szórta a pápa áldását a lenn szorongó népre. Kísérőnk hamis mosollyal magyarázza, hogy az örök napfény s a muskotálybor hónapban bizony több szükség van a bűnbocsánatra.

Alattunk vörös cserepes házak tömkelege, sok-sok kinyúló torony, majd a közeli dombok szőlői és a sűrű fák közt egy-egy magányos középkori villa. A Rhône csillogó vize fölött csonka híd, első pillérén kis kápolnával. Erről a hídról mondta a régi nóta: „Sur le pont d'Avignon, — On y danse, on y danse...”

A vonat estefelé indul velünk Nîmes városába, Augustus római császár Nemesusába. Késő este érkezve, holdfényben néztük végig ezt a római műemlékekben oly gazdag várost. Elsősorban az Arénát, amely épebb, mint a római Colosseum. Éjfélre jutunk vissza a szállóba.

Kora reggel az Aréna kövein ülünk újra. A II-ik században épült, a római telepítmény fénykorában. Később vízigótnak, szaracénoknak szolgált erődítményül. Majd a feudalizmus kezdetén a nîmes-i gróf külön lovagrendet alapított, amelynek minden tagja, háza népével együtt, itt lakott.

Huszonkét méter magas galériáin a rómaiak korában huszonhármezer nézőt fogadhatott be, s a magisztrátorokat és szenátorokat két és fél méteres „pódium” védte a küzdőtértől.

Bejártuk a csarnokok sorát, ahol eső idején húzódott meg a publikum, s a kijáratokhoz vezető számtalan folyosót, amelyen keresztül, tűzvész esetén, rövid idő alatt mindenki elhagyhatta az épületet.

Ezután meglátogattuk azt az épen maradt római templomot, amelyet a középkor óta egyszerűen „Maison carrée”-nak, négyszögű háznak neveznek. Úgy látszik, a francia nyelv kialakulása idején már több évszázados homály borította az ókori klasszikus világ építményének jellegét. A templom belsőjében múzeum van. Első darabja egy fiatal nőt ábrázoló dombormű. Fölötte a felírás: „Non vendo nec amentibus coronas”, vagyis: „Csak a szerelmeseknek árulom csokraimat”. Egy cserépedény felírása azt hirdeti: „Tam bene fictilibus”, amit így lehetne visszaadni: „Agyagkupából is jót iszik az ember”.

A park közepén a hőforrás, amelynek a jóvoltából annak idején itt város épült. Mint kisebb méretben nálunk Algyógyon (Germisara) meg Kalánfördőn (Aquae), Hunyad megyében. A római fürdő még épen áll, s ugyanolyan azúrkék tiszta víz van benne, mint a bazaltba vágott medencében Kalánon.

Nem messze tőle félig beomlott nagy torony: a Tour Magne. Az alsó része római eredetű, a felső kora középkori. Két korszakot köt össze, miként a neve is mutatja, amelynek első tagja francia, a második még középkori kiejtésű latin.

Otrombán kivájt üregben kanyarog a lépcső felfelé. Az oromról nézünk a Pont du Gard felé, amely a legmonumentálisabb maradványa a hajdani római vízvezetékeknek. Mintegy harminc kilométerről hozta ide a friss hegyi vizet. A középkorban már ennek a tudata is kiveszett, s azóta egyszerűen „hídnak” nevezik.

Innen megyünk tovább Marseille-be. A vonaton mind jobban összebarátkozik a társaság. Tréfálkoznak velem. Művészettörténetből diplomát is rajzolnak. Hiába tiltakozom, hogy alkalmi kísérő vagyok csupán. A férfiak közül különösen a dalmáciai Dubrovčič mérnökkel és a túrkevei Kiss Ernő egyetemi hallgatóval barátkozom össze. A lányok közül a bukaresti pöttöm Cristina Iliescuval s a sportos tartású cseh-szlovák Udržalovával, a prágai hadügyminiszter lányával.

Este van, sűrű, nehéz sötétség. Csak a távolban csillan valami halványan, sejtelmesen. A tenger, a még sohasem látott tenger. Valahol itt egy apró fészek pihen. Úgy nevezik:

Les Saintes-Maries-de-la-Mer, A Tenger Szent Máriái. Azt tartja a legenda, hogy Mária, Jákob és János apostolok szülőanyja, meg Mária-Magdolna, valamint az egész betlehemi szent család ide menekült a júdeai üldözések elől. Velük jött volna fekete szolgálójuk, Sára is, akinek a néphit szerinti sírjához a cigányok messze földről zarándokolnak most is.

Nemsokára a fényben úszó, széles marseille-i főutat járjuk, a Cannabiére-t. Éjfél felé jár az idő, de a forgalom most van elemében. A régi kikötőhöz törtetünk. Előttünk egy apró gözös árnyéka révedez a nagy fekete vízen. A távolból világítótorony vörös fénye csillan elő. A kikötőnegyed keskeny utcáiban egy-egy csapszék veti ki a világát. A kapualjakban a Földközi-tenger tájáról való matrózok és különféle fajú örömlányok.

A domboldalra kúszó utca sarkán halovány, zöldes fényű lámpa. Átvetett köteleken csüng le a mosott holmi. Nyúlánk, ósdi házak kapaszkodnak egymás hegyén-hátán felfelé. Valahonnan rekedt muzsikaszó szűrődik ki, de sehol egy lélek.

Másnap ragyogó napsugár omlik a tenger kék vizére. Tágas motorcsónakon megyünk If vára felé. Elhagytuk az új kikötő rengetegét, a hatalmas kikötőhidat, majd a parti erődöket. Füst, túlkölés, fülsértő moraj. Fehér sziklás kis szigetek bontakoznak ki. A Dumas által leírt If vára nem egyéb, mint egy régi partvédő citadella. A bástya öre szóról szóra recitálja a *Monte Cristo* ide vonatkozó sorait, noha a romantikus kalandok hőse csak Dumas csapongó fantáziájában élt.

Másnap már a touloni öbölt látogatjuk, a legnagyobb francia hadikikötőt. Mintha csak egy svájci tó volna, hegyek veszik körül. Jobbra karcsú torpedónaszádok, balra torpedóúzők. Előttünk páncélos hajók, kissé köpcösen és megviselten az első világháború óta. A legnagyobb acélóriást látogatjuk meg, a *Diderot*-t. Pedáns rend, ragyog a réz, egy pehely sincs a padlón. A tisztaság az alacsony termetű indokínai legénység gondja. Ők főznek, mosogatnak, takarítanak. A francia matrózújoncokat fegyverhasználatra oktatják. (Ezeket a hajókat süllyesztette el a francia flottaparancsnokság 1942 novemberében, hogy ne tudja megkaparintani a hitleri hadigépezet.)

Itt kezdődik a Riviéra, a kertre néző villák magánya, a pálmafák, a platánok sora. Buja tengerparti növényzet kúszik az Alpok lejtői felé. A sétányokon gondtalan hölgyek és urak

a világ minden tájáról. Majd egy újgótikus, repkényes apró imaház. Igen, itt telet Cannes-ban az angol arisztokrácia.

Estefelé séta a tengerparton. Ülünk a mólón. Mellettem Cristina beszél halkán, akit katonai attasé jegyese nemso-kára elvisz Grenoble-ból, s az ezredes papa akaratából meg-lesz a lakodalom. Telve van szorongással. Szükségét érzi, hogy kiöntse a lelkét.

A parti hegylánc, az ezer csúcsú Estérel sötét sziluettje felől már fúj a hűvös esti szellő. Lenn trópusi növényzet, aztán fel a Tengeri-Alpok háromezer méteres csúcsáig Európa egész vegetációja. Fenn örök hó, míg lenn, a tenger partján, a szél-től óvott öblökbe csak ritkán köszönt be a tél. Nem hiszem, hogy Adynál különbül írta volna le bárki:

Havas üstökünket jégsapkás
Vihar-kölykök hada cibálja
S lábunk alatt Tavasz kacag,
Nyíló kaktusz, áloe, pálma.

A láthatár még izzik, azután elnyeli az utolsó sugarat is az acélszürke tenger. A kivilágított magánpaloták, luxusho-telek sora az önfeledt, nagyvilági életet tükrözi.

Mi Nizza egyik szerény negyedében szállunk meg. Reggel a tarka virágpiacon találkozunk. Innen visz az autocar a hegyek peremén kígyózó úton. Alattunk öblök, félszigetek, Monaco fejedelemség fölött járunk, majd előtűnik székhelye, Monte Carlo palotarengetege. Azután Menton. Olajfák, na-rancsligetek. A távolban a tengerbe nyúló Cap Martin park-jának titokzatos fényei. Itt is bolyongott Ady; „Mentón, no-venber...” És hívták „rózsaszínű párazatok”, „szűz, nagy tájak”.

Oh, csodálatos Azúr-ország;
Óh, Élet, milyen nagy és szép
Minden tájad, melyet el nem érünk.

Mire a partra értünk, leszállt az este. Lampionos jachtok szentjánosbogárként rajzottak az öblökben, akárcsak a Genfi-tavon, mikor Franciaországba jöttem.

Szilveszter éjjel a réveillont egyik Café chantant-ból, dancingból a másikba menve töltöttük. Néhol a lerészegedett, földön heverő amerikai matrózokon keresztül kellett átgázolnunk. (Nem csoda, hiszen az Egyesült Államokban szesztilalom volt.)

Másnap a Casino jött sorra. Fehér márványlépcsőkön, bíborvörös, puha szőnyegeken lépkedtünk. Fejedelmi és pénzmágnás-sarjak, félvilági és nagyvilági dámák, kalandorok és a szerencsejáték lázas betegei között jártuk a ragyogó termeket.

Turisták legfeljebb három húszfrankos zsetont vehetnek. Persze mindannyit elvesztettem a ruletten. Szmolényi viszont szerencsés volt, vagy kétszáz frankot nyert. A kirándulás szervezésével még többet. De mégiscsak az ő ötlete volt.

Másnap reggel az Alpokon keresztül hazaindultunk. Digne volt az utolsó állomás, ahol megszálltunk. Itt tartottuk a búcsúbankettet. Engem tréfásan külön is felköszöntöttek. Szóba hozták, hogy milyen szigorú gyám voltam, aki külön fülkébe ültettem a vonaton a lányokat, külön a fiúkat. A szállodában pedig más-más emeletre tettem őket. De anyyi szépet láttak, hogy megbocsátanak mindezért.

NAPLÓ

(1928. február 9. — 1928. szeptember 28.)

Grenoble, 1928. február 9. — „Enfant prodigue” (tékozló fiú), mondhatnám magamról. Erzsikétől hosszú, megrázó levelet kaptam. Nem feledtem el őt, dehogyis feledtem. De annyi minden történt velem az utóbbi időben! A stendhali kristályosodás a nyár folyamán tovább folytatódott bennem, ha lassúbb ütemben is, és apró idillekkel való megszakítással. Erzsike viszont megérezett olyan dolgokat, amelyeknek én az ellenkezőjét bizonyítottam a leveleimben, önélküle tragikusnak érezve a sorsom. Pedig ő szenvedett jobban... Morillotnál sikerült a szövegmagyarázat. Most még egy dolgozatot is kell írnom. A középkor nyelvészeti, történelmi, művészeti problémái egyaránt érdekelnek, és igyekszem összefonni őket.

Február 10. — Dolgozatot készítek az óprovánszi nyelvről jövő szerdára. Tanév végéig két vizsgát szeretnék mindenképpen letenni. Duraffournál hangtanból, amivel már a nyáron is foglalkoztam, s Morillotnál „középkori tanulmányokból”.

Február 16. — Meghallgattam Monseigneur Beaupin előadását, aki a Franciák és a Külföld egyesület főtitkára és egyben a genfi Egyesült Nemzetek Szövetsége mellett a katolikus egyház nem hivatalos képviselője. XV. Benedek pápa felhívásából indult ki, amit a világháború hadviselő feleihez intézett a béke érdekében, de minden visszhang nélkül (még a hadviselő államok katolikus egyházai részéről is). Bírálja azokat a katolikusokat, akik folyton csak a zsidókat, szabadgondolkodókat, szabadkőműveseket szidják. „Akik megtagadnak minden együttműködést velük, még a legnemesebb célok érdekében is. A puszta negatív politika a gyengék politikája — mondta —, akik csak mások megvetéséhez értenek.” Nem ért egyet azokkal, akik csak Rómában látnak egyesült nemzeteket. Az Egyesült Nemzetek szerinte a népek közötti békét szolgáló genfi szövetség. De elfelejtette hozzáfűzni, hogy ez is csak törekvés, amit a nagyhatalmak viszálya állandóan fenyeget létében is. Szerinte a nemzetköziség maga nem egyéb, mint a nemzeti lét egyik szükséges formája, ha nem akarunk újabb világháborút zúdítani az emberiségre... Közben azon

gondolkoztam, hogy kicsiben itt Grenoble-ban, a Mont Blanc innenső oldalán is van egy nemzetek szövetsége, a több mint harminc nemzetiségű egyetemi hallgatóké, akik egymást megismerve, megbecsülve, akaratlanul is nacionalista előítéleteket számolnak fel magukban.

Március 22. — A kedves Pat eltűnt a láthatáron. Még egy lapot küldött nekem Angliából, de anélkül hogy a címét megírta volna. Kedves kis szőke angol lány, a képeslapodat jól kiválasztottad! Egy sovány fákkal körülvett szürke, névtelen angol tó. A bélyegzőn is csak annyi, hogy „Linefield”. Úgy írsz benne, kimért udvariassággal, mint soha eddig. Nem, nem haragszom. Hiszen talán várt valaki otthon, akivel összekötöd a jövőd... Most még nagyobb szükségét érzem E. levelének, de két hete, hogy semmi válasz tőle. Önző vagyok. Azt akarom, hogy vigasztaló tündérem vagy védőangyalom mindig a kellő pillanatban jelenjék meg... Közelednek a vizsgák, s most két angol egyetemi hallgatónő rángat, hogy magyarázzam ezt meg ezt nekik a fonetikából. S a francia élő nyelvet szeretnék elsajátítani tőlem, mert francia ismeretségre nem tudnak szert tenni... Megjött Vita Zsigmond is. Végre egy csomó hír a hazai irodalmi életről. Hozott lapokat is, többek közt a *Pásztortűzet*. Dsida Jenő lett a folyóirat technikai szerkesztője. Rég nem hallottam róla. Igaz, későre válaszoltam én is utolsó levelére. Elküldte viszont a kötetét, a *Leselkedő magányt*. Együltömben olvastam végig. Nagy élvezet volt számomra. A legérettebb alkotásai vannak benne. Többre tartom őt sok más „beérkezett” költőnkénél.

Március 24. — A két komolykodó angol fehérnép a kiránduláson az erdő sűrűjében egyszerre pajzán játékba kezdett volna. Zsiga éppen hosszú előadást tartott nekik. Így az egészről semmi sem lett. Mindenre hajlandók, ha senki sem látja őket. De társaságban, nyilvános helyiségekben mintha nyársat nyeltek volna. Később megmagyarázták nekem, hogy valóban két énjük van. Az egyik az otthoni puritán álszemérem miatt, amit azonban nyomban elfelednek, ahogy Franciaországban partra szállnak.

Március 26. — Részt vettem a Majesticben egy álarcosbálon. Kereskedelmi akadémiát végzett ismerősömmel voltam, aki Párizsból jött ide gyakornokoskodni, s a lépcsőre nyíló szobát vette ki Madame Prévot-nál. Könnyen akadt partnernőnk. Nagyon jól táncoltak, de az álarcukat éjfél után sem

voltak hajlandók levenni. Csak reggel felé, mielőtt távoztunk volna. Hát bizony így nem sok illúziót keltettek. Párizsi ismerősöm így is felment volna hozzájuk, de én egyszerre zavarba jöttem s húzódoztam. Ismerősöm megjegyezte, hogy túl sok bennem a „sensibilité malplacée”, a helyét nem lelt érzékenység. Ez a megjegyzése íratta velem ezt a verset: „Tanácsot ti ne adjatok, inkább — kövel dobjatok meg; a kő — haragos testvérünk, belénk mar, — aztán lehull. A jó tanács féreg, finom ereket vág — húsunkba, nem tudod, merre, csak érzed a titkos járatok — mágnesét s egy este — Ön-magadba omlasz...”

Április 10. — Szomorú hír jött Erzsikétől. Meghalt az édesapja szívbajban. Menthetetlenül beteg édesanyja pedig továbbra is ideggyógyintézetben fekszik.

Április 11. — Most értesültem csupán, hogy Bözsi húgom, aki a szebeni zárdában a tanítónőképzőt végzi, egy hónapig súlyos járványos betegségben feküdt a kórházban. Várom, hogy újra írjanak a fejleményekről. Édesanyám levelei telve vannak szomorúsággal...

Április 15. — A hazai lapokból értesülve a kisebbségi helyzet sok aggodalomra ad okot. Az uralmon levő kormány nem tudja, vagy nem is akarja megérteni, hogy az ország java csak egyenjogúságon alapulhat. Olvastam a kisebbségek tervezett nemzetközi kongresszusáról is. Az tűnik ki ebből, hogy az egyes országok kisebbségi pártjai különböző eszmeáramlatok hatása alatt állnak. Nem egy közülük jobboldali nacionalista párt kegyét keresi, amely uralomra jutva maga is elnyomná a kisebbségeit, sőt hódító politikát üzne, fittyet hányva az emberi jogokra.

Május 12. — Berdjajevtől már eddig is olvastam, de franciául. Most elém került egy magyarra fordított tanulmánya, mégpedig a kolozsvári *Korunk* tavaly márciusi és áprilisi számában. Jellemző a mi erdélyi katolikus sajtónk színvonalára, hogy ilyen bölceleti esszét, még ha keresztény szemléletű is, nem közöl. Hogy éppen egy baloldali szemle, a *Korunk* figyel fel rá, s bár ellenkező nézeteket vall, a modern szellemi áramlatokat népszerűsítő főszerkesztő, Dienes László, nyilván kordokumentumnak tekinti a tanulmányt. Berdjajev a reneszánsz végéről ír, de a polgári kultúra hanyatlását is jelzi vele. Alapjában mélységesen pesszimista írás. Ilyeneket

ír: „A reneszánsz ideál az ember szabad haladása, amelyet nem irányít semmi felsőbb hatalom, nemcsak hogy nem erősítette meg az ember hitét önmagában, hanem ellenkezőleg, meggyengítette őt... Az ember el van veszve, és kész hitét mindenféle szervezetbe vetni, amelyekben az emberi egyéniség teljesen alámerül. Mert képtelen elviselni magánosságát és elhagyatottságát.” Szerinte a reneszánsz korában „a pogányság igenlése a kereszténység helyett magának az antik világnak a lerombolásához és tagadásához vezetett”. Paradoxnak tűnik, s mégis meggondolkoztató, hogy „az individualizmus az egyén szétrombolójának, az egyéniség megsemmisítőjének bizonyult”. Hogy „a lélek magatartásának és tartalmának szélsőséges szocializálása, korunk e követelménye nem egyéb, mint a rettenetes magánosság elleni reakció”. Berdjajev szerint a szocializmus forrása a humanizmus, de önnön tagadása lesz. „Az ember egyéni lelkével, egyéni sorsával megszűnik, s aláveti magát egy nem emberi kollektivismusnak.” De akkor hol a kiút?

Május 15. — Édesanyám írja, hogy a vár fölötti fennsíkon hatalmas tiltakozó gyűlés volt a kormány ellen, a Nemzeti Parasztpárt vezetésével. Volt vagy százezer ember, főleg parasztok, de munkások is. Lesz-e vajon ennek eredménye?

Június 15. — Már egy hónapja, hogy nem írtam a naplómba. De legalább alaposan felhasználtam az időt a tanulásra. Még két nap van a vizsgáig. A háziasszonyom súlyos beteg, s így vendéglőben étkezem. Megmondtam neki, hogy még mindig nem jött meg az ösztöndíjam. Csak legyintett a kezével. Úgy látszik, van hitelem előtte. Egyébként a kimerültség rendkívül megfeszíti az idegeim. Néhány napja elejtettem a szemüvegem s eltört. Tegnap a töltőtollammal történt ugyanez, s ma a karórám üveglapjával. Holnap kirándulni megyek, hogy felfrissüljek egy kicsit. Az asztalon a könyvek, füzetek halmaza, az öregasszony nyögése ide haliszik. A zsebemben annyi pénz csupán, hogy pár napi sovány étkezést biztosítson.

Június 22. — Tegnap este volt az utolsó szóbelim. Egyedül nekem sikerült a hangtani vizsgám, s első voltam a középkori tanulmányokból. Morillot, a dékán, s különösen Duraffour jóindulatúak voltak és értékelték a tudásom. Célzást tettek, hogy szívesen vennék, ha itt doktorálnék náluk.

Augusztus 15. — Már majdnem két hónapja, hogy ismét cserbenhagytam a naplóm. Alig érkeztem haza július elején, várt a marosvásárhelyi katolikus fiúkongresszus meghívója. Olasz páter rendezvényeiből éppen elegendő volt. Most ugyan Olasz személye — úgy hírlik — háttérbe szorult, de az agitációja tovább hullámzik. Szívesen elmaradtam volna, de mivel Dsida Jenő is ott volt, mégis elmentem. Az internátusbán egy szobába helyeztek, s így bizalmasan tudtunk beszélgetni a szabad időnkben. Véleménye szerint a kékharisnyák is jók valamire, mert ha nem is érzékelik versei minden árnyalatát, olyan lázba jönnek, ha felolvass az ilyeneknek, hogy ez önmagában is ösztönző hatású. Én arról beszéltem neki, hogy még mindig gátlásokkal küzdök. Meglepődött, majd szarkasztikusan válaszolt: „No legalább az öregnek (a püspöknek) a gyónáskor örömet szerzel!”

Márton Áron marosvásárhelyi hittanár volt a főrendező, s ő tartotta a megnyitót is, mély zengésű székely hangsúllyal. Jenő a műsoros estélyen konferanszot tartott *A vers és a lélek* címen. Az írói versenyen részt vevő fiatalok közül Békely Lászlót és Kiss Jenőt éreztük tehetségesnek. Az utolsó nap délelőttjén Gyárfás Elemér szenátor szónokolt, a Katolikus Státus elnöke. Megüzente nekem, hogy szívesen venné, ha egy hónapra lemennék hozzájuk a vakációban a gyermekeiknek franciaórákat adni. Nem tudom, hogy ki sugalmazta neki? Talán Olasz páter, aki Jenőt báró Huszárékhoz ajánlotta instruktornak Abafájára? Este megérkezett a püspök is. Gyulafehérvárt gyakorolt szokása szerint, váratlanul éjjel felé végiglátogatta a fiúk hálótermeit. Harmadikos koromban Rómából jövet még cukorkát is tett a szánkba... Jenő azt mondja Olasz páterrel, hogy nemsokára elhagyja az országot, mert a serdülő lányok és fiúk gyóntatásával kapcsolatban nem valami épületes dolgok kerültek nyilvánosságra róla.

Most odahaza az öcsém a legfőbb támasza anyámnak. Egyenletesen, komolyan tanul, s készül az érettségire, amire ők most a hetedik osztály végeztével állnak elő. Orvosira szeretne menni. Ez nagyon megfelel kiegyensúlyozott temperamentumának is.

Borzás, augusztus 25. — Itt vagyok Gyárfáséknál, nem messze Dicsőszentmártontól. Alig illeszkedtem be a környezetbe, máris szomorú levelet kaptam édesanyámtól. Beteg-

ágyban írta, szinte testamentumszerűen. Ha nem javul az egészségi állapota — mellhártyagyulladás —, úgy itthagyok mindent s hazamegyek.

Augusztus 28. — Anyám állapota — hála Kolumbán doktornő gondos ápolásának — enyhülni kezdett... Szeretnék valamilyen terjedelmesebb tanulmányba fogni a francia műveltségről a régi Erdélyben. Azokról a hagyományokról írnék, amelyekre szellemi fejlődésünkben valóban építhetünk. Nem adathalmazra gondolok, hanem azoknak a személyiségeknek a sorára a XVII-ik századtól, akik egymásnak adták át itt Erdélyben a nyugati műveltség fáklyáját. Most azonban egyelőre a házigazdával szeretnék tisztában lenni. Ritkán látom, néha bizalmas hangnemben beszél velem, néha zárkózott. Aszerint, hogy milyen téma kerül szóba. Egyelőre csak azt látom, hogy sok önuralommal rendelkező, de a személyes bosszúállásig menő politikus. Felkészült üzleti szakember és jogász. Nagyra törő, de már többet alig érhet el. Nem lehet belőle magyar párti elnök, mert exponált katolikus, s az erdélyi magyarság nagy része protestáns. Úgy látszik, minden oldalon inkább szürke eminenciás marad, de egyre nagyobb hatáskörrel. Ő sincs teljesen tisztában velem, de észrevétlenül szemlél. Nem éreztetem vele, hogy annak idején értesültem: ő húzta-halasztotta a határozatot az ösztöndíjam kérdésében. Amikor szabadjára engedem a szót, az az érzésem, hogy bizalmatlanabb, mint mikor hallgatok.

Szeptember 9. — A felesége bécsi nő, aki azóta, mióta idecsöppent, visszavonultan él. Vagyonos családból való. Ismeri és szereti a modern osztrák irodalmat. De most inkább a gazdasággal foglalkozik.

A férjének minden útját félti. Egyszer, amikor valamilyen üzleti ügyben Bécsben járt, visszajövet órákat késett. Éjfél felé még mindig nem jött az autó, amelyik Balázsfalvára ment érte. Annyira izgatott volt, hogy befogatott kétkerekű kocsijába, s az én kíséretemben elindult eléje. Félúton világított meg minket az autó fénye. Persze az expressz késett. Gyárfás haragudott rá, hogy nem volt több türelme, s rám is, hogy nem tudtam visszatartani.

Gyárfás a háború végén, az összeomlás előtt főispán volt ebben a román többségű megyében, akkor Kis-Küküllőben. Reális érzékű apja a századfordulón pár évre a balázsfalvi gimnáziumba adta román szóra. Ez előnyhöz juttatta, s nagy

lendülettel vetette magát a politikai életbe. Erre vall 1923-ban megjelent cikkgyűjteménye is, az *Erdélyi problémák*. De aztán mind jobban kiütközött benne a Katolikus Státus világi elnöki székében az elvakult politikus, az Erdélyi Bank Szindikátus élén pedig a könyörtelenség a neki kiszolgáltattott emberekkel szemben.

Szeptember 13. — Gyárfás egyik ügyfele a vegyipari gyár igazgatója. A minap, mint valami ítélőbíró, kijelentette, hogy visszaküldte a *Pásztortüzet*, amikor leköszölt egy „se füle, se farka” Bartalis-verset. Gyárigazgatóink és bankáraink megtanulhatnak, hogy ha már nem értenek az irodalomhoz, ismerjék el legalább annak létjogosultságát.

Szeptember 17. — Gyárfás szeretné a püspököt kisebbiteni előttem. Hangoztatja, hogy nem ért a pénzhez. Hogy sokszor ő pótolja a portásoknak járó borraivalót, mert a püspök nevetségesen keveset ad. Máskor pedig szélhámosok hálózzák be, és szórja nekik a pénzt. (Arról persze hallgatott, hogy ő meg teljesen érzéketlen volt a tavaly elhunyt tüdőbeteg Sipos Domokossal, volt alkalmazottjával szemben.) Egy ízben Boros kanonok kijelentését hangoztatta előttem: „Ha a püspök ellenkezik, majd rákényszerítjük.” Mintha azt akarta volna tudomásomra hozni, hogy hiába becsül Majláth, végső fokon úgy is az fog történni velem az egyetem elvégzése után, amit ő, Gyárfás akar.

Gyulafehérvár, szeptember 18. — Végre itthon vagyok. Gyárfáséknál már kezdett feszültté válni a légkör. A kényelem s a csönd jót tett, de nézeteim Gyárfáséival mind jobban súrlódtak. Ő is járt Franciaországban, de az első világháború előtt, s a konzervatív, vaskalapos körökkel volt kapcsolatban.

Szeptember 26. — A püspöki mise után künn reggeliztünk a vár szögletére néző kertben. Arról beszélt a püspök, hogy milyen jót tett neki az erdélyi levegő, miután annyi baja volt a tüdejével fiatal korában. X. Pius pápával hetekig levelezett, vitatkozva, mert kalocsai érseknek szerette volna tenni. Odáig ment Majláth, hogy megírta: „Talán csak nem akarja Őszentsége, hogy a jó Isten kora ifjú éveimben magához vegyen.” Szerinte a poros, meleg, mocsaras Kalocsán (amit én is jól ismerek) könnyen elpusztulhatott volna.

Szeptember 28. — Fölösleges vitába merültem a református papéknál egy pesti jogászkodásban megrekedt, dzsentryi bankhivatalnokkal. Félművelt és öntelt ember. Azt hangoztatja, hogy nincs és nem is lehet „erdélyi magyar irodalom”. Csak Pesten van a magyar irodalomnak jogosultsága, s ott is csak a hagyományosnak. Egy fabatkát sem ér, szerinte, a *Pásztortűz* vagy a Szépmíves Céh. Mikor kiálltam a védelmükben, úgy kezelt, mint valami nemzetárulót. A háziak neki bólogattak, s így az érvelésem hiábavaló volt.

VÁROS AZ ÁRBAN

1927 nyarán Svájccon át mentem Grenoble-ba. 1928 őszén Észak-Olaszországon keresztül igyekeztem oda, hadd lássam Velencét, ahol amúgy is át kellett szállnom Milánó felé.

A Déli Vasútról indultam késő este, ugyancsak harmadosztályon. Útitársam a fülkében három Rómába igyekvő fiatal teológus volt. Korán reggel a folyosón a monoton őszi esőbe, a Dolomitok szürkességébe bámultam. Hol vannak innen a távoli napsütötte alpesi tájak? Az olasz határon vagy két órát vesztegeltünk. Mindent átkutattak, még a padok alját is. A mozdony s a vagonok lépcsőjére csendőrök, karabinierik szálltak fel. Mitől fél Mussolini?

Egyes városokban éppen a rezesbanda fújta, a tíz évvel ezelőtt aratott győzelem emlékére. De a harcok maradványai, a romok még nem tűntek el. A szétlőtt lövészárkokat legfeljebb bokrok lepték be. Aztán jött Isonzo, majd a Piave, amely a világháború végén tízezerrel sodorta magával a holttesteket.

Útitársaim azt beszélték, hogy Róma felé csak éjfél után indul a vonat Velencéből. Volt idejük bőven végigsétálni ebben a csodás városban. Igaz, hogy az olasz hívők megbotránkoznak, ha reverendás papot látnak az utcán késő este. Kivéve, ha ministráns megy előtte, s a pap szent ostyát visz a kezében a halálos beteghez. Ezért öltöztek ők is civilbe, papi mellénnyel ugyan, de amit eltakart a kabát. Egyikük arra biztatott, hogy maradjak ott még pár napot. Bizonyára engem is vendégül lát, mint őt, atyai barátja, Kravjánszky Mór váradi premontrei kanonok, történelemtanár. Én előbb húzódoztam, de kecsgető volt az alkalom, s új ismerősöm szavai is biztattak.

Az eső elmúlt ugyan, a szürkületben azonban a kanálisoktól barázdált, kopott középkori város nyomasztó hatású volt. Az adott címre hamar megérkeztünk, s a könnyű gondola, amely idáig hozott, máris siklott tova. Egy ácsorgó aggasztán vitte a csomagjainkat otromba kaszárnyaszerű épülethez: „Seminario patriarcale”, vagyis „Pátriárka-szeminarium”. Mert Velence valamikor a keleti kereszténységhez tartozott, ahol nem volt pápa, csak egyenrangú egyházfők.

Becsengtünk. Útitársam a kopott reverendájú kapusnak olaszosan ejtett latin szavakkal magyarázta, hogy kit keresünk. De hiába, csak nem értette. Végre lassanként ráeszmélt, hogy a szeminárium egyetlen idegen lakójáról, Padre Mauróról lehet szó. Felvezetett hozzá az emeletre. Reverendás fiatal teológusok néma meghajlással köszöntöttek minket. Végül feltűnt egy derűs arc a világos krémszínű reverenda fölött. Szó nélkül veregette a vállunkat, s bekísért tágas, puritán szobájába. Levéltári rendetlenség. Az asztalon, ágyon s a földön is iratsomók. Két belgiumi páter vendég volt még átutazóban. Fiaitok, akik a gandí katolikus egyetemen franciául és a flamand kisebbség nyelvén adtak elő. Hamar megértettük egymást a párolgó tea mellett.

A nyitott ablakon át oda látszott az egyik szigetről a San Giogio Maggiore impozáns épülettömbje. A bazilika s a nyúlánk harangtorony. Ennek a kolostornak volt a későbbi vértanú Gellért püspök a perjele. Mielőtt a pogánysággal éppen hogy felhagyó magyarokat ment volna téríteni.

Házigazdánk váratlan ajánlatot tett: menjünk egyet fürdeni a Lidóra; az enyhe októberi időben a tenger őrzi még a nyáron összegyűjtött meleget.

Máris ott voltunk a kis gőzhajó fedélzetén. Szembe velünk itt is, ott is fény csillogott a ködből: a nyaralóktól üresen hagyott Lidó lámpái. Nemsokára előttünk állt a földnyelv, amely a szabad tengert elválasztja a lagúnáktól. A sétány platánjai magányosan nyúltak el. A csilingelő villamoson alig volt egy-két árva utas. Lezárt villák, szállók sora fogadott. Előttünk üres fiáker poroszkált lustán. Ilyet Velencében, a gondolák honában, csak ott lehetett látni.

A félsziget végén, a hosszú homokparton üresen ásítottak az öltözők. A felhők közül már kiragyogott a holdvilág. Nem kellett sok biztatás, lehánytuk magunkról a ruhát, s máris begázoltunk a langyos hullámok közé. Aztán úsztunk az alig embermagasságú hullámzó vízben. Félóra múlva már cseperegetett az eső, fújhatott a szél, mi megpezsdülve, frissen haladtunk a gőzhajó állomása felé.

Házigazdánk egyenesen a szállóhoz vezetett, ahol kényelmes balkonos szoba várt reánk. Először aludtam szünyogháló alatt. Világosodott, amikor félrehúztam, s megnéztem az órám. Éppen ideje volt felkelni, ha fél nyolcra a bazilikában akartam lenni.

A San Marcóban már jobbra-balra villogott a gyertya, miséztek az oldalkápolnában az átutazó papok. Egy-két rok-kant vénség egyszerre három-négy oltárra is pislogott, hogy több helyről kapjon borraivalót a ministrálásért.

A sekrestye szekrényeit bámultam, a különböző árnyalatú faberakásokat. Az egyiken egy trubadúr pengette a gitárt, a repkényes balkonon álló szíve hölgyének. A következő képen ugyanaz a trubadúr a Boldogasszonynak énekelt. Egyházi és világi motívumok így fonódtak össze a bazilika képein, dí-szítésein.

A középkori városköztársaság védőszentjének. Szent Márk-nak a temploma volt ez, akinek az ereklyéjét a hagyomány szerint még a IX-ik században Alexandriából, a keleti kereszténység egyik ősi központjából hozták ide. Négy évszázadon át építették ezt a templomot, a bizánci építőművészet egyik remekének mintájára.

Mit is ábrázoltak a tíz- meg tízezer kis márványkövecskéből összeállított mozaikképek? Künn az előcsarnokban csupa ószövetségi, a templom belsejében pedig újszövetségi jelenet. Persze középkori kosztümökben. Valamikor a zsinatok így rendelkeztek: „Amit az avatatlanok nem tudnak felfogni írás által, kép által tanítsák nekik.” Ezért nevezték ezt Biblia pauperumnak, a Szegények bibliájának. Ezek a képek nemcsak a kor világnézetét, hanem természeti ismereteit is magukba foglalták.

Az egyik groteszk képen nagy fülű, kutyafejű emberek csoportja az apostolok körül. Ez azt jelentette: minden népeknek hirdessétek az evangéliumot. Mert Szent Pál előtt még arról folyt a vita, hogy lehet-e nem zsidó is keresztény? Így tehát még azok is megkeresztelhetők, akiket a középkori képzelet a földközi-tengeri civilizáció határain túl eső országokban sejtett. A görögök, a rómaiak földrajzi tudománya beszélt ilyen groteszk lényekről, s a középkor jórészt az antik világ tudását ismételte.

A Szent Márk-templomban a kutató szem az ószövetség tisztos személyei közt rátalál Nagy Sándor mozaikjára is. Hogy került ide az időszámításunk előtti IV-ik századból való pogány hadvezér? Talán azoknak az egyházatyáknak a révén, akik szerint már az ókor nagyjai említést tettek a megváltó eljöveteléről. Vagy talán Bizánc révén, amely Nagy Sándor birodalma utódjának tekintette magát? De hát hogy

jutottak a pogány kelta képzelet szülöttei, a kerek asztal lovagjait ábrázoló szobrok a gótikus katedrálisok bejáratához?

A profán francia eposz, a Roland-hösköltemény XI-ik századból való szereplői Brindisiben láthatók. A legendás bajnokok képe ugyancsak az akkori felfogású történelmet tanította a templom látogatóinak.

Mise után, reggelizés közben Kravjánszky atya elárulta nekem, hogy hosszú idő óta ő az első magyar pap, akinek a velencei pátriárka megengedte a misézést egyházmegyéjében. Mégpedig ez úgy történt, hogy 1906-ban, Szent Gellert erőszakos halálának 960-ik évfordulóján, a csanádi püspökség zarándoklatot szervezett Velencébe. A velencei bencésből lett tudós bakonyi remete később mint csanádi püspök Marosváron székelt, amely viszont a bizánci görög egyház szellemi hatáskörébe tartozott. Akárcsak Velence az Orseolók idején, akik megalapították a város hatalmát s felvették a „Velence és Dalmácia hercege (doge)” címet. Orseolo Ottó felesége Szent István nővére volt. S István király halála után, mint ismeretes, a pogány lázadók ellen küzdő Gellértet a Kelenhegyről a Dunába vetették.

De a csanádi búcsújáró urak képzeletét nem annyira a történelem siralmas esztendei foglalkoztatták, még csak nem is a páratlan műemlékek, hanem inkább a tivornyázó Velencéről hallott mendemondák. A püspöki nagymise után jött az estébe nyúló bankett, s azután a világi urak hazakisérték feleségeiket a szállodába, a papok meg civil ruhát öltöttek. A férfítársaság testületileg elvonult az egyik számára lefoglalt, díszes nyilvánosházba.

Hogy ebből milyen botrány lett, azt csak az képzelheti el, aki tudja, hogy az olasz egyház a papi gazdasszonyok korát is szigorúbban állapítja meg. Így történt hát a magyar papok misézésének eltiltása a velencei pátriárkátus területén. No és húsz évre rá a tiltó határozat feloldása a középkori okleveleket másoló Kravjánszky atya tudós érdemei folytán.

Sétálni indultam. Lucskos, ködös volt az idő, bezárt ablakok, elfakult színek fogadtak. A piszkos márványlépcsőkön közömbösen loccsant a kanálisok zavaros vize. Sietnem kellett, mert dél felé már kezdődik a dagály. Gondolába nem érdemes ülni ilyenkor. A túlkölő, füstös vaporettóra szálltam, amelynek fedele megóvott a szitáló esőtől. De ilyenkor alig

lehetett élvezni az épületek gót íveit, arab kacskaringóit, reneszánsz kecses vonalait. Köröttem a turisták egy-egy épülethez érve neveket emlegettek: Byron, Wagner... Én azt mormoltam magamban: Zrínyi Miklós — mert annak idején ő is járt erre.

Mire kiértem a Szent Márk térre, már egészen más világ tárult elém. A köd is eloszlott, a színek élénkebbek lettek. A dózsepalota, a Palazzo Ducale, amelyet már reggel, a katedrálisba menet megpillantottam, a napfényben a városköztársaság kőbe vésett dicsőségét hirdette. A messzi keletet beutazó kalandvágyat, a kifinomult diplomáciát és kormányozni-tudást, a ravasz mosolyba öltöztetett kegyetlenséget. S mint épület, többé-kevésbé rá is áll, amit a szigorú Taine a San Marcóról írt: „Tökéletlen, sőt nevetséges részletek fönséges együttese.”

A tér lépcsőköveit már nem a szűk kanálisok vize nyaldossa, hanem a horizontba vesző tenger hullámai.

A dózsepalota az Orseolók óta, a XI-ik századtól nem a hercegeké, hanem a városi köztársaság által választott patricius nagytanácsé volt, élén vezetőjével, a dózséval. Egészen a XVIII-ik század végéig, amikor Napóleon hadaival bevonult az addig győzhetetlen köztársaságba.

A palota múzeum lett. Mint ahogy a hajdan hírneves muranói üvegyár is. S ami üvegyöngyöt ott árultak velenicei címen, a valóságban csehszlovák gyártmány volt.

Meg szerettem volna látogatni a dózsepalota belsejét, de csak másnap volt nyitva. A Szent Márk tér a fasiszta rendszer évfordulójának ünneplésére volt fenntartva. A Marcia sul Roma, a fasiszta milíciák bevonulása Rómába 1922. október 28-án történt, hat évvel azelőtt. Civil ruhák és egyenruhák hajtókája fölött egyaránt kisötétlett a fekete ing. Mindenki sietett, mindenki tülekedett. Sűrű kalapácsütések riasztották a galambokat, amelyek lenéző egykedvűségükben félreismerték a deszkákból összetákolt emelvény célját.

Én is szedtem a lábam. De mielőtt elhagytam volna a teret, az emelvény is vízben állt. A kövezet résein bugyborékkolt a lagúnák vize, s minden oldalról gyűrűztek a majdnem fél méter mély tócsák. Nagyobbak, mint rendszerint. A külföldieket felgyűrt nadrágú, mezítlábás emberek vitték át a vízen. Egyelőre vége az ünnepélynek. A rakoncátlan, szélszélyes tenger vétót mondott.

A penzióban azzal a hírrel vártak, hogy erdélyi utasuk van, ismerős. Hát ha nem is ismerős, de csíki ferences páter volt. Bíró Benedeknek hívták, s jól táplált kereskedő külsejű embernek volt öltözve. Gavalléros gesztussal bort rendelt, hadd barátkozzunk.

Az észak-amerikai Soutland városba igyekezett, a Nagy Tavak vidékére, ahol szerinte ötezer magyar hívő várta, akik javarészt a Singer varrógépgyárban s ültetvényeken dolgoztak. De elsősorban hívta ott lakó bátyja s az elemi iskola, ahol magyarul fog tanítani. Még mesélt volna tovább, de nemsokára indult a vonatja Marseille felé.

Délután bejártam a sikátorokat, térképpel a kezemben. A múltat kerestem, de már az első utcafordulónál fekete sziluett, hatalmas árnyék meredt felém. Mussolini, a Duce. Tovább mentem, de újra rám nézett a képe. S még egyszer és még egyszer. Mit akar? Hogy féljenek tőle? Hogy a békés emberek ne tudjanak szabadulni hajthatatlan vezért megjátszó arcától?

És mégis, egy homályos átjárónál nagy betűkkel falra pingált mondat szegeződött szembe vele: „Emlékezz október tizenötödikére!” Ez az olaszok számára azt jelentette akkor, hogy „Jaj Sacco és Vanzetti gyilkosainak!” Az Amerikai Egyesült Államokban hamis váddal még 1921-ben halálra ítélt két olasz munkásforradalmár nevével válaszolt a felirat Mussolini képére. Azoknak a nevével, akiket a nemzetközi méretű tiltakozó mozgalom ellenére, tavaly mégis kivégeztek. De a villamosszék ezt a két nevet világszerte még ismertebbé tette.

Arra gondoltam, hogy valamikor majd Mussolini képe is leválik a falról. Mint ahogy az ordító torkok is berekednek, amelyek most a Szent Márk téren ismételték egyre a fasiszta jelszavakat.

Dübörgő léptek hangzottak fel a közelben. Jött a Balilla, az egyenruhába bújtatott csizmás legények és csupasz térdű gyerekek fekete sapkás, fekete inges sora. „Vita nuova”? Ezt a katonásan pattogó énekeken kívül semmi sem jelezte. S még kevésbé azt, hogy ez az élet tartós marad. De hiszen ezt még Mussolini sem merte hirdetni. A húszlírás ezüstpénzen ez a felírás állt: „Meglio vivere un giorno de leone, che cento anni de pecora!” (Inkább egy napig oroszlánnak lenni,

mint száz évig birkának.) De mi is méltó egy oroszlánhoz? Az, hogy felfaljon másokat?

A délelőtti ünnepséget elmosta az ár, de este már ott szorongott a tömeg a Szent Márk téren, bámulni a görögtűz látványát. Majd hatalmas vászonra vetítette a mozigép a Duce dagályos beszédét, heves gesztusait, az előtte masírozó egyenruhákat.

Jó volt innen elcsavarogni, messze a reflektorfénytől, az ezeréves San Giorgio Maggiore komoran elnyúló szigete felé. Jólesett bámulni tétlenül a sötéten csillogó nagy vizet, amint a márványpaloták rovátkás árnyékát ringatja.

Másnap került sor a Palazzo Ducale, XIV-ik századi reneszánsz épület márványtermeire. Onnan pedig a hajdani börtönbe vezető Sóhajok hídjára.

Október 29-én azt írtam egy hazaküldött képeslapra: „Itt-vagyok Velencében. Holnap indulok tovább, egyenesen Grenoble-ba. Sajnos be van borulva, a tenger is nyugtalan, de azért nem győzöm eléggé bámulni azt a sok szépséget, ami itt fel van halmozva.”

Útközben Velencéről vers született: „A palotából omladozó kő, — a lampionból mécses, — a nászolókból gyászmenet, — a gondolából alvilági csónak, — a kacajból — hárfák elpatlant húrja lett...”

Pedig akkor még nem tudtam, hogy az iszapos talajon cölöpök százezreire épült város rohamosan süllyedni fog, s csak milliárdokkal lehet megmenteni.

NAPLÓ

(1928. november 1. — 1929. március 8.)

Grenoble, 1928. november 1. — Még szeptemberben levelet kaptam Fehérvárt Kuncz Aladártól, aki közölte, hogy unokahúga, Máthé-Szabó Magda, magyar—francia szakos tanárjelölt szintén megkapta a Katolikus Státus ösztöndíját Franciaországba. Arra kért, hogy kössem össze az utam az unokahúgáéval, s legyek segítségére grenoble-i elhelyezkedésében, mert szintén ide akar jönni. Azután jött egy másik levél Kuncztól, amelyben arról értesített, hogy ő maga fogja elkísérni az unokahúgát, de csak a hónap vége felé kaphat szabadságot az *Ellenzéktől*.

November 2. — Jelentkeztem Morillot dékánál, aki a fél-év végén újra vizsgáztat. Most már nem középkori tanulmányokból, hanem modern francia filológiából. Jóindulatú bácsi, de őszintén bírál is. Tőlem fegyelmezettebb szellemet kíván („plus de discipline d’esprit”). Voltam Duraffour professzornál is, aki tavaly nagyon meg volt elégedve a hangtani laboratóriumi munkámmal, noha számomra ez igen nagy erőfeszítést jelentett, mert alig van kapcsolata érdeklődési körömmel. Duraffour újra említette, hogy szívesen venne doktorándusának. Természetesen a Doctorat d’Université-ről van szó, mert a Doctorat és Lettres-t, ami itt a legmagasabb tudományos fokozat, még ő is csak most teszi le. Témát is ajánlott: valamelyik alpesi völgy nyelvjárását kellene tanulmányoznom, a köznyelvtől s a szomszéd völgyek nyelvjárásától elütő sajátosságait. Tavasztól őszig, mert télen még sível sem tudnék egyik helységről a másikba, egyik tanyából a másikba jutni. Kétségkívül érdemes dolog lenne, ha az ember összeköthetné egy kis regény megírásával. De akkor már inkább a Hargita valamelyik hegyhátának nyelvsajátosságait választanám. Nem mondtam Duraffournak sem nemet, sem igent, de elhatároztam, hogy a Marillot-nál teendő vizsga után hamar elillanok Párizsba.

November 6. — Megjött az unokahúgával Kuncz Aladár, akit már 1925 nyarán megismertem Kolozsvárt Szász Endrééknél. Máthé-Szabó Magdának a Protection de la jeune-fille című katolikus leányotthonban szereztem helyet. Kuncz sze-

retett volna innen még Párizsba menni, ahol az első világháború előtt hosszú időt töltött. Az *Ellenzéktől* vett fel előleget riportok ellenében. De már további utazásra sem pénze, sem ideje. Alig kapott egyheti szabadságot. Talán tartózkodik is ettől a viszontlátástól, hiszen akkor már azokat az ósdi erődítéseket is látni akarná, amelyekhez annyi keserű emléke fűzi internálása idejéből.

November 8. — Aladár a riportírást nagyon komolyan veszi. Nem rutinos, könnyed újságíró típus. Inkább esszéista és irodalomszervező. Aladárt egész Grenoble-ból leginkább az itt született Stendhal érdekli, „az emberi szív megfigyelője”. Elkísértem az egyetemi könyvtárba, ahol órákon át Stendhalmonográfiákat lapozott. Azután végigjártuk M. Sz. Magdával együtt azokat az ódon házakat, amelyekben Stendhal, az egykori Henri Beyle a XVIII-ik század végén, a XIX-ik század elején lakott.

November 10. — Miután este Magdát hazakísértük, egy grenoble-i bárban töltöttük az éjszakát. Beszéltünk a romániai magyar irodalom ígéreteiről, fejlődési távlatairól, haladó szellemű kisebbségi elkötelezettségéről, a román irodalommal való termékeny kapcsolatokról. Szívügye az erdélyi irodalmi élet. Úgy beszél róla, mint a gyermekről, akit közvetett módszerrel jobban lehet serkenteni, mint közvetlen beavatkozással. Az erdélyi írók után a modern franciák kerültek sorra. Én főleg Francis Jammes-ot, Paul Claudel-t, Gide-t, Mauriacot, Duhamel-t emlegettem. Ő már ismerte Marcel Proustot, a lélektani és társadalmi megfigyelések varázslatos művészetét, s melegen ajánlotta olvasásra a költő Paul Valéry-t, akinek a szimbolizmusában egyben a legtisztultabb klaszikus hagyományok teljeseznek ki.

Azután jött a könnyedebb társalgás. Összetegeződtünk. Mind több vidám szóváltás történt közte és a köröttünk ülők közt. Az egyik asztaltól a másikig röppenő szellemesség mindinkább egy körbe vonta a társaságot. Éjfél után már összetolt asztalok körül ültünk mindannyian. Dadi a háború előtti párizsi életéről, az internáló tábor sanyarúságáról beszélt. Szellemi telítettségétől csillogó szeme, vonzó mesélőkedve bűvös áramként hatott. Hajnal felé mindnyájan úgy búcsúztak tőle, mint régi kedves ismerősüktől. A bárpultra könyöklő Madame is az ő szavait leste. Dadi, a többiek távozása után, udvarias mozdulattal asztalunkhoz hívta, de a Madame sza-

badkozott, fáradságára hivatkozva. Éjfél után három óra volt, mikor Dadit a szállodájába kísértem. Menet közben a kolozsvári írói-művészi asztalok szellemi tornájáról, pezsdítő hatásáról beszélt. S arról is, hogyan osztja meg a délutáni szerkesztőségi munkát az Újságíró Klubbal, a Palace-bárral. S hogy változtatnia kell mindezen, mert különben nem tud haladni a könyvével. Hiszen lakószobájához, nővérénél, Magda anyjánál, jóformán csak a hajnaltól délelőttig tartó alvás fűzi.

November 13. — M. Sz. Magda finom arcvonású, értelmes nő. Modern irodalmi olvasottsága rendszeresebb az enyémnél. A XVIII-ik század klasszikusait, Comeille-t és Racine-t mindenképpen jobban ismeri nálam. Lelkesen beszél Auger professzorról, aki Kolozsvárt szárnyaló mondataival elvarázsolja hallgatóságát. Főként Pascalról, a romanticizmusról s a parnasszistákról ad elő, akárcsak itt Morillot.

November 18. — Olvastam egy könyvet *A katolikus fel-lendülés a mai Franciaországban* címmel. „A nagy válságoknak, amelyek egy vallásos intézmény múlandó rétegeit felforgatják, megvan az a fanyar előnyük — írja a szerző —, hogy a lelki vezetőket és a lelkeket magukat szembeállítják az újból egyedüli javukká váló szellemi valósággal.” Az anyagi javát, kincsét elvesztett egyházzal beszél, amely újra „kapcsolatot teremtett a világi társadalommal, de már nem a hivatalos csúcson keresztül, hanem a mélységek által, amelyeknek tömeg a nevük”.

Erre figyeltem fel már akkor, amikor először Franciaországba érkeztem. Ezt az irányzatot nevezik itt neokatolicizmusnak, szemben azzal a kalmár szellemű bigottizmussal, amely amulettekkel kereskedik, s csodatevő ereklyéket reklámoz. De erről pár nap múlva bővebben írok.

Lourdes, november 21. — A katolikus egyetemi hallgatók egyesülete potom áron kirándulást hirdetett a lourdes-i kegyhelyre, ahol a múlt században Szűz Mária megjelent egy pásztorlány álmaiban. Engem az egész kirándulásból a Pireneusok vonzottak Lourdes környékén. Sajnos azonban ahogy a vonatunk kiért Toulouse-on át a Rhône völgyéből, zuhogott az eső. Semmit sem láttam a hegyvidékből. Lourdes-ba este érkeztünk, s a hajnali ködben már a bazilika alsó kápolnájában voltunk. Pazar fény világítja meg az állítólag meggyógyult beteg testrészek fém-ből készített má-

solatainak garmadáját. Lehet, hogy a lourdes-i ásványvíznek van valamelyes gyógyhatása, de itt az egyházi kórházak a csodatevésre teszik a hangsúlyt. A módosabb hívők adakozására rendelkezésre áll a Banque du Saint-Esprit (a Szentlélek Bankja), s bárkit finom sütemények, üdítő italok várnak a Confiserie de la Sainte Vierge, a Szent Szűz cukrászdájában. Maga a bazilika sem egyéb, mint egy óriási méretű szecessziós habarcs.

Grenoble, november 25. — Az egyetemi könyvtárban végigolvastam a *Népek kiáltása* (Le cri des peuples) című hetilap utolsó számait. A nyáron találkoztam odahaza is egykét szerkesztőségben ezzel a lappal. Homlokzatán a földgolyó két féltékéje, s előttük nagy vörös betűkkel a cím. Kiállítása nem valami ízléses, nyelvezete agitációs, de tartalma figyelmet keltő. Szeptember 5-i számában azt írja: „A nemzeti, felfogásbeli, állampolgári és vallási kisebbségeket akarjuk szolgálni.” Baloldali lap, sőt közel állhat a kommunistákhoz, de polgári személyiségektől is hoz cikket. Így Szüllő Gézától, a csehszlovákiai keresztényszociális magyar párt vezetőjétől, és Tornyai Gyulától, a bánsági magyar párti képviselőtől, aki a *Magyar Kisebbségnek*, Jakabffy Elemér lapjának a munkatársa. Minden számban pár cikk az elnemzetlenítő törekvések, a sovinizmus, a fajgyűlölet ellen. Ír a spanyolországi katalánok önkormányzati törekvéseiről s a gyarmati elnyomatásról is. Viszont azt is leszögezi, hogy nem támogat olyan franciaországi mozgalmat, amelynek nyílt szeparatista jellege van. Úgy tekinti Franciaországot, mint amely átment a polgári forradalom fázisán, s itt csak az egyenjogúsításért és a helyi önkormányzatért folyó harcnak lenne létjogosultsága. De a francia gyarmatosítókat, akár az angolokat, élesen elítéli.

December 2. — Még mindig sok a szétszórtság, a kapkodás a munkámban. Magda ezzel szemben fegyelmezetten dolgozó, s legalábbis látszatra, kiegyensúlyozott lény. Könyvtárba és kurzusra szereti, ha elkísérem, s tanácsot kér olvasmányaira vonatkozóan. A kolozsvári államvizgára rendszeresen készül.

December 4. — Magda körül egész kis társaság alakult ki a Protection de la jeune-fille-ben. Különösen a lengyel Vanda és egy Franciaországból az Egyesült Államokba kivándorolt család lánya, Hortense rokonszenvesek. Csatlakoz-

zott hozzánk egy csöndes hindu fiú is, aki Pondicherryből, a kis indiai francia gyarmatból való, s Magda különösen imponál neki.

December 8. — Magdától kölcsönkaptam Aladár doktori tézisét Toldy Ferencről, amelynek minden fejezetét másvalaki tisztázta le kalligrafikus betűkkel. De hát akkor, a század elején, még nem volt gépirás. Megkaptam Magdától Aladár nyomtatásban megjelent könyvecskéjét is: *A magyar irodalomtörténet fejlődéséről Toldy Ferenc óta*. Péterfy Jenővel és Riedl Frigyessel fejezi be, a modern magyar irodalomtörténet úttörőivel. Toldy Ferencet első tanulmányainak hűvös fogadtatása nehéz próbára tette. Mint Bajzának írja: „Vérem forrt, ifjonti ösztön kergetett.”

December 12. — Magda Dadival franciául levelez. Mint ahogy én is a naplóm nem egy részét franciául írom. Dadi 6-án kelt levelében azt írja hozzá: „Hier j'ai repris le fil perdu de mon roman et j'ai écrit 6 pages dans deux heures.” (Tegnap újra felvettem regényem fonálát és 6 oldalt írtam két óra alatt.) Magda azt mondja, hogy sajnós a Szépmíves Céhnél is van, aki tartózkodással fogadja a készülő regényt, noha Dadinak oly nagy szüksége lenne biztatásra.

December 20. — Magda még egy levelet kapott Daditól. Rám vonatkozóan is ír egypár sort, ami zavarba hozott, mikor Magda megmutatta nekem: „J'ai publié ses deux articles. Il a du talent. Sels me fait plaisir. En beaucoup de choses il doit encore se perfectionner. Il y arrivera parce qu'il est modeste et bien appliqué... Si tu vois B., intéresse-toi s'il a reçu ma lettre.” (Közöltem két cikkét. Tehetséges. Örömet okoz nekem. Sok mindenben kell tökéletesítenie magát, de sikerülni fog, mert szerény és munkaszerető. Ha látod B.-t, érdeklődd meg, hogy megkapta-e a levelem?) Nem vártam ezt az elismerést. S még inkább a személyes levelét. (Elveszett ez a levél is, mint minden hozzám közelállónak a levele. Külön csomagban őriztem az összest, s a lakásunk feldúlásakor, a bombázások alkalmával, egyszerre semmisült meg.)

December 25. — Éjféλι misén voltunk. A kóruson hegedű- és orgonaszólam. Az oltár oldalán levő jászol felé két pásztor közeledik sípolva. Azután a mise. A réveillont egy penzió társaságában töltöttük. Mellettem az asztalnál egy indokínai bölcsešz ült, Magda mellett egy algíri tanárjelölt. Az

egyik idősebb francia résztvevő provánszi dalt énekelt egy vak leányról, aki kezeivel tapogatja ki a jászolt. Majd az ökörről és a számárról énekelt, amelyek lehetetükkel melegítették a kisedet a téli hidegben. Mintha Júdeában is ugyanaz az időjárás lenne, mint Franciaországban. A naiv népi felfogás képei elevenedtek meg ebben a legendában is, amit ez a tiszteletreméltó művelt öregúr a Mont Blanc tövében beszélt nyelvjárásban mondott el. A Szűzről, aki házról házra jár szállást keresve, de sehol sem akarják befogadni, mert állapotos. Megvetve továbbbúzik, s így pihen le egy barlangba halmozott szénacsomóra. Úgy hangzott ez, mint egy apokrif evangélium.

December 27. — Fent voltam sízni a Saint-Mizier-n. Cikcakkban vitt a villamos felfelé. Benéztem egy kis középkori román stílusú templomba is. A pap a szószéken monoton hangon olvasta a prédikációskönyv szövegét. Majd megelevenült, s korholni kezdte a híveit, nem éppen egyházi stílusban, hogy csak ketten adtak fát a templom fűtésére. Azután azokat szidta, akik nem járulnak a szentségekhez, mint ha félnének a gyónástól, bűneik bevallásától. Tavaly a Sappey-n sízve tértem be egy ilyen kis falusi templomba, éppen amikor a pap éktelenül kifakadt, hogy híveinek nagy része az „istentelen radikálisokra” szavazott... Levelet kaptam újra Daditól, aki azt írja, hogy szeretne idejönni s visszavonulva befejezni a regényét.

December 29. — Tegnap hosszan válaszoltam Dadinak, ugyancsak franciául, amelyben kiöntöttem utolsó éveim keserűségét. [Ezt a levelet is, mint a többit, amit írtam neki, Kuncz Aladár megőrizte haláláig, s azután került hagyatékának gondozója, Máthé-Szabó Magda, a későbbi Jancsó Eleménné gyűjteményébe. Ide írom e levél első részének a fordítását: „Kedves Dadim, nagyon köszönöm a leveled... Nem is tudod, hogy mennyire szükségem volt a te erkölcsi támaszodra. Minden kapcsolatot elveszítettem a mi irodalmi életünkkel. Sohasem volt önzetlen mesterem, aki vette volna a fáradságot, hogy egy kissé önmagamba tekinteni segítsen. Jó sok megaláztatás is ért erőfeszítéseim közben, hogy minden nehézség dacára továbbfolytathassam tanulmányaimat. Ellenséges magányban éltem, ami csak nagy ritkán engedett föl. Sok minden körülmény bántotta az önérzetemet... Talán érzékeny is voltam. És mivel volt némi sikerem más té-

ren, sokat ingadoztam a közéleti cselekvés és az elmélkedő élet között (mint tanár, vagy író, ahogy gondolod)...]

1929. január 2. — Cikket olvastam a jezsuitákról. Alapítójuk azt óhajtotta, hogy a rend tagjai ne legyenek holmi holttetemek, hanem botok egy láthatatlan kézben. Ez vetett véget Olasz páter hazai dicsőségének is. Az ember nem lehet pusztá eszköze valamilyen hatalmi gépezetnek, különben magával az étellel kerül szembe, s vesztébe rohan.

Január 20. — Az *Ellenzék* lehozta a versem, amely legjobban kifejezi nyugtalanságom. Az első rész adja vissza legjobban felkavart lelkiállapotomat, amihez a vizsgára való megfeszített készülődés is hozzájárult: „Patakok vagytok ti, én tó vagyok, de mindegy, — elmaradt víz, gátaknak rabja tán, — haragos zöld, néha meg zavaros és néha kék. De ne kérdezzétek, hogy miért és miért ilyen. — A kérdések rám dobott kövek — s a gyűrűk, jaj, nem ülnek el, jaj, rángva bodroznak szívemen nyugtalan...”

Bordeaux, február 3. — Itt vagyok, mint meghívott, a francia katolikus egyetemi hallgatók kongresszusán. Ezzel is jobban megismerem Franciaországot, de a vizsga előtti feszültséget is fel akartam oldani az utazással. Meg kell valljam, hogy a kongresszisták nagy részének az érdeklődését a Calvet-cég borpincéinek meglátogatása vonzotta legjobban. Hét föld alatti liftállomása van, sok-sok kilométer járattal. Az amerikai szesztilalom is hozzájárul, hogy milliónyi palack van itt felraktározva. S a borpincén kívül több hajórakomány tele különleges borokkal, amelyeknek, ha kibírják a hullámozást, magas ára van a világpiacon. A látogatás végén borkóstoló. Nyolc-tíz különféle palack a felállított hordók során. A franciák szakértelmét nem tudom követni e téren. A gyomrom nem veszi be a szeszes italt.

Grenoble, február 20. — Kuncz Dadi írja Magdának, hogy Áprily szerint készülő műve minden eddigi írását felülmúlja, s alkotója sincs tisztában a mű igazi értékével. Sajnos, akadt a Szépmíves Céhnél, aki unalmasnak tartja a készülő művet, amelyet szerinte csak ráfizetéssel lehetne kiadni.

Február 23. — Vizsga előtt egy héttel. Morillot könyvében olvasom: „Ha követni akarod Pascalt, hát kövesd, nagyon foglak becsülni érte. De akkor kövesd visszatekintés nélkül, egészen a magasztosig, nehogy lezuhanva nagyon

megsebez a lelked. De ha a földön akarsz maradni, kövesd La Bruyère-t, aki egyben Descartes is. Én pedig hol a szédítő magasba repülök, hol a föld buckáiba ütöm magam. A tudós Pascal saját magát térítette meg, s vállalta a kegyetlen aszkézist, amiben sokáig példamutatómnak éreztem. De Pascal egyben azt is tudta, hogy mily viszonylagos az élet. „Vérité au-delà des Alpes, mensonge en deçà.” (Ami igazság az Alpokon innen, hazugság azokon túl.) Descartes racionalizmusa mindig vonzott, s a kételye is, amely bíráló alá vetett mindent, hogy megbizonyosodjék a létező dolgokról. S aki a világ nagy könyvének megismerését többnek tartotta minden olvasmánynál. La Bruyère-t is újra- meg újra-olvasom. Ragyogó miniatűr portréi minden realizmusnál éle- sebben elemeznek. De hogy lesz mindebből szintézis ben- nem?

Március 4. — Hajnali három óra. Írásbeli után. Reggel a szóbeli. Alvás alig. Éjfél után elszundikálva imaginárius al- gebrai példákon töröm a fejem, egy nevezőre akarva hozni vizsgaanyagom és affektív életem fájó megoldatlanságát. Régi érzelmi meseváram szétromboltam, anélkül hogy újat tudtam volna építeni.

Március 6. — Átmentem a vizsgán. S nem is rosszul. Mo- rillot tanácsokat adott Párizsra vonatkozóan. Duraffour újra felvetette az ajánlatát, de kénytelen voltam megma- gyarázni neki, hogy engem már nem vonz a hangtan, s in- kább a francia felvilágosodás erdélyi hatásáról írnék doktori tézist valamelyik párizsi tanárnál.

[Dadinak írt grenoble-i utolsó levelem dátum nélkül való, s egy része összerosódott. Pár mondatát ide jegyzem ma- gyar fordításban: „Régóta nem írtam Neked. Most tettem le az utolsóelőtti vizsgám.

Nehéz súlytól szabadultam, s több időt áldozhatok a ba- ráti érzésekre (életem legboldogabb áldozata)... Nagy há- lával tartozom Neked, tudva, hogy gondolsz reám s fog- lalkozol az »ügyeimmel« is. Megerősít, hogy hiszel ben- nem... Mellékelek pár verset. Esetleg találsz közülük érde- mest a *Helikon* számára is... Végre levegőhöz jutottam. Nem vesznek körül azok a száraz nyelvészeti könyvek, ame- lyeket hónapokon át bújtam nekikeseredett elszántsággal és semmi hivatással. Az elkövetkező napok talán visszahozzák hullámvázoktól mentes, sztoikus nyugalmmal, misztikus len-

dületek nélkül, amelyekre az én szárnyaim nincsenek ránevelve...”]

Március 8. — Negyedik, utolsó licence-vizsgám román filológiából, szeretném még e tanév végén letenni. Talán Párizsban sikerülni fog egyben éterit és földit feloldani magamban. A hónap közepén utazom az „ember-sűrűs, gigászi vadonba”.

HOVA LETT AZ OSZTÁLY

Még mielőtt elindultam volna Párizsba, levelet kaptam Nagy Jenőtől. Utolsó gimnáziumi éveimben ő állt gyulaférvári osztálytársaim közül legközelebb hozzám. Azután, amíg én Pesten tanultam s ő Fehérvárt a teológián, egy időre elvesztettem szem elől.

Amikor én Grenoble-ba kerültem, őt ösztöndíjjal Münsterbe küldték a teológiára. Ahogy énrám a francia, úgy hatott rá a német haladó katolikus mozgalom. Az akkori ellenzéki demagógiát folytató nácizmust nemcsak egyházellenes magatartásáért, hanem faji uszításáért is elítélte. Külföldi tartózkodásunk alatt mindketten a nyugati demokratikus eszmeáramlatokat szerettük volna odahaza érvényesíteni.

Sajnos, az ő sokáig őrzött levelei éppen úgy elvesztek a második világháború folyamán, mint a Dsida Jenő levelei. Az enyéim nagy részét azonban Nagy Jenő megőrizte. 1928 tavaszán hozzá intézett levelemből kitűnik, hogy hazamenet meg szerettem volna őt látogatni Németországban, de pénzhiány miatt elmaradt ez az út. Ösztöndíja rendezésére viszont neki 1927 végén decemberig kellett várnia Münsterben, s így még tovább nélkülözött, mint én. „Hogyan bírtad ki azt a fene nagy drágaságot?” — kérdeztem tőle, arra is gondolva, hogy családi segítségre egyáltalán nem várhatott.

A töröcsvári hajdani vácinál szolgáló kistisztviselő fia, özvegy anyjával és húgával — aki Bözsi húgommal együtt végezte a tanítóképzőt a szebeni ferencrendi apácáknál —, tudtam, hogy nagy nehézségek közt élt. Bizonyára ez is kihatott arra, hogy papnak menjen. Litografált lapunk, a *Diák Élet* utolsó számában így írt: „Tartsatok össze és legyetek a kor megértő, a munka szerető harcosai a nép érdekeiért.”

Mielőtt papnövendék lett, meggondolásra intettem: „Attól függ, hogy egyedül a szegénységed s különösebb ellenszenv hiánya, vagy határozott hivatásérzet is visz erre a pályára.”

A dévai bakkalaureátusi vizsga kudarcra után ezt írtam neki: „Egy nehéz gonddal több ül a fejünkön. Végre kaptam egy jó francia nyelvkönyvet, s hozzáfogtam a Lupaş-féle történelemkönyv olvasásához is. Szerettem volna lemenni

hozzád egy kis román szóra, de sajnos nincs rá pénzem. Kolozsvárt megérdeklődöm a francia szótár ügyét, hátha kapni antikváriumban, s ha megkapom, eljuttatom hozzád. Szeptemberben feltétlenül én is előállok a vizsgára.”

Hát ilyen gondokkal küzdöttünk akkor osztálytársaim többségével együtt!

Az érettségi bankett után úgy váltunk el, mint valami nagy család tagjai. Az első évben még számosan leveleztünk egymással. A másodikban én különösen Hajdú Marcival barátkoztam, aki a pesti műegyetemen tanult.

Amikor én Grenoble-ban filológiát, Nagy Jenő pedig Münsterben teológiát tanult, mindketten gondtalanabb perspektívában láttuk még a világot. S a gimnáziumi osztály összetartása is jobban foglalkoztatott minket.

„Osztálytársainkat — írom Nagy Jenőnek 1928 májusában — jó lesz felverni a nyáron, ha otthon leszel, egy-egy levelezőlappal. Akinek csak tudom a címét, én is írok. Jövőre lesz a gimnázium 350-ik évfordulója. Esetleg akkorra már összehívhatjuk azokat, akik jöhetnek, s akkor kitolhatjuk a másik találkozót 1935-re. Azt már én rendezném meg, mivel valószínűleg Fehérvárra megyek az első években tanárnak.”

Az 1928 novemberében írt válaszomban újra felvetem a kérdést: „Ha tudsz valamit az osztálytársakról, írd meg!”

Az iskolai emlékek továbbra is az „osztály” fogalmában jegecesedtek ki bennünk, s az „érettségi találkozók” voltak hivatva mindezt újra meg újra ünnepélyesen megörökíteni.

Ezeket a találkozókat csak ritkán és sok nehézséggel tudtuk összehozni. Mindegyiket tüzetes nyomozás előzte meg azok után az osztálytársak után, akikről legutolsó ismert lakhelyükön hír sem maradt. Mind kevesebben jöttek el, s mind kevesebb beszámoló levél érkezett a betegek vagy messze földre távozottak részéről. Külön tartottuk nyilván, mint a háborúban, az elhaltakat s eltűnteket.

Így történt ez nagyjában más gimnáziumok végzett növendékeivel is. De a mi találkozóinknak volt némi sajátossága. Jórészt abból kifolyólag, hogy szórványban élők voltunk, legtöbben bányavidékiek, és sokszázados hagyományos gimnáziumunk is, bármilyen hírneves volt, szórványterületen működött.

Már az utolsó tanévekben ritkultak az osztály sorai. A hatodik osztályból az udvaron felvett csoportképen még huszonhatan voltunk. A hetedikes képen már csak tizenkilencen. Nem láttuk többé Bauer Jenőt, Hunyad megyei bányászok fiát, első halottunkat. Elhunyt Gorové Laci is, aki Hátszeg vidéki elszegényedett nemesi családból származott, s egyik elődje országgyűlési képviselő volt, Deák Ferenc munkatársa. Kimaradt a mindig mosolygós, mezőségi földnélküli dzsentriivadék, Eperjessy Attila is, akinek Besztercén sörözője volt. A második világháború forгатagában végleg eltűnt.

Alig végeztük a nyolcadikat, meghalt tüdőbajban a szintén Hunyad megyei Kandray Lajos. Majd Azzola Ernő, aki még 1927 elején pár sorban üdvözölt Nándorhegyről.

Az 1923 júniusi képen, három héttel apám halála után, fekete karszalagot és fekete nyakkendőt viselek. Az 1924 júniusi képen megnyúlt arccal, szemüvegesen, összeszorított ajakkal meredek a világba. A nagy formátumú érettségi tablót az 1935-ben tartott tízéves találkozón még a gimnázium folyosóján láthattuk, a tanári szoba és az igazgatói iroda között.

Azután sok minden történt. A következő találkozót már csak 1955-ben tudtuk megtartani. Az már nem is a Majláth Gimnázium egykori épületében zajlott le, ahol akkor katonai középiskola volt, hanem a város főterén levő polgári leányiskola helyén, a hétosztályos magyar tannyelvű általános iskolában. A folytonosságot volt osztályfőnökünk, Magyarosi József képviselte, aki akkor, mint utolsó kormányos, ennek az általános iskolának igazgatója volt. Igaz viszont, hogy Hunyad megyében, ahonnan a régi bentlakók jó része kikerült, két magyar tannyelvű állami középiskola is létesült közben.

1960-ban, mikor harmincöt éves találkozóra jöttünk össze, már Magyarosi nem élt, s egyik osztálytársunk sem lakott Fehérvárt vagy a közelben. Így Marosvásárhelyt ültünk össze, majd az ötvenéves találkozón 1975-ben Kolozsvárt.

Mindig akadt, aki a levelezés, rendezés munkáját vállalja, s az osztály élő és holt tagjairól a beszámolót megírja. Az első, 1935-ös találkozó rendezője még Nagy Jenő volt, az akkori püspöki titkár. 1955-ben az osztályfőnökünk hívott össze, 1960-ban a Marosvásárhelyt újságíróskodó Benczel

Béla, meg Gaál Tamás, aki Székelyudvarhelyt volt orvos. Az 1975-ös találkozót a kolozsvári Hajdú Marci, a piski vasutas családból származó nyugdíjas mérnök szervezte.

Első találkozásunk idején még javában folyt ellenem a lefogatásomat követő gyűlöletheadjárát és bojkott. Hatósági meg reakciós civil körökben mint a társadalmi rendet felforgató kommunistát, vaskalapos egyházi körökben pedig mint háládatlan hitehagyottat tartottak nyilván. Sokáig töprengtem: menjek-e a találkozóra? Nagy Jenő biztatott. Arany János sorai is: „Ha egy úri lócsiszárral — Találkoztam s bevert sárral: — Nem pöröltem, — Félreálltam, letöröltem.”

Nagy Jenő rég tudta, hogy már Párizsban forradalmi nézetekkel kezdtem barátkozni, ő ezt a világnézetet nem tudta elfogadni, de mint kortünetet komolyan vette.

Mikor 1934-ben a szeredai fogházból hazatértem Fehérvárra édesanyámhoz, volt erkölcsi bátorsága, hogy a saját orvosával vizsgáltsan meg. Majd pedig, mikor ellátogatott hozzám feleségem, akkori menyasszonyom, akiről pedig tudta, hogy zsidó, mindkettőnket uzsonnára hívott a püspöki palotában levő szobájába. Ahogy én a kommunista mozgalom vonalán, úgy ő is következetes akart lenni a kereszténységében.

Nagy Jenő később 1936 nyarán fellebbezési peremben kész volt tanúskodni mellettem, s csak súlyos betegsége akadályozta meg ebben. A tárgyalást elhalasztották, s 1937 márciusában már ott volt ő is védőtanáúm között a marosvásárhelyi ítéletábrán. Ez is hozzájárult, hogy a kommunista propaganda címén kapott két és fél éves ítéletet felfüggeszték újabb vád felmerülésének esetéig.

Egy időben Nagy Jenőt a betegeskedő püspök utódjaként emlegették. De asztmája, cukorbaja mind jobban gyöngítette, és szebeni apátplébánosnak nevezték ki. Ebben a rohamosztagos csizmák csattogásától zajos városban hirdette magyarul is, németül is a békesség és a szeretet ígét. Változatlanul folyt a dialógus köztünk. Eljuttattam hozzá a MADOSZ kiáltványait is, köztük a Magyar Párttal folytatott tárgyalásokról szólókat. A kinyújtott kéz politikáját képviseltük, mindketten elítélve a váradi katolikus *Erdélyi Lapok* Hitlerbarát szólamait.

A felszabadulás után ezek a kapcsolatok szorosabbá váltak. Három évvel halála előtt pedig, 1951-ben, amikor már telve volt balsejtelemmel, hiány nélkül visszajuttatta 1925 óta hozzá írt leveleimet a következő sorokkal: „Talán egy csendes esti órában elolvasod őket; én minden levelezésemtől búcsút vettem már, ezeket kivéve...”

Nagy Jenővel szinte egyidőben halt meg osztálytársaim közül a petrozsényi Gyurka Vili, akinek egészségét, az öröklött betegség mellett, a fogság kezdte ki. Majd elment az Érc-hegység szülőtte, a kis fürge Fábry Ferenc is, bányamérnök és feltaláló. Eltávozott sorainkból Steinherz Móni, aki, mint gyulafehérvári lakos, az 1955-ös találkozó egyik lelkes rendezője volt.

Az 1960-as találkozó beszámolójából értesültem, hogy elhunyt Búzás Zolti is, volt körösbányai játszótársam. Majd 1961-ben Tompek Jóska, aki Brassóban volt történelemtanár mindvégig. Védőtanúmként már a Csíkszeredai törvényszéki tárgyaláson ott volt 1934-ben. Az 1975-ös félévszázados találkozó beszámolója megemlékezik az osztály tatárfejű góbéja, Gaál Tamás és a Hunyad megyei szerény hivatalnok, Ambrus Kálmán haláláról.

(„Elmegyek meghalni...” — mondta a középkori haláltánc képeinek kísérszövege. A régi karcolatokon és metszeten császárok és nemesurak, pápák és plébánosok, kényurak és udvari bohócok kéz a kézben mesteremberekkel, jobbágyokkal, zsoldoskatonákkal és rabokkal gyűrűznek a halál vermei felé...)

Az ötvenéves találkozón két olyan osztálytársunk is előkerült, akiket mi már régen az „eltűntek” közé soroltunk. Az Atlanti-óceánon túlról írt F. Feri, a Mária Kongregáció volt elnöke, akiről addig csak annyit hallottunk, hogy Nagykanizsáról 1945-ben Nyugatra távozott. Kolozsvárt nagy nehézségekkel küzdő felesége s két gyermeke sem tudott hosszú évekig többet róla. 1975-ös leveléből az tűnik ki, hogy Kaliforniában él mint jómódú, nyugdíjas mérnök. Teniszezik, sőt a távfutásról sem mondott le. V. Rudiról Magyarosi az 1955-ös találkozó után azt írta nekem, hogy „földbirtokos Kanadában”. Ő 1975-ben nemcsak levelet küldött, hanem miután zarándoklást vezetett a Szentföldre és Rómába, személyesen is eljött, de csak a rokonaihoz. A kolozsvári találkozást, miért, miért nem, telefonon lemondta. Kettőjükön kívül az

óceánon túli hontalanságot s a szülőföldtől való elszakadást más osztálytársam nem vállalta.

Ferenczi Géza, aki a fogság után a népi demokratikus rendszer alatt Sopronban ügyeskedett nyugdíjazásáig, most is ellátogat szülőfalujába, Magyarigenbe, sajnálta, hogy betegsége miatt nem tudott köztünk lenni. Kálmán Elek, a Magyar Népi Szövetség volt jogtanácsosa szintén betegágyból írt Marosvásárhelyről hosszú, melegehangú levelet.

Tanáraim közül Száva Kristóf ma is él. Kilencvennégy éves. Ő figyelmeztette Sanyi öcsém ez évi találkozásán volt növendékeit, hogy az ősi gyulafehérvári „schola” alapításának jövő évben, 1979-ben lesz a 400-ik évfordulója...

Még volt egy találkozásom Gyulafehérvárt 1941-ben, de nem osztálytársaimmal és nem tanáraimmal. Fel sem mehettem a várba egy pillantást vetni arra az épületre, ahol öt éven át diákoskodtam. Nem mehettem csak Megyeri Lajos kelmefestő házáig, a Vasút utcába, őhöz is csak szürkületben, hiszen ő volt a pártbefutó. 1942 márciusában letartóztatták, s vasba verve hurcolták a brassói csendőrlégió parancsnokságára. Súlyos betegen került haza és azután a sziguranca állandóan a nyomában volt.

A felszabadulás után láttuk újra egymást, amikor, a kommunista párt megbízásából, az Alsó-Fehér megyei falvakat járta a Magyar Népi Szövetség és az Ekésfront szervezésén buzgólkodva. 1946 és 1948 között a Magyar Népi Szövetség parlamenti képviselője volt. Azután ágynak esett. Utolsó hónapjait 1949 nyarán a Szövetség tuznádi villájában töltötte...

Hej, Fehérvár, Fehérvár! Mikor a börtönből 1934-ben hazakerültem, jó polgári ismerőseim, köztük egykori ideálom is, elfordították a fejüket, ha találkoztam velük. Harminc év után viszont a Népi Egyetem Bukarestből leküldött ide előadást tartani.

Röviddel előbb Vălenii de Munteban, Iorga nyári egyetemének felújításakor olvastam fel. Arról a történelmi szükségszerűségről, amely minket, románokat és magyarokat, az idők mostohasága ellenére századokon át összekötött.

Az ország minden részéből összejött középiskolai tanárok figyelemmel és megértéssel hallgattak. De engem különösen az hatott meg, hogy Iorga akkor még életben levő sógornője, túl a nyolcvanon, magyarul köszönte meg a folyosón az elő-

adásom. S közben szócsere folytán „Bitay professzornak” szólított, átugorva emlékeiben jó negyven évet. Nem csoda, ha Iorga sógornőjének, a nyelvész és történész Ioan Bogdán lányának, aki a század elején magyar és szász lányokkal járt együtt Brassóban a polgáriba, szívügye volt a népek közti barátság...

A fehérvári állomáson autóval várt a kultúrfelelős. Szabadkozva fogadott, hogy széles körű értekezlet lévén, máshova megyünk. Egyenesen Vajasdra vitt, abba a kis faluba, amelyet én gimnazista koromból ismertem.

Sebaj! Hallgatóimmal románul is, magyarul is beszélgettem. Mindenképpen megértettük egymást. Ezután Fehérvárra akartak vinni, ahol a tiszteletemre — úgymond — közebéd vár. De én inkább Tövisre mentem, ahol éppen elértem a bukaresti gyorsot. Az étkezőkocsiban elmélkedtem aztán a történelem incselkedésein.

Azóta televízión láttam párszor Fehérvárnak az utolsó évtizedben felépített lakótömbjeit, gyárait. Az ősi műemlékeket a modern építmények mellett. S alig várom, hogy hívatlanul végigsétálhassak régi és új utcáin.

Nemsokára szülőföldem, Hunyad megye is meghívott. Petrozsényben a kultúrház terme zsúfolásig telt román, magyar és más nemzetiségű hallgatókkal. Olyanoknak tartottam előadást, akikben az együttélés történelmi példái napi életük tapasztalataival társultak. Majd 1975-ben Déván az Ekésfront és a MADOSZ összefogásáról emlékeztünk meg. S ellátogattunk Cebére is, ahol 1935 végén megalakult az Antifasiszta Népfrent, szülőhelyem, Körösbánya tövében.

Egyetlen vágyam van: egészségben megérni az osztály ötvenötéves, 1980-as találkoóját. Hiszen sok minden történt velem világtúrázásomban, eszmei forrongásomban, majd munkásmozgalmi meg antifasiszta tevékenységemben, ami megírásra, továbbadásra vár.

Írni szeretnék sok-sok jobbra törekvésről, személyiségek és egyszerű emberek belém vésődött képéről. A forradalmi munka lendítő erejéről. És arról is, hogyan oldódtak fel keserű sejtések, marcangoló feszültségek, s hogyan tisztult és gazdagodott bennünk egy magasabb rendű emberiséggel.

Ma már bizonyára sok mindent másként tennék. De egészében ezt a küzdelmes életet ma is vállalnám.

TARTALOM

Vissza szülőfalumba.....	5
Elsüllyedt megye.....	13
Családi album.....	22
A Rudai 12 Apostol.....	32
Az utolsó házi bál.....	39
Háború van.....	50
Kalocsán a kommün idején.....	63
Gimnáziumból gimnáziumba.....	79
Katonák, papok, polgárok.....	92
Vergődések, vallomások.....	103
Napló (1924. január 3. — 1926. július 25.).....	119
Randevú a vártemplomban.....	161
Bentlakás, lakók, irodák.....	169
Alapvizsga.....	176
A grenoble-i nyári kurzus.....	182
Azúr-ország.....	193
Napló (1928. február 9. — 1928. szeptember 28.).....	202
Város az árban.....	210
Napló (1928. november 1. — 1929. március 8.).....	217
Hova lett az osztály.....	226

A könyv szerkesztője: Botár Emma
Műszaki szerkesztő: Bálint Lajos
A megjelenés éve: 1978. Alak: 54x84/16
A nyomás kezdete: 1978. VIII. 31.
Páldányszám: 2800+40 füzve, 1500+50+30 +5 kötve
Papír: 63 g-os famentes
Kiadói ívek száma: 14,55
Nyomdai ívek száma: 14,75+12 melléklet
Tizedes osztályozás nagy könyvtárak számára:
894 511—3, kis könyvtárak számára: 894 511

Tiparul executat sub comanda nr. 317/1978,
la Intreprinderea Poligrafică Cluj
Municipiul Cluj-Napoca
str. Brassai nr. 5—7,
Republica Socialistă România